

ХАЙРИДДИН БЕГМАТОВ

ДЕВОНА МАШРАБ

Роман

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2005

ХАЙРИДДИН БЕГМАТОВ

ДЕВОНА МАШРАБ

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2005

Мухаррир *М.Мансуров*
Бадий муҳаррир *А. Мусахўжаев*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Саҳифаловчи *М. Ашхамова*
Мусахҳидлар: *Н. Охунжонова, Ҳ. Абдусаматов*

Теришга берилди 20.02.2005. Босишга рухсат этилди 20.04.2005.
Бичими 84x108^{1/32}. «Балтика» гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табағи 14,3. Нашриёт-ҳисоб табағи 14,1. Адади 3000 нусха.
Буюртма № 1215. Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонаси
700083. Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.**

Б—45

Хайридин Бегматов

Девона Машраб: Роман. — Т.: «Шарқ», 2005. —
272 б.

Хайридин Бегматовнинг «Девона Машраб» романи адабий жа-
моатчиликка манзур бўлган янги асарлардан. Муаллиф шоир Бобо-
рахим Машраб ҳаёти ва тақдирини чуқур ўрганиб, бадий асар
ёзишга муваффақ бўлган. У сиз азиз китобхонларга ҳам манзур
бўлади, деб ўйлаймиз.

ББК.84.(5У)6.

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2005.

Биринги бўлим

Сўз боши

Бобораҳим Машраб изидан халқимиз тарихининг заифлаша ва жаҳолатга бота борган бир даврига сафар қилиб, нур қидирмоқчи бўлдим. Таомилда жаҳолат ва қоронғилик дея аталиб келган бу давр у қадар ҳам қоронғи эмас эди. Унда шундай чароғонлар ўтган эдики, улар бугун ҳам гўё «зулматга эгилма, қаддингни баланг тут» деган каби кўзларимизга шуъла берар эди.

Илинж билан йўлга чиқдим. Кўз олдимда икки буюк сиймо: Машраб ва Қодирий.

Намангон

Чўбин от

Косиблар маҳалласи бўйлаб келаётган икки отлиқ Маддахон маҳалласи томон бурилди. Тош ётқизилган йўлда от туюқларининг бир текис тақ-туқ урилиши сокин шаҳар Намангон кўчаларининг олис-олисларидан акс-садо бериб қайтади. Қўларини ҳайгала қилган йигитлар хушчақчақ суҳбат қуриб борадилар.

— Шул тиланчи оломонни ҳеч жиним суймайдурда, оға! — деди суворийлардан бири кўча бошида кўринган қаландарларга ишора бериб. Иккинчи суворий «жим» деган каби бармоғини лабига босди. Улар отларини жадаллатдилар. Ола ҳакка қаландарлар эса сахармардонда йўлга чиққан отлиқларни тик ўтқариб юборгилари келмади чоғи, кенг йўлни энлаб кела бошладилар.

— Эй худо бандалари! — қамчинини ўйнатиб деди узангига оёқларини тираб тўхтаган «оға» аталмиш суворий. — Тариқатингизда мусофирларга йўл бермоқ йўқмидур?

Бу сўзлар қаландарларни юмшатмади. Кўзлари ўт бўлиб ёнганича жонли занжир каби йўлни тўсмоқда давом этдилар.

— Мусофирлар ўзин билмас,
Ўзгаларни кўзга илмас! —

деб жилпанглаган бир ҳаракат билан ўқиди ёш қаландар. Унинг бу қилигидан энсаси қотган ёш суворий эса «ох, ох, ох» дея бошларини тўлаб, уни масхара этди. Дунёда ҳеч бир банда ўзини ноҳақ деб билмагани каби, бу икки томон ҳам бир-биридан ошиб туша бошлади.

— Аё ганийлар! — дея олдинга чиқди қаландарларнинг кекса сардори. — Кўзларингиз оёқ остини кўрмайдур! Сизнинг таомилингизда жамоа олдинда тўхтаб, қаландарларга улунж ташлаб кетмоқ, одат эрмасму?

Қаландарлар бутун ҳаракатлари билан Сардор сўзларини тасдиқлаб турар эдилар. Бир дақиқа жимлик аро тўсатдан отлар устида қаҳ-қаҳа портлади. Суворийлар отган икки кумуш тангани жундор билакли ёш қаландарлар ўлжага ташланган ўғри мушуклар каби чаққон илиб олдилар.

— Йўлдин қочинг, ишёқмас қўсқилар! — деб хезланди ёш суворий. — Умр бўйи тиланурсиз, аммо бирингиз икки бўлмайдур!

Бу гап Сардорнинг суяк-суягидан ўтиб кетди. У зарда билан имо қилган эди, тангалар эгаларининг ялтироқ этик қўнжларига элтиб тикилди.

— Ҳай, дунёнинг такаббур бандалари! — деб салмоқ билан гап бошлади Сардор. — Отдан тушмоғингизга тўғри келаду!

Кўз уриштириб олган йигитлар отлар жиловини силтов билан орқага тортдилар, аммо қаландарлар аллақачон уларни ҳалқага олмоққа улгурган эдилар.

— Уҳ, иблисининг малайи! — қаландарлардан бирининг бошида қамчинини кўтарди ёш суворий, бироқ отидан тушаётган ҳамроҳининг ишораси билан юмшаб қайтди. Гуноҳқор болалар каби Сардор рўпарасида қўл қовуштирдилар.

— Отдин тушмагингиз биз бирла тенглингиздур. Жаҳл этмагингиз — гуноҳ. Гуноҳни эрса ювурлар.

— Ювурмиз, тақсирим, ювурмиз! — дея тиз чўқди мусофирлар.

— Дунё — бебаҳо, давлат — бевафо! Аларга инониб ҳаволанмак нодонлиқдур!

— Тавба қилдик!

— Ёлғиз Оллоҳга инонмоқ лозим! — қўлларини

кўкка кўтариб деди Сардор. Асосини тўқ этказиб урган эди, қаландарлар уларни айлана зикр туша бошладилар.

Шу ўринда бу жозиб бандалар турқи-тароватига бир-икки оғиз чизги берайлик. Қаландарлар турли ёшдаги ўн чоғлик дарвишлар жамоаси бўлиб, эгниларида ёзлик енгил хирқа, бошларида куббали чортарх кулоҳ. Лёвсиз ўстирилган турфа сочлар кулоҳлар тагидан тошиб чиқади. Соқоллар ихчам кузалган, фақат Сардорнинг оқ оралаган соқоли кўкрагига тушади. Оёқларида енгил чориф. Қўлларида асоий морпеч — қинғир асо.

Қаландарлар Сардори — таомилда уни «бобойи қаландар» демоқ одат бўлган — ўзга қаландарлардан ажралиб туради. Асоси баландроқ ва безакли. Кулоҳи устидан ихчам салла ўраган.

Қаландарлар бошларини олдга-орқага ташлаб, жазва билан рақс этадилар. Сардор эса асосини ерга тўқ-тўқ уриб, сано байтларини ўқийди. Қаландарлар унинг нақоратини олади. Мусофирларнинг бошлари борган сари эгила тушади. Ҳангоматалаб томошабинлар орасида олти-етти ёшлар чамаси бир болакай ўзи билмаган ҳолда бош ва гавда ҳаракатлари билан қаландарларга жавоб айта боради. Унинг бошида одми қалпоқ, эгнида ёқаси гулли сурп кўйлак, иштон липаси ҳимарилган.

*Ато-ано, қариндош қаён кетти, фикр қил,
Тўрт оёғлиғ чўбин от бир кун санго етаро!
Ё Олло, дўст, ё Олло,
Ҳақ дўст, ё Олло!*

Суворий йигитлардан бири «оҳ» деб, Сардор оёқларига бош қўйди. У ўзини тубсиз жарликка томон қулаб бораётгандай ҳис қилиб, вужудида муаллақ бир вазнсизлик пайдо бўлган эди. Сардор асо тутган қўлини баланд кўтарган эди, кўзларидан ғолибона ўт сачраган қаландарлар ҳаракатдан тўхтадилар. Мажолсиз йигитлар Сардор хирқаси этаklarини кўзларига суртдилар.

— Биз гумроҳларни афу этинг! — Сардор оёқлари остига ҳамён қўйиб деди мағлуб йигит. Унинг руҳидаги парокандалик йўқолиб, қўлларида энди майин титроқ пайдо бўлган эди. Сардор ишораси билан қаландарлар орасидан бири ажралиб келди-да, етти танга санаб олди ва ҳамённи эгасига қайтарди.

Йўқ, йўқ! — дея қўлларини пахса қилди йигит. — Худо йўлига атадик!

— Худо йўлига атамоқ ўзга тахлит бўлур, бўтам! — силтаб ташлади Сардор ва йигит ноилож ҳамённи олгач, мамнун жилмайиб, дуога қўл оча деди. — Йўлларингиз ойдин бўлсун, адашган бандалар! Омин, Оллоҳу акбар!

Юмшаб тушган йигитлар тавозе билан отларига миндилар. Қаландарлар ортидан эргашган мажзуб болакай эса косиблар маҳалласи бошида кунгурадор дарвозага етганда, курсига беҳол ўтириб қолди.

Неча кунки, боланинг уйида ором йўқ. Унинг отажониси оғир бетоб: тўшакка михланган. Бола ўзининг ёш идроки билан ота аҳволини ҳис этади, аммо дунёда ёлғиз дилкаш ва меҳрибон кишисининг тезроқ шифо топиб кетишини жуда-жуда истайди. У ҳали супа супураётиб, деразадан тасодифан ота ва она сўзларини эшитиб қолди.

— Худо умримни қисқа қилган кўринадур, Бибим! — дер эди отаси. — Ажал ота бамисоли калхат қуш каби тобора ёвуқ келадур! Бул хаста юроким яна неча кун тепадур, ёлғиз ўзига аён!

— Куфр кетманг! Дардингизга шифо тиланг! Яратган эгамнинг карами кенгдур!

— Меҳрибонсен, Бибим! Илло, сендин мингдин минг розимен!

Болакай бу видо сўзлари даҳшатини тўла ҳис эта билмаган эса-да, унинг мурғак дили истиқболдаги нохуш кунлар шабадасини сезаётгандек эди. У ҳолсизгина деворга суянди. Кун тифида митти гавдаси эзгиланган лой каби юмшаб, катта-катта чиройли кўзлари осмонга қадалди. Бола уйқу ва уйқоқликaro туш кўраётган кимсадек алаҳсирар эди. Унинг қонсиз лаблари тўхтовсиз пичирлар, шундоққина боши устида эса қонли чангалларини ёзганича чарх уриб учган баҳайбат калхат қуш «чўбин от, чўбин от» дея чағирлар эди...

Кўча бошига уч киши келиб тўхтади. Улардан бири боланинг юзларига шапатилаб урар ва елкаларидан ушлаб силкитар эди. Рангига қон югуриб, ҳуши бир оз жойига келган бола тепасидаги кишини кўрди-ю, ҳиқ-ҳиқ йиғлай бошлади.

Келгувчиларнинг ёши улуғроғи мударрис Убайдулло Бозор бўлиб, эл орасида «Бозор охунд» номи билан машҳур, ҳамроҳлари «мулло Вали Хўжандий» ва

«Маймоқ сўфи» отлиқ кишилар. Ёши ўттизлардан ошган узун бўйли, тўла гавдали, кенг пешонали, хушрўй юзли Бозор оҳунд бошида оқ симобий салла, эғнида қалами гулли яктак, оёғида енгил махси-ковуш. Сурма қўйган каби қора кўзларида ажиб нур, чиройли кузалган қоп-қора соқол-мўйлаби ёғ суртган каби ялтирайди. Халифалари ҳам унга тақлид кийинишган. Хўжандий оҳунд тахлит узун бўйли киши бўлиб, йигирма-йигирма беш ёшлар атрофида. Бола билан овра бўлмоқда бўлган мулло эса ўттиз ёшлар атрофидаги ўрта бўйли, қориндор, шошқалоқ ҳаракатли, салобатсиз бир киши. Унинг исми Аймоқ махсум бўлиб, ўнг оёғини ташлаб юргани учунми, эл орасида «Маймоқ сўфи» лақаби билан машҳур. У ариқчадан ҳовучига сув олиб, боланинг юзини ювди. Чуқур энтиккан бола йиғидан тўхтади.

— Кимнинг писарисен, бўтам? Исминг недур?

— Бобораҳиммен! Валибобо бўзчининг ўғлидурмен!

Бу жавобни эшитган Бозор оҳунд болага яқин келди.

— Кўп яшанг, муллазода! Яхши одамнинг фарзанди эркансиз. Атойингизнинг сиҳатлари нечук?

— Тўшақдалар. Тура билмайдилар.

— Тангри шифосини берсун. Омин, Оллоҳу акбар! — дея юзларига фотиҳа тортдилар. — Хўш, ўғлон! Недин озорландингиз? Недин қўрқдингиз?

— Қалаңдарлардин, — бозор томон ишора қилиб деди бола. Бу пайт қалаңдарлар косиблар маҳалласи адоғида давра қуриб айланмоқда эдилар. Оҳунд домла лабида майин жилмайиш пайдо бўлди.

— Ажаб?! Сизни қалаңдар байтлари сеҳрлабдур! Не деб ўқидилар, ёдлай олурымсиз?

Бола ҳамон ҳисларини титратиб турган Яссавий байтларини шундай бир ҳолатда такрор этдики, вужуди тўлғаниб, юз ва кўз ҳаракатлари йиғламоққа мойил бўлди. Бу таъсирдан сўфилар ҳам бебаҳра қолмадилар. Хўжандий болага ҳайрат билан тикилиб, ўтиригичга чўккан Маймоқ сўфи юм-юм йиғламоққа бошлади. Бозор оҳунд тафаккур ичра қолган эди. У боладаги бу жунбиш ҳақини фақат ота дарди билан титраган қалбнинг таъсиригагина бера олмади. У ботин кўзи билан бу гўдак бола дилидаги бир ажиб жозиба рақсини кўрмоқда эдики, гавҳар топиб олган гадо мисоли

қувонмоқда эди. Охунд бола устига энгашиб, елкаларига қоқди.

— Боракалло, ўғлон, боракалло! Атойингизга мендин салом айтинг! «Охунд домла сиҳатингизни сўрагани келур эрканлар», денг, хўпми?

— Хўп бўладур!

— Кўп яшанг! Омон бўлинг!

Охунд ва Хўжандий йўлга тушишди. Бола пешонасидан ўпиб хайрлашар экан, Маймоқ сўфи ҳам улар ортидан паст-балаңд бўлиб эргашиди. Хушнуд қараб қолган болакай чопқиллаганича дарвозадан кирди. Келинг, азиз ўқувчим, шу дилбар болакай билан бирга биз ҳам бу қутлуғ даргоҳға қадамранжида қилайлик!

Бобораҳимлар ҳовлиси чорсу ҳовли эди. Тўри чорвоқ, қолган ҳар учала тарафи иморат. Чапда офил ва дарвозага туташ отайвон. Ўнгда ҳам айвондан бориб, дўконхонага кирилади. Нариси дўконхонага кўндаланг туташ даҳлизли уй. Даҳлиз четида чодира билан тўсилган ташнав. Бу уй меҳмонхона аталиб, Валибобо хонасидир. Меҳмонхона олди супанинг ярмига қадар девор билан тўсилган. Сўнгра ичкари: мўрили ошхона ва ҳовли тўрига кетувчи қатор уйлар.

Бобораҳим даҳлизда чойнак кўтариб чиқаётган онасига дуч келди. Биби Салима савол назари билан қараб турган Бобораҳимга деди.

— Кир, ўғлим, отанг сўраётурлар!

Валибобо орқасига қўйилган ёстиқларга таянганича тиловат қилмоқда эди. У ёши элликлардан ошган, қорача танли, от юзли, ўсиқ қошлари туташ, соч-соқолига оқ оралаган бир киши. Бошида оқиш тоқия қалпоқ, эгнида пишиқ сурп кийим: оппоқ паридек бўлиб ўтиради.

Бобораҳим пойгақда тиз буқди. Отаси ортидан қўллари очар экан: «Отажонимнинг дардига шифо бергин, Оллоҳи карим!» — дея дилдан илтижо этди.

— Ассалому алайкум, отажон! — деди сўнг.

— Ваалайкуму ассалом! Қаерларда юрибсен?

— Кўчада эрдим. Сиҳатингиз яхшими, отажон?

— Худога шукр! Бир оз тузукмен! — ўғлини ўзи томон чорлаб пешонасини силаб деди Валибобо. Унинг дармонсиз қўллари иссиқ эди. Бобораҳим ота қўллари кафтлари орасига олиб ўпди.

— Қўй, ўғлим! Кўчада нени кўрганингдин сўзла!

Бобораҳим хурсанд эди. Бир ажиб завқ билан икки

мусофир воқеасини сўзлаб берди. Валибобо ўғли ҳикоясини тинглар экан, унинг бурро ва ёниқ тилига дилида таҳсин айтар, аммо истиқболини ўйлаб, юрагини армон ўртар эди.

— Мусофирлар ёшлик қилибдурлар, ўғлим! Улуғлар олдинда ёхуд бир тўп кишилар ўтрусинда яёв эрса тўхтаб, отлиқ эрса отдин тушиб, салом бермоқ одоб саналур!

— От устидин салом қилилса, одобдин бўлмасму?

— Бўлур! — маънос тортиб деди Валибобо. У ўғлидаги бу илмоқ ташлаш одатини билса ҳам ранжиди. Бобораҳимга ташқи сифатлар отадан ўтган бўлса-да, атворидаги шаддодлик она мерос эди. Унинг гап ора луқма солиши билмагани сўраб билиш маъносида яхши хислат бўлса ҳам, у луқма оҳангида киноя сезилар эдики, бу нарса нозик дид ва хаста қалбли Валибобони бефарқ қолдира олмас эди. «Бобораҳим бу одатини ташламоғи керак. Ул одат суҳбатдошни ранжитиб, яқинлик ишларини узур! Тарбият бермоқ лозим!» — деб хаёлидан кечирди у.

— Отажон, учар отларда қанот бўладурму? — кутилмаганда сўраб қолди Бобораҳим.

— Бўладур! — ўғлининг ўзга мавзуга кўчганидан енгил тортиб деди Валибобо.

— Чўбин от недур? Ажал оти ул эрмасму?!

Валибобонинг вужуди яхлаб, пешонасидан тер чиқиб кетди. «Хасталик курсин, — деб уҳ тортди у, — гўдак болам дилини ҳам яра қилибман!»

— Учар отларда қанот бўлмоғи рост, аммо сен билурсен, ўғлим, алар фақат эртақларда бўладур! Ер отлари ерда юрийдур, аларнинг учмоғи афсона! — дея бирпас жим қолди Валибобо. Зеро, у қайси тил билан бундан ўзга тарзда жавоб айтсин!

— Бобораҳим! — ўтинч бир овозда давом этди у. — Сен қаландар байтларига инонма! Ул девона бандаларга яқин юрма! Алар ҳақиқатни ёлғон тили бирла сўзлаб, ваҳима этадурлар!

— Ўзим ҳам аларни хушламайдурмен. Алар гадо бандалардур!

— Боракалло, ўғлим! — дея енгил тин олиб, сукутга кетди Валибобо. «Қаландарларга ҳам ҳайронсен киши, — деб хаёлан озорланар эди у, — анолари ваҳима ойинда таваллуд этибдурларму, яккаш гўру

қиёматдин ўқурлар. Бола дили титраган япроқ мисоли нозик бўладур!»

— Отажон! Мударрис домло охунд сиҳатингизни сўрадилар. «Албатта, оддиларига кирурмен», дедилар.

Бутун гавдаси билан ўғли томон энгашган Валибобо «хайрият» дегандай ўзига қайтди, аммо Бобораҳимнинг сўнгги жумласи жумбоқли эди. Бозор охунд Намангон шахрининг ягона обрўли мударриси, нуфузли домлоси бўлиб, Валибобо билан кўча-кўйда салом-алик қилган бўлса ҳам, суҳбатида бўлмаган эди.

— Саломат бўлсинлар! Хўш! Не ният бирла кирмоқчи эрканлар? Ё бирон ножўя ҳаракатинг бирла ул азизни ранжитдингму?

— Йўқ, отажон! Ул киши қаландарлар байтини ёд айтмоғимни тиладилар. Айтгим. «Боракалло!» дедилар.

— «Қаландарлар ортидан эргашма, аларнинг ҳамду саносинга қулоқ тутма» деб неча қайта айтгим! Қулоғингга олмабсен-да! — деб гапга аралашди чой кўтариб кирган Биби Салима. Чойни қайтариб, бир пиёла Валибобога узатди.

— Койиманг, аноси! — чойни хўплар экан ўғли тарафини олди Валибобо. — Энди зинҳор қаландарлар ёнига бормайдур!

— Борадур! Илло-билло борадур! Қон тортадур-да!! Бир чақиримдин «Ё Олло!»ни эшитса, оёғини кўлига олиб чопадур!

— Энди бормайдурмен!

Валибобо бўш пиёлани хотинига узатди.

— Ана, эшитдингму? Энди зинҳор бормайдур!

Толиққан Валибобо ётмоқ тараддудига тушди. Биби Салима суяди. Бобораҳим ёстикларини тузатиб, оёғига қизил гулли чойшабни ёпди. Бир неча дақиқа энтиккан Валибобо яна ором ола бошлади.

— Бобораҳим! — ўғли томон ўгирилиб гап бошлади у. — Охунд ҳазратлари сени имтиҳон қилган кўринадур. Ажаб эрмаски, мадраса қошиндаги мактабига тиласа!

— Ёнидаги сўфилардин бири кишига ўқрайиб қарайдур эркан. Урушиб бергим келди. Ул ҳазрат эрса мулойим сўзладилар.

— Ул зот табаррук инсондур, одам қадрини билар, — Бобораҳимни ўзи томон имлаб деди Валибобо. Биби Салима сергақланди. — Бобораҳим! Биз сени ёлғиз ўғил сифатинда эрка ўстирдик, илло энди эрка-

лик одатларингни ташлагайсен! Улуғлар сўзлаганда, бош эгиб тургайсен!

— Улуғлар қўпол сўзласалар не бўлур?

— Улуғлар дунё кўрган бўладурлар. Аларнинг аччиқ сўзлари ҳам малҳам каби шифодур! Ҳаёт — оғир тош. Ул тошни кўтариб ўтмоқлик кўп қийин келадур, ўғлим! — шифтга қараб сўзини тутатди Валибобо. У ўз сўзлари таъсирида яна энтикмоққа бошлаб, Биби Салима кўзларига жиққа ёш олди. Ота юзига термилиб турган Бобораҳим бошларини эгди.

— Уқдум, отажон!

— Раҳмат сенга! — дея қулт этиб ютинди Валибобо. — Энди бир оз ҳоли қўй! Дам олайин!

Бобораҳим отаси томон қарай-қарай, даҳлизга чиқди. Уй эшигини секингина ёпди. Ичкаридан ота сўзлари эшитилар эди.

— Шул ўғлинг туфайлидин кўп азиятлар чекадургон кўринасен, Бибим!

Бобо Вали

Бу офатижон қиз Валибобони ипсиз боғлаб келар эди.

Улкан хонадонда ҳеч кимса унинг исмини тўлиқ айтмайди. Эшон ҳазратлари оддийгина қилиб «Махсум» дея мурожаат этса, эшон ойимлар гоҳ «Мулло Вали», гоҳ «Усто Вали» ёки «Мулло йигит» дейдилар. Ёшлар эса «Усто»дан нарига ўтишмайди. Фақат мана шу қиз исмини тўлиқ айтади, аммо у ҳам бўлса киноя билан...

Валибобонинг отасини «Бобо Сиддиқ» дер эдилар. Касбу кори чўпгарлик бўлган, у ҳазрат ўз хунари билан Хўқонқишлоқдан нари шаҳри Андижондан то Норин дарёсига қадар бўлган вилоят сарҳадларига танилган эди. У дук, қосқон, чорчўп каби тўқиш дастгоҳи мурватларини яшашга моҳир, ўз ишининг пири саналар эди.

Шу ўринда икки оғиз илмий фикр қилайлик. Машраби мажзуб ғазалларидан бирида ёзади:

Ҳеч киши билмас, мени қайдин бу ерга келганим,

Асли зотимни сўрсалар, мен ўзим Хўқониман.

Ҳурматли олимларимиз шоирнинг бу мисраларидан келиб, «Машраб ота авлоди билан қўқонлик эди» дея шаҳри Қўқонни кўзда тутмоққа борадилар. Тарих

не дейди? Мулла Олим ва Мулла Ниёз охунд, у азизларнинг руҳлари шод бўлсин, «Тарихи Туркистон» ва «Тарихи Шоҳрухий» асарларида хабар берадиларки, ҳижрий 1121 йилда Чодак хўжалари ҳокимиятини йиқитган Шоҳрухбей Кўктўнлуқ ота мавзеининг икки сой қўшиладиган ерида қалъа бино этади. Бу маскан Шоҳрухнинг ўғли Абдурахимбей даврида кенгайиб, Муҳаммад Фозилбек «Мукамал тарихи Фарғона» асарида таъкидлашича, Норбўтабей даврида пойтахтга айланди. Хўқанд шаҳри тарихи «Мазҳарабод», яъни 1153 йил ҳижрий бўлди. Бу саналарнинг бири милонинг 1709 йилига, бошқаси эса 1740 йилига тўғри келиб, ойнадек равшан бўладик, Қўқоннинг шаҳар сифатида довруқ топтоғи Машраб замонидан кейиндир.

Машрабнинг ота авлоди Хўқонқишлоқдан эди. Бу қишлоқ Андижон шаҳрига яқин бўлиб, шоир таваллудининг бу шаҳар билан боғланишига ва ёки тазкираларда «Андигон» номи қайд этилишига олиб келди. Бу даъвойимиз яна шунинг учунки, жаҳонгашта Машраби сарсари Кошғар сафари олдидан у ерга Андижондан бориб ўрнашмиш кишиларни қора тортади ва оғир кунларда улар мададига таянади.

Энди ўзимизга қайтайлик. Бобо Сиддиқ чўпгарлигининг иккинчи бир тармоғи ҳам бор эди: у соз устаси эди. Унинг қўлидан жило олиб чиққан танбурлар «Танбури Сиддиқий» ёки «Танбури Андигоний» аталиб, созаңдалар аро талош бўлиб юргувчи эди.

Валибобо оиланинг кенжаси бўлиб, ота ҳунарларини баҳоли қудрат олмоққа интилди, аммо тақдир уни чўпгар қилиб эмас, бўзчи қилиб яратди. Бу унга кўр тақдирнинг туҳфаси эди.

Валибобо аввал турмушидан ёлчимади. Хотини кўхликкина бўлса-да, овунчоқ йўқлиги туфайлидан бора-бора оила шамолда қолган япроқ мисоли титрамоққа бошлади. Шундай кунларнинг бирида Валибобо отасига эргашиб, Ахсикентга йўл олди. Эл орасида «Бўзчи эшон» ёки «Ҳожи бўзчи» номлари билан танилган Диловар қори Чодак азизларининг ўнг қўли, Бобо Сиддиқнинг эса биродари ва муршиди комили эди.

1032 йил ҳижрийда¹ юз берган зилзила Ахсикентга вайрона келтиради. Бухорога тобе бўлмай, Марғилон-

---

¹ Милодий 1620 йил.

да вилоят тебратаётган Убайдулло Султон Асилбей халқни сув бўйидаги жарлар устида бино бўлган бу қадимий шаҳардан шимолроққа — туз (намак) кони бўйидаги сўлим бир масканга кўчириб, шаҳар барпо этмоққа фармон беради.

Норин дарёсидан ўтиб, отлиқ, ароба ва туялар карвони қатнаб турган катта йўлга чиққанларида, Диловар қори янги масканга кўчиб, қурилиш тепасида турганлиги маълум бўлди. Валибоболар ҳам йўлни шу томон бурдилар.

Бобо Сиддиқ ҳафта туриб қайтди, аммо Валибобони қолдириб кетмоққа мажбур бўлди. У ёш ва иморатсозликнинг ёғоч ишларида анча маҳорат кўрсатган бўлиб, Ҳожи бўзчи илтимосига кўра қолмоғи керак эди. Унинг ўз раъйи-чи? У кетишни истармиди?..

Эшон ҳазратлари ўзининг бир неча дуркун косиблар уруғи билан шаҳри Намакконда (шаҳар кўп йиллар шундай аталиб келди) маҳалла ташкил этиб, катта қурилиш бошлаган эди. Шаҳар бозоридан бошланувчи бу маҳалла кейинчалик «Косиблар маҳалласи» дея аталди. Валибобога ташқи ҳовлининг бир четидан кичик уйча ажратдилар. У тезда эшон хонадонининг ўз кишисига айланди ва уй ичи ҳам ундан қочмайдиган одат чиқарди.

Валибобо намози бомдоддан қайтиб, нонуштага чақиргунларича, анча кунлардан буён хужрасида пинҳона ясамоқда бўлган танбурга уринмоқда эди. Машғулот билан бўлиб, деразадан мўралаб ўтган қизни сезмади. Хона эшиги шиддат билан уч марта тақирлади. Валибобо дўқу пўписани таниб, юраги дукурламоққа бошлаган бўлса ҳам, пешвоз чиқмоқ, ёйинки «киринг» демоқ ўрнига, сўради:

— Ким ул?

— Бобо Вали-и! — дея чўзиб, овоз берди қиз.

Валибобо титроқ қўллари билан эшикни очганда, рўмолининг бир учини ҳимариб, юзини ярим тўсган қиз ишва билан жилмайиб турар эди. Бу қиз эшон ҳазратларининг дуркун-дуркун ўфилларидан кейин бўлган ёлғиз кенжатоғ эрка қизи Салима ойимча бўлиб, оилада унинг айтгани айтган, дегани деган эди.

Ойимча ўрта бўйли, келбатли, лўпши толма юзли, буғдойранг қиз эди. Бугун у негадир одатдагидан башанг кийинган: эгнида тахта гулли атлас кўйлак, сариқ жимжима пешонабандини дол ўраган, бахмал ним-

часи тўла қоматини сириб туради. Елкаларини тўлдириб тушган майда ўрма дўздай қоп-қора сочларида пилта попукли жамалак, қуйилганда бир-бирига интилувчи икки ҳилолдай эгма қошлари таранг, чарос кўзларида жон олувчи шуъла ўйнайди. Қиз балоғат ёшининг айна авж палласида бўлиб, шаддоғ феълига монанд тарсиллаган вужуди Валибобо нигоҳларини безовта этар, уни гап орасида дудуқланмоққа, оғир бир масъулият юки остида кўзларини олиб қочмоққа мажбур қилар эди.

— Не дейсен?

Қиз саволга жавоб бермай, хона ичига мўралади.

— Не ясаётирсиз, Бобойи Усто?!

— Бир нима!

— Шошмай боқинг-чи! — дея эшикни тутиб турган Валибобога яқинлашиб, ичкари кирмоққа юзланди қиз. У зоҳиран осойиштадек кўринса ҳам, юзлари лов ёнган, ҳадик ва ҳаяжон билан энтиккан кўкраклари кўтарилиб тушар эди. Валибобо четлашди. Хонага кириб борган қиз омонатгина ўтириб, ҳали қопланмаган созни қўлига олди. Айлангириб томоша қилар экан, ҳамон эшик олдида тик турган йигитга ибоб билан қайрилиб деди:

— Ажаб ҳунарларингиз бор! Ўйнай ҳам олурмисиз?

Валибобо боши билан «ҳа» ишорасини берди ва беихтиёр у томон юрди. Қиз созни қўйди-ю, шошқин бир ҳаракат билан эшик томон ўтди.

— Нега келган эрдинг, ойимча қиз? — «кетма» деган каби илтижо билан қўлларини чўзиб деди Валибобо.

— Вой! — дея қутилмаганда унинг қўлидан ушлаб, ташқарига тортди қиз. Иккаласининг ҳам ўтга теккан каби этлари жимирлаб, бир-бирларига ўғринча қараб олдилар. — Юра қолинг! Дастурхон устунда сизга мунтазир эрдилар!

— Шулар тахлит етаклаб борурмисен?

— Борсам не бўлибду?!

— Сен қиз, менинг исмимни тўғри айт! «Бобо» дема!

— Авлоди қаландар эрмишсиз-ку! — йигит қўлини қўйиб деди аразлаган каби четга ўтирилган қиз.

— Қайдин била қолдинг?

— Ҳазрат дадам айтадурларки:

*Қаландари хуғоғур,
Ҳақғур, ҳаққа фиғоғур!*

Валибобо шошиб қолди. Хавотир билан қиздан бир одим четлашиб, илтижода деди:

— «Валибобо» де!

— Демасмен! — эшикка чиқа нозланди қиз. — Юринг!

— Сен боравер, мен ортингдин...

— Йўқ, олдимга тушурсиз!

Валибобо олдин юрмоққа мажбур бўлди.

Ойлар ўтди. Иморатлар битиб, дўконхоналарга тўқиш дастгоҳларини ўрнатишга навбат етганда, Бобо Сиддиқ чақириди. Ота қистовига қарамай, Валибобо қишлоққа қайтмади. Бир ажиб наволар таратувчи соз бўлиб яралган танбур икки ёш дилини тобора мустаҳкам боғлаб келар эди. Валибобо хуш овоз билан хо-ниш қилгани каби, Салима ойимчанинг ҳам қоматини ларзон ташлаб жилва рақс этиши ва кўнгилни ўртагувчи ширали овози бор эди. Улар санъати хонадон ичкарисини мамнун этарди.

Айтганини қилган қиз кунларнинг бирида Валибобони қўлларидан етаклаб, тўғри Эшон ойим олдига олиб борди. Икки ёшга маҳалла адоғидан ҳовли бошладилар. Салима ойимча Биби Салима бўлиб бу ҳовли бекасига айланди. Узоқ йиллар интизор этиб бўлса ҳам, худойимнинг карами кенг экан, икки қароқ берди, ўзингта шукр, меҳрибон эгам!

Валибобо хаёллар оғушидан биррав узилиб, девордаги қадрдон созига миннатдор қаради. Бу пайт эшикда кўринган Биби Салима бемор эрининг ёш бола мисоли жилмаяётганидан ажабсинган эди.

— Ҳа, не бўлди?!

— Келинг, ойимча қиз! Бобо Вали интизор!

— Ҳазилингиз тушсин! — томоғига келиб тиқилган тупугини фулт этиб ютинган Биби Салима синиқ бир жилмайиб, эрининг ёнига чўқди.

Савдойи ўғил

Дарвозадан кириб келган Муродулло махсум қулоқларига отхонадан ажиб овоз чалинди. У яқинроқ борди.

*Негур аҳволинг, эй зору ғарибим,
Висолим давлатидин бенасибим?*

Махсум супада куймаланиб юрган хотинини имлаб чақирди.

— Қироятга топган жойини қара-чи!

Хотини бир оз қулоқ тутди-да, бепарво қўл силтади.

— Не воҳ? Ҳамишанги савдойи ўғлингиз-да!

Ўғлининг эл орасида орттирган бу нохуш лақаби Махсумга ботмас эди. Ўғиллари ичида фақат шу кенжаси Убайдуллогина ота йўлидан бормади. Тижорат ишлари уни қизиқтирмас, феълида хилватга мойиллик, девонаваш жозибага ўчлик каби хислатлар устувор эди. Кўча-кўйда юрганда, ўзи билан ўзи сўзлашиб ва ёки шеър ўқиб, ўзга дарвозалар томон ўтиб кетар, танишларга салом бермоқ мулоқотини унутар, ёхуд бир тўхтаган жойида неча фурсат тик қолиб, ўзни унутган ҳолда тафаккур ичра ғарқ бўлар эди.

Махсум дилидагини англамаган хотини орқасидан «сен нени тушунар эдинг» деган каби қаради. Унинг кўз олдига Бухоройи шарифдан олиб келгани қизил жилдли табаррук китоб келган эди. У оташланди, аммо Убайдулло илтижо тўла овозда шундай таъсирди ўқир эдики, беихтиёр сабр этмоққа мажбур бўлди.

*Не бўлмай эрди чархи зулм пеша,
Мени сендин жудо қилмай ҳамеша...*

Махсум байтлар таъсирида дили эриб, йиғламоқдан беҳтар бўлди. «Тавба! — деб ўйлар эди у, — ул оташнок байтларни неча қайта мутолаа қилиб эрдим, илло ончалик тебранмоқ муяссар бўлмабдур. «Туя етаклаган бирла ҳама сарбон эрмас» деб ани айтурлармикин?!»

Махсум шитоб юриш билан ичкарига кирганда, кўзлари жикқа ёш сайис чол билан юзма-юз ўтирган Убайдулло унга ненидир сўзлар эди. Иккаласи баробар ўринларидан туришди. Қария кўз ёшларини яширишга уринди. Махсум марҳум кампирини тез-тез йўқлаб турувчи чолнинг кўнглини олмоққа ниятланди, аммо киши олдида унинг қўзғалиб турган ярасини яна тирноқлашдан тийилди-да, атрофга аланглаб, қидиринишга тушди.

— Китоб қани, мулло?

— Қанақа китоб, отажон?

— Ўқимокқа ўзга бир покиза дўкон йўқ эрдиму?!

Ишга машғул бўлмоқ учун бурилган чол таъзим билан гапга аралашди.

— Ҳазратим, мулло Убайдуллони койиманг! Ани фақир ўқимокқа қистадим, илло ул йигит китобдин эрмас, ботинидин ўқидилар.

Махсум беихтиёр тошдай қотди ва беҳуда ранжур бўлганидан уялди. Ўзини мулзам этган нодон ўғилни койиб бермоқчи бўлди-ю, аммо маҳзун чол олдида истиҳола этди. Ўз аҳволига кулмоқ учун ич-ичидан босиб чиқмоқда бўлган қаҳ-қаҳа дамани зўр билан қайтарди ва айбини иқрор этмоқни-да лозим топмай, қандай шитоб билан кирган бўлса, ўшандай шитоб билан бурилиб чиқди.

«Одамни жинни қиладур, девона! — деб ўйлаб борар эди у. — Мактабни хатм этибдур ҳамки, не қиларини билмай овора. Ётса бошинда, юрса қўлида китоб, тошинг ўн олтини урмақда, нодон! Вақтики, даб-даба билан карвон тузсанг, ҳеч йўқса, қишлоқдин дўкон очсанг! Эртадан кечга қадар нукул китоб қўлтиқламоқ бирла қозон қайнамас-ку! Шошмай тур ҳали! Шул феълинг жазоси учун сени андоқ бир масканга элтиб қўяйки, валлоҳи аълам, бир умр китобдин бошинг чиқмасун!»

Муродулло махсум айтганини қилди. Бухоройи шарифга навбатдаги сафарларидан бирида Кўкалдош мадрасасининг донғи кетган кекса мударрисси Баҳодир эшон Сиддиқий ҳазратларининг қабулларига бориб, изҳори дил этди ва фарзанди камоли йўлида ҳар қанчалик хизматлари бўлса тайёр эканлигини ҳам гап орасида қистириб ўтмоқни унутмади.

— Деҳи Бозорқўрғон¹ чаҳортуркларидин ҳам, иншоолло, мулло чиқур эркан-да! — деб кулги билан гап бошлади мударрис. — Сиз бизга қадрдони падарсиз, хизмат эрса қочмас. Рўзи сешанба писарингизни мадрасага элтинг. Бо таомил дар ҳузури мударриссон ва толибон² назари имтиҳон этайлук!

Махсум иш бу тахлит кўчишини ўйламаган эди. Сешанба кунига қадар ўзини қўйгани жой топмай юрди. Савдо ишини-да унутиб, ўғли суҳбати билан

¹ Бозорқўрғон қишлоғи.

² Таомилига кўра, мударрислар ва толиблар ҳузурида.

машғул бўлди. Мадрасанинг пешқадам талабаларидан бирин чорлаб, Убайдуллони қайта-қайта имтиҳон этди.

Сешанба куни Махсум мадрасадан учар қуш каби енгил чиқди. «Оллоҳга шукр, юзимни ерга қаратмади!» — дея севиниб қўйди у. Убайдулло имтиҳон асносида ўзини эркин тутиб, сўровчиларнинг саволларига дона-дона жавоб берар, гарчи эшон Сиддиқий атрофида давра олиб саф тортмиш мухтарам зотлар ҳавосати тушиб, пешонасига тер чиққан бўлса ҳам, мот қолган эмас эди. Имтиҳон этилган беш йигитдан учтаси талабаликка жоиз деб билилди ва қўлларига аълам муҳри билан тасдиқ этилган ёрлиқ берилди. Йигитлардан ҳар бирининг иқтидорига алоҳида мезон қўйилди, инчунун, Убайдулло қироат ва адабиётда аъло, тарих ва илми шариада баҳарнав, лисони арабийнинг ибтидосида, лисони форсийда эса машғулоти бор деб топилди.

Фарзи кифоя

Толиби илмлар ўз тақдирларидан беҳабар бир ҳолатда аркка кириб бордилар. Турли машваратлар ўтказиладиган катта хонаи хосда аъёнлар жам. Тўрда тахт, ўнг қўлда жуда ҳам мункиллаб қолган эшон Сиддиқий, чапда шайхулислом, улардан сўнгра қозикалон, аълам, бир неча мадрасаларнинг таниқли охундлари, қуйироқда эса Муҳаммад Шариф каби ёш, аммо талантили мударрислар курсиларда ўтириб, жапс-жапси билан секин суҳбат қиладилар. Хомталаш бўлмоқ учун чақирилган толиблар ҳам салом билан кирдилар-да, ўзлари учун ажратилган курсилар тепасига бориб, қўлларини қовуштирганларича тик қолдилар. Шайхулислом тахт оша Хўжайи калонга ишора берди. Сукути тафаккур ичра фарқ бўлган Сиддиқий талабалар келганини пайқамаган эди. У бош кўтариб қаради-да, шошган бир ҳаракат билан деди:

— Ваалайкуму ассалом! Шинетон муллоҳо! Бибахшид пирро!¹

Одоб билан ўтирган толиби илмлар сарой ҳашаматини томоша қила бошладилар. Бу манзаралар кўпдан таниш бўлган Убайдулло эса бошларини эгиб, талабаликда кечган йилларини ўйлаб кетди.

¹ Ўтиринг, муллалар! Кексани кечиринг!

У баъзи «кенгфеъл» талабалар каби ўн беш-йигирма йиллаб «таълими дароз» этмай, сидқидил билан машаққат чеқди ва уч йилда даҳяк, олти йилда эса саловат душамбеги унвонларини қўлга киритди. Солиқ муслим сифатида шуҳрат топиб келаётган подшо, эшон Сиддиқийга мухлис Абдулазизхон саройида аркони давлат ҳузурида Қуръон тиловат қилмоқ илтифотига эришди. Оллоҳ унга билим билан қўшиб ширадор ва равон бир овоз ҳам бахшида этган эдики, аҳли салтанат ҳафта оша унинг ташрифига интизор бўла борди. Аҳвол бу даражада давом этиб, бир кўплар назарида иззат, бир кўплар назарида эса ғайирлик билан кўз қочириш каби муносабатлар топа борган Убайдулло ўзининг ўн икки мадрасадоши билан бирга хатми таҳсил кунига етиб келди.

Абдулазизхон илму тафаккур аҳлига эътибор борасида ўз салафларининг табаррук бир одатини муҳим давом эттириб келар, агар таъбир жоиз бўлса, ўзининг шариат ва маърифат ҳомийси эканлигини бу одатга айнан эътибори билан кўрсатмоқчи бўлар эди. Тарихнинг гувоҳлик беришича, муқаддас шаҳар Бухорода юздан ортиқ катта ва кичик мадрасалар фаолият кўрсатар ва бу мадрасалар талабаларининг таҳсилни хатм этиши мударриси калон, шайхи замон Абдулазиз Баҳодирхон ҳузури муборакларида имтиҳон қилинар, хон илтифоти билан уларга турфа ёрликлар инъом этилар эди. Табиийки, ўқувчиларимиз савол берарлар: хоннинг бундан ўзга иши йўқми эди? Саволга жавоб бу бўладики, бундай олий имтиҳон ҳар бир толиби илмга насиб этмагани каби, ўз талабасини у ерга олиб бормоққа ҳам ҳар бир пешқадам мударрис сазовор бўла билмас эди. Хон ҳузурида кўриқдан ўтмоқ қатъий танлов асосида бўлиб, унга эришмоқ учун талабада ўткир илм билан бирга ҳайратланарли бир қобилият ва равон нутқ бўлмоғи сўралар эди. Акс ҳолда, олий ҳузурда, аркони давлат кўзи олдида талабаси «синган» мударрислар юксак пояларга кўтарилмоқ ўрнига, жуда бир тубан кетар эдиларки, алҳол умр бўйи ўзларини ўнглаб олмоққа муяссар бўлмас эди. Бу олий имтиҳондан ўтмиш толиби илмлар эл орасида шуҳрату овоза топар, юксак ёрликлар билан юксак мансаб пояларини ишғол этар, бир сўз билан айтганда, олий пояга яраша олий қадамлар қўйгувчи эди.

Истиқболнинг ширин бир орзулари ичра кезаётган Убайдуллонинг хаёллари шу ерга етганда ҳамма гур этиб ўрнидан турди. Ичкаридан имомат кийимида Абдулазизхон чиқиб келмоқда эди. Хон таъзим этувчиларга бош қимирлатиш билан ишора берди-да, эшон Сиддиқий кўлини олди.

— Ассалому алайкум, ҳазратим! Сиҳатларингиз начук?

— Шуқуран лиллаҳи таоло! Нағзаст!¹

Хон ва эшони бузрукни кутган кишилар биринкетин жойларига ўтирдилар. Қоғоз ва давот кўтарган сарой котиби талабаларга яқин кўйилган курсига келиб ўтиргач, Шайхулисом дуога кўл очди:

— Илоҳа омин, шаҳаншоҳи дорулсалтанати Бухоройи шариф, алмадинату аллати маърифу бил Маккатус соний², мударриси калон, шайхи замон, офтобрўйи толибон, такяйи илму урфон хоқон ибни хоқон Абдулазиз Баҳодирхоннинг умрлари узун бўлиб, салтанатлари олам тургунча турсин ва баъд аз сиҳатҳойи Хўжаи калони мо, муршиди комили мо ҳама мустаҳкам, умрҳойи он азиз ҳам дароз бошанд, Оллоҳу акбар!³

Гуруллаб юзларига фотиҳа тортдилар. Шайхулисом «Не амр берадилар?» деган каби Абдулазизхонга қараган эди, хон Сиддиқийга юзланди, аммо мудроқ сукут ичра турган эшон бу назарни пайқамади. Хон бош ирғаш билан «бошланг» дея ишора берди ва шу ишорага муте бўлиб турган Шайхулисом қаддини ғоз тутиб, гап бошлади.

— Ба ҳузури муборак аз саромадҳойи толибони мадрасаҳойи Бухоройи шариф ҳашт мулло ташриф намуданд. Аз мадрасайи Кўкалдош се мулло, аз мадрасайи Мир Араб ҳам се ва аз мадрасайи Нодир Девонбеги ду толиби илм. Бо рўйхат сар кунид!⁴ — деб котибга буюрди у.

Шайхулисом сўзи орасида ҳар мадраса толиблари

---

¹ Улуғ Оллоҳга шукр! Яхши!

² Иккинчи Макка номи билан танилган шаҳар.

³ Сўнгра Хўжайи калонимиз, ҳаммамизнинг муршиди комилимиз сиҳатлари мустаҳкам, у азизнинг ҳам умри узоқ бўлсин!

⁴ Ҳузури муборакка Бухоройи шариф мадрасалари пешқадам талабаларидан саккиз мулло ташриф буюрди. Кўкалдош мадрасасидан уч мулло, Мир Араб мадрасасидан ҳам уч ва Нодир Девонбеги мадрасасидан икки толиби илм. Рўйхат билан бошланг.

навбат билан ўринларидан туриб, подшо томонга таъзим этиб бордилар.

— Аз мадрасаи Кўкалдош Муҳаммад писари мулло Жаъфер!¹ — дея қўлидаги қоғозга қараб эълон қилди котиб, ўртага узун бўйли, келишган қомат, хушрўй йигит чиқиб борди. У аввал шоҳ томонга, сўнгра икки ёнга одоб билан таъзим этди-да, қўлларини қовуштирганича қолди.

— Иншои дили худатон арз кунид!² — унга йўналиш берди Шайхулислам.

— Ман Муҳаммад писари мулло Жаъфер аз шаҳри Уфа ҳастам!³ — чиройли тил билан дона-дона қилиб гап бошлади талаба. Унинг иншосини ўтирганлар жон қулоғи билан тингладилар. Унинг соҳир нутқи, нутқ аро айтган жозиб байтлари мудроқ онгларни силкитиб уйғотди ва ҳар ёқдан бу татар йигитига саволлар дўлдай ёғила кетди. Йигит ажиб бир назокат билан савол бергувчига юзланар, унинг саволига қисқа жумлаларда равон жавоб айтар ва энгил таъзим билан тўхтар эди. Толиби илми тутта олмадилар. У ўзининг тез тафаккури, равон тили ва нозик ҳаракати билан сарҳадлардан чаққон ўта борди. Котибга ҳамма бир овоздан «аъло» дея ишора қилди ва Муҳаммад Жаъфер ўғлига камдан-кам кўриладиган илтифот — мударрис унвони берилиб, «Раиси шариат» ёрлиғи билан сарафроз этилди.

— Аз мадрасаи Кўкалдош Убайдулло Бозор писари Муродулло намакфуруш⁴, — навбат берди котиб. Убайдулло ўртага чиқиб борар экан, ўтирганларда бу таниш қори йигитга нисбатан бир жонланиш пайдо бўлиб, ҳатто, Абдулазизхон унинг таъзимига майин жилмайиш билан бош ирғаб ҳам қўйди.

— Фақир Убайдулло Бозор Муродулло ўғли, — такалүфни кутмасдан сўз бошлади талаба, — Кўкалдош мадрасасинда етти йил таҳсил топдим. Улуғ ҳазратим Баҳодир эшон Сиддиқий раҳнамолигинда нур йўлига кириб, ул бузрук қўлин олиб, ҳақ ишқига тушдим. Тақсирим Муҳаммад Шариф ҳазратлари илм

---

¹ Кўкалдош мадрасасидан Муҳаммад мулло Жаъфер ўғли.

² Ўз дилингиз иншосини арз қилинг!

³ Мен Муҳаммад мулло Жаъфер ўғли Бозор шаҳриданман.

⁴ Кўкалдош мадрасасидан Убайдулло Бозор Муродулло туз соувчи ўғли.

тенгизинда ёш дарға бўлсалар ҳам, тенгиз мисли пур-асрор эрканликларига таъминот топдим.

Таҳсил йилларим силсиласинда кўзларим Бухоройи шарифда дину шариат устувор эрканлигини кўрдилар, қулоқларим илму маърифатдин овозалар тингладилар, ақлим эрса ул муқаддас шаҳар аркони узра солиҳ муслимлар ҳукмфармо эрканлигини тушуниб етди. Ха-ёлимга андоқ келадурки, шаҳри Бухоро мадрасаларнинг гуногун тошларидин бўйнига ажиб гулшода тақмиш нозанин жувоңдур. Ул гўзал ишқинда бул муқаддас даргоҳга эллар оқиб келмоқлиги тўхтамас.

Бизнинг Фарғона музофотимиз, улўф хон ҳазратлари бир қошиқ қонимдин кечсинлар, салтанатнинг бир сағир боласи кабидур. Элимиз илму маърифатга муҳтож, шаҳарларимиз мадраса билмас. Фақирнинг иншои дилим булдулки, Фарғона ёнғач, шаҳри Намангонда мадраса айлаб, эл ўғлини ўқитсам!

Убайдулло таъзим билан тўхтади ва ўша заҳоти Нодир Девонбеги мадрасасининг баланд бўй, сур рангли охунди унга юзланди.

— Шумо чи сабаб бо таомил нарафта иншои дили худатон дар забони ўзбаки баён кардед?¹

— Забони ўзбаки забони модари манаст! Хоҳиш кардамки, дар забони модари гуфтам!² — деб жавоб берди Убайдулло.

— Таҳсилро ҳам забони ўзбаки ро медиҳедми?³

— Иншоолоҳ!⁴

— Ин чи жавоб аст?!⁵

Ўтирганларда безовталиқ зоҳир бўлиб, ҳамма шоҳ ва Хўжайи калон томонга қараб ола бошлади. Абдулазизхоннинг лаблари қимтиниб, норозилиқ кайфияти ошкор этар, аммо у қай бир томонга илтифотли эканлигини билиб бўлмас эди. Воқеани жилмайиш билан кузатиб турган Сиддиқий эса аҳвол бу даражага боргач, ўрнидан туриб кетган охунд томонга қўлларини чўзди ва мударрис ўз талабаларини жимликка чақиргани каби, ҳазил аралаш деди:

---

¹ Сиз не сабаб таомил бўйича бормаи, дилингиз иншосини ўзбек тилида баён қилдингиз?

² Ўзбек тили менинг она тилимдир! Хоҳладимки, она тилимда гапирдим!

³ Таҳсилни ҳам ўзбек тилида берасизми?

⁴ Худо хоҳдаса!

⁵ Бу қандай жавобдир?!

— Хомуш, охунди ман! Хомуш! Ин толиби мо қайсар аст, илло дар қайсарий ҳам аломате ҳаст!¹

Охунд ўтирди. Аркони давлат бўлиб ўтмиш ҳангомага бефарқ қолган бўлса ҳам, ўзга мадрасалар аҳлида бу толиби илмга нисбатан бир манфий нигоҳ тугилгандек бўлди. Бу нигоҳ уларнинг берган саволларида ва у саволларга айтилган жавобларни қабул қилишларида сезиларли эди. Ҳар не бўлганда ҳам, Убайдулло илмнинг турли жабҳаларида ўзининг билмдон эканлигини намойиш эта борди. Хўжайи калон сўзи билан хомуш тортган охунд толиби илмнинг тил иқтидорини билмоқчи бўлдими, ёйинки ўзга ният биланми, кутилмаганда савол ташлади.

— Ман ҳуа алайкум алинсонул азиз фил олами?²

— Алинсонул азиз алаййи фил олами ҳуа абил муҳтарам!³ — қисқа тафаккурдан сўнг жавоб берди Убайдулло. Охунд «ана холос» деган каби қўлларини ёзиб, елкаларини учирди.

— Мебинедми?⁴ — ўтирганларга юзланиб деди у. Сўнгра қўлларини Убайдулло томондан серпаб, Абдулазизхонга ишора этди-да, таъзим қилди.

— Дар ин ҳол қиблаи олам шуморо кист?!⁵

— Атомиз бизга ато эрсалар, хонимиз элу юрт ато-сидурлар! — шоҳ томонга мулойим жилмайганича таъзим этди Убайдулло ҳам. Ўтирганлар «офарин», «боракалло» дея бош ирғадилар. Абдулазизхон бир қўзғалиб олгач, ҳамма нигоҳлар унга қадалди.

— Сен, мулло жигит, Парқанани сақир балаға менғзадинг! Тугал унутдингмики, Марқинонда анинг тутқан атоси ўтирур! — деб гап бошлади Абдулазизхон. Унинг дилидаги чуқур бир дард ғазаб ўти билан юзага чиқмоқда, шоҳ кейинги йилларда Бухорога тобелик ришталарини тамом узмоққа интилаётган Фарғона ҳукмдори «Шоҳмастбей» лақабли Жамашабейни кўзда тутмоқда эди. Убайдулло сергак тортди. Гап илм баҳсидан чиқиб, сиёсат баҳсига бориб тақалмоқда эди. У сиёсатдан сўз очган тиллар ниҳоятда тортилган бўлмоғи кераклигини билса ҳам, тарки одат қила олмади.

---

¹ Жим менинг охундим! Жим! Бу бизнинг толибимиз қайсардир, аммо қайсарликда ҳам ҳислат бордир!

² Сиз учун дунёда азиз инсон ким?

³ Мен учун дунёда азиз инсон муҳтарам отамдур!

⁴ Кўраяпсизларми?

⁵ У ҳолда қиблаи олам сизга кимдир?!

— Бир ўғилга бир ато бўлмоғи каби, бир юртга бир султон бўлмоғи ҳам фарзи кифоядур, ҳазратим!— дея таъзим этди Убайдулло.

— Биз кипоят устинда ўтирурмизму?

— Йўқ, шоҳим! Сизнинг адолат бирлан юрт теб-ратмоғингиз фарзи айнур!

— Нечук ани Жамаша билмас? — дея ўрнидан кўз-ғалиб олди Абдулазизхон, аммо саволининг жавобини ҳам кутмасдан деди. — Сен Парқана балаларин ўқит, аларга парзи кипоятни англа! Ўзинг Чодакка иқтидо эт! Чодак азизлари сенга маснад ва шарап вергайлар!

— Қуллуқ, аълоҳазрат! — деб қўл қовуштирди Убайдулло.

Истинодгоҳ

Айлана кўрпача ташланган катта танобий хонада улуғлар жам. Киришда виқор билан Чодак валийси Мусахон Даҳбедий ўтиради. У ўрта бўйли, салобатли, хушрўй киши бўлиб, Самарқанд яқинидаги Даҳбед қишлоғида қарор топган Маҳдуми Аъзам авлодидан эди. Маҳдуми Аъзамнинг «Имом Калон» номи билан шуҳрат топган катта ўғли Муҳаммад Аминхўжа Кошгарга кўчиб кетди. Хўжа Исҳоқ эса Самарқандда қолиб, «Исоқия» сулукига асос солди. Мусахоннинг отаси Хўжа Исҳоқ ўғилларидан бўлиб, Чодакка кўчиб келган эди.

Оқтепа тоғлари бағрида бўлган бу сўлим масканда диний ҳукумат қарор топган. Бу ҳукумат Бухоро Жўйбор хўжалари таъсирида бўлиб, улар орқали хонликка тобе эди. Марғилон бейлиги бу ҳукуматни гоҳ тан олиб, гоҳ тан олмай келарди.

Таомга фотиҳа ўқилиб, дастурхон йиғиштирилди. Елкасига патли сочиқ ташлаган ўн-ўн икки ёшлар чамаси болакай кумуш обтоба ва зарҳал туфдон кўтариб кирди. У чап тиззини ерга қўйиб, тавозе билан обтоба ушлар, қўл ювгувчилар «Бисмиллаҳир роҳман-нир роҳийм!» дея унга қўл тутарлар эди. «Раҳмат», «боракалло» олқишларига кўмилган бола даврани айланиб чиқди.

Бир-бирларини таниб-танитай ўтирган даврадошлар, гарчи аста-секин ўзаро суҳбатта кираётган бўлсалар ҳам, ора-сира Даҳбедийга қараб олишмоқда эдилар. Валий ҳазратлари меҳмонларни танитмоққа бош-

лаб, мулозимат навбати даврада ноўрин жой олганидан хижолат чекиб ўтирган кўнгилчан феъли Убайдуллога етганда, эълон қилди.

— Убайдулло Бозор Намангоний!

Даврада жонланиш бўлиб нигоҳлар тўрга қадалди. Бадтар қимтиниб олган Убайдулло қафасга тушган қуш каби типирчилай бошлаган эди, «Буюк оғамиз¹ биродарларидан имом Аҳмад Қосим» деб таништирилган марғилонлик гап бошлади.

— Ёш йигит эркансиз! Терс одатингиз овозасин эшитиб, қайсардин қайтган кекса қайроқи бўлсангиз керак дея тасаввур этиб эрдим!

Бу мулоқот ҳаммани танг қолдиргани каби, Убайдуллони силтаб тўхтатган эди. Юзидан чертса мой томадиган даражада тўла бу одамга ҳали ажаб бир меҳр билан қараган бўлса, унинг бу луқмаси томдан тараша тушгандек бўлди. Даврадагилар бамисоли ер остига кирган, айниқса, валий ҳазратлари бошларини кўтара олмас бир ҳолатда эди.

— Мени афу этинг! Аччиқ сўзларингиз адосини идрок эта билмадим!

— Не сабабдин эл саромади инимиз ўғилларин мадрасангиздан ноумид қайтардингиз?

— Инингиз ким эрурлар?

— Тавба! — дея ёқасига қўл юборди имом. — Фаромуш одатингиз борму?

— Ҳай, ҳай, тақсирим! — бошларини кўтариб норозиланди Даҳбедий. — Сиз қанчалик азиз меҳмонимиз бўлсангиз, гарчанд ёш эрсалар-да, мударрис ҳазратлари ҳам меҳмонимиздур! Бизни юк остинда қўйманг!

Орага оғир жимлик чўқди. Кўксида ҳислар тўфони тошиб келаётган Убайдулло ҳам бу сукутга қўшилмоққа мажбур эди.

— Содик Қосим жаноблари Марғилоннинг олд тижоратчиларидиндур. Сиз ёдланг! — дея Убайдуллога мурожаат қилди Даҳбедий. — Гап ўзингиз айтмиш бейлик ёрлиғи била борган ўғлон устиндадур!

— Ул йигит имтиҳонларимиздин ўта билмади. Лаёқатсизлиги устинга, илм олмоққа хоҳиши ҳам йўқ эрканлиги сабаб, ани талабаликка арзимас деб билдик.

— Бей сўзи ҳам арзитмадиму? — деб гапни илиб

---

¹ Офокхўжа Кошғарий кўзда тутилади.

солди имом. Убайдулло бу кибор одам билан тортиш-моқдан улуғлар олдида азият чекаётган бўлса ҳам, гап еб кетишни истамади. «Шул калта фаҳмингиз туфайли имоматдин нарига ўта билмабдурсиз-да!» — дея кесатмоқчи бўлди-ю, аммо шайтонга ҳай берди.

— Фақир ҳам Фарғона музофотини энлаб келмиш тижоратчи оғаларим бирла фахр этурмен, илло, тақсир, бул фоний дунёда биздин молу давлат эрмас, илму урфон боқий қолғусидур!

Нохуш суҳбатта якун ясалгандек, ҳамма бир лаҳза жимиб қолди. Сукутни самарқандлик кекса охунд бузди.

— Биз қосир бандалар тилаб-тиламай манфаат йўлидин юрамиз. Зеро, азизлар, ул илм йўли эрмас-дур!

— Тўғри айтурсиз, ҳазратим! — гапга аралашди ўш қозикалони. — Ояти каримада айтилибдурким, «Наузу биллоҳи, мин байъ ад дарси ва шириил илми»¹. Ҳар не тузалса, илмдин тузалиб, бузилса илмдордин бузулур.

— Маъзур тутинг, қозикалон жаноблари! Айтадурларким, қози мутгаҳам келса, шариат устуни титрагай, уламои киром ҳақ йўлидин тояр бўлса, бинойи шариат қулагай!

Охунднинг сўзларига қарши бир нима демоқ имкондин хориж бўлса ҳам, ундаги шама ипи қозикалонни қитиқлаб ўтди.

— Қозийи нопок қўлидин қонун шамширини олиб қўймоқ била бир дардимизга даво топилур, аммо кўзларимиз чароғбонининг ўзи сўқир келса, не тонг!

— Убайдулло тақсиримнинг қулфи дилларига илм калитидин ўзга бир калит тушмас эркан, бул тимсоли ҳақиқатдур! — деб гапни илиб кетди ёш самарқандлик. Ўтиргувчилар бошлари билан тасдиқ ишорасини берар, Убайдулло эса борган сари бесабр бўла бормоқда эди.

— Ҳазратим! — деб илтижо билан Даҳбедийга қаради у.

— Азизлар! — дея гап бошлади бу нигоҳ маъносини уққан валий. — Убайдулло Бозор тақсиримизни бир мужда боис чорлаганмиз. Сиз муҳтарам зотлар

---

¹ Оллоҳ дарсни сотиб, илмни сотиб олишдан асрасин!

иштирокинда ул иш адосинга етсак-да, сўнгра ўзга маслаҳатлар тадбиринга ўтсак?

— Маъқул, маъқул! — дейишиб, ҳар ёндан ризолик билдирди ўтиргувчилар. Даҳбедий ёнидаги тугундан олтин қутича олди. Тугмачасини босса, қутича жаранг бериб очилар эди. Ундан олган найча қоғозни ёш самарқандликка узатди.

— Ўқинг, тақсирим!

— Хўп бўладур! — дея хатни пешонасига теккиза ўпиб, ўқий бошлади у.

«Бисмиллаҳир роҳмонир роҳийм!

Муқориби Чодак Убайдулло Бозор Намангоний ҳазратларинга ёрлиғи маснад.

Тақсиримиз мадрасаи Кўкалдош таҳсилани хатм этиб, илмдаги олий мақомлари ила қиблаи олам илтифотларинга сазовор бўлмиш эрдилар. Бугун тадбири мадраса борасинда илми, роҳи, адолати, шариат ва салтанатга содиқлиги бирла дину имон тариқинда собитлиги бирла овоза таратиб, эл оғзинга тушмишдурлар. Биз ул ҳазратга Абдулазиз Баҳодирхон марҳаматлари, хўжағони Жўйбор тавсияси ила охундлик поясини бердик. Ушбул кундин эътиборан азизимиз улус ичра «Бозор охунд» исми муборақлари бирлан шуҳрат топқайлар!

Валийи ҳукумат Мусахон фақир Даҳбедий муҳримни урдим».

Оғизлардан «фармон муборақ», «унвон шоён» сўзлари учиб, ўтиргувчилар гоҳ валий ҳазратларига, гоҳ Убайдуллога таъзим билдира бошладилар.

Одамзот кўнглини шод қилмоқ учун кўп нарса керак эмас. Унга ҳалол меҳнатини айтиб, «маъқул» ишорасини берсалар бас, у гўдак бола мисоли қувонгандан қувона боради. Убайдулло Даҳбедийнинг «Келмайсизми, тақсир?!» сўзи билан шоша ўрнидан турди. Унинг ҳислари тошиб, гавдаси мувозанатдан чиқиб бормоқда эди.

— Узр, азизларим!

— Андиша этманг, ўтаверинг! — деб унга йўл очди Ўш қозикалони.

«Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!» — дея ўрнидан турган Даҳбедий қутичани икки қўллаб Убайдуллога тутар экан, унинг қўлларига пешонасини қўйди.

— Маснад муборақ бўлсун!

— Минг раҳмат, ҳазратим! — унинг қўлларини ўпиб

деди Убайдулло ҳам. Ҳислар оғушида бир кўнгли қўл юбориб, этакларини кўзга суртмоққа ниятланди, аммо давра тўрт кўз бўлиб кузатар, кўз олдига эса мурушиди комилининг нуруний сиймоси келиб тўхтаган эди. «Даҳбедий ким бўлибдур?» — дея хаёлидан чарҳ уриб ўтди унинг ва ярим узатилганича қолган қўлини кўксига қўйди-да, енгил таъзим билан чекинди, қутичани бағрига маҳкам босган Убайдулло қутловчиларга эгила борар, «қутлуғ», «рахмат» сўзларидан нарига ўта олмас эди.

— Тақсирим!

Бу қайта чорловдан ажабланган Убайдулло орқасига бурилди. Даҳбедий анча уринган малла чакмонни кийдирмоқчи бўлган каби у томон тутиб турар эди. У дафъатан ҳеч нарса тушуна олмай, давранинг ярмига қадар келди. Чакмон кўзига иссиқ кўринди, шекилли, турган жойида ҳабдираб қолди. Қўлидаги қутичани кўрпача устига отган каби ташлади-да, каловлаганича Даҳбедий томон юрди. Чакмон кўкрагидаги попукли шокилаларни пайпаслаб санаб кўрди, чоғи, ўтиргувчиларни ҳайратда қолдира тиз чўқди ва чакмон этакларини ўпиб, кўзларига сурта бошлади. Унинг тоғдек елкалари титрар, бу эса дил жунбишини ошкор этиб қўймоқда эди.

— Мен ботилни маъзур тутинг, азизлар! — дея кутилмаганда кўзларини яшириб ташқарига юрди у. Даҳбедий чакмонни тутганича қолаверди. Убайдуллонинг фавқулодда бу ҳаракати ҳаммани танг қолдирган эди. Марғилонлик имом эса ҳайратини яширмоқни ҳам эп билмай, Убайдулло чиқиши билан орқасидан сўз отди.

— Девонаму бул одам?!

— Кошки сиз била биз ҳам шул ҳазрат қадар девона бўла билсак эрди, тақсирим! — дея силтаб ташлади самарқандлик охунд. Қип-қизил бағбақаларини ўйната чундак бериб келаётган имом рақибидан тепки еган хўроз каби ҳурпайиб, бўйнини ичига тортди.

— Кун-кундин Олоҳ ишқи дилимиздин кўтарилиб, тошмехр бўла борамиз, — деб салмоқ билан гап бошлади Ўш қозикалони. — Ота юзинга оёқ қўя безрайиб турган такаббур ўғил, имом ҳазратлари, эртан ота қабри бошинда ҳам йиғлай олмай!

Орага совуқ жимлик чўқди.

— Бу хирқа, валлоҳи аълам, Бухоройи шарифдин табаррук кўринадур?

Даҳбедий андижонлик меҳмон саволига жавоб беришга улгурмади. Эшиқда юз-қўлини артган Убайдулло шошиб келар эди.

— Сиздек мўътабар зотларни музтар этдим. Мен фақирнинг қусрим қурсинки, гўдак бола мисоли ўзимни тўхтата билмай қоладурмен!

— Пири комил руҳи сизни ларзон этди, тақсир охундим! — чакмонни тутиб деди Даҳбедий. — Покиза дил ойина каби бўлуб, анда ҳар не ўз аксини топадур!

— Қутлуғ, ҳазратим! — дея чакмонни кийди Убайдулло. Ҳислар тўфони яна бир карра кўтарилиб келди-ю, аммо дарҳол ўзини қўлга олиб, гапга ўтди. — Қутби олам Баҳодир эшон раҳматли бизга ато мақомида эрдилар!

Аввал самарқандлик охунд, сўнгра ўзга ўтиргувчилар қўл чўзиб чакмон этагини кўзларига суртдилар. Убайдулло устозлар қуршовида қолган гуноҳкор талабадек ўнғайсиз бир аҳволда жойига қайтар экан, илтифот билдирмаган марғилонлик имомга кўзи тушди. Имомнинг такалуфсиз туриши уни қаттиқ хижолат этди. Убайдулло имом учун эмас, ўзининг довдир ҳаракати туфайли Даҳбедий олдида хижолат чекмоқда эди. У валий кўзларидан муносабат қидирди, аммо жилмайиб турган у чехрада ғубор кўрмади. «Худо суйган бандалар дарё каби кенг феъл бўладурлар!» — деб хаёлидан кечирди Убайдулло ва оғир юк остидан чиққан каби енгил тин олиб деди:

— Ҳазратим, шаҳри Бухородан қай зоти шариф ташриф буюрдилар?

— Фақирга тайин этмишларинча, хирқа киссасинда мактуб бор чиқар. Бир кўп саволарингизга жавоб анда бўлса ажаб эрмас! — деди чордана қурган Даҳбедий.

Ҳақиқатан ҳам, мактуб бор эди. Убайдулло хатнинг муҳрини еча, шоша кўз югуртирмоққа бошлаган эди, ўтиргувчилар ҳам эшитмоқни тиладилар. У овозини баландлатди.

«Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Ассалому алайкум, тақсир иним Убайдулло Бозор ҳазратлари! Дуойи саломдин сўнг етиб маълум бўлғайки, кори хайрингизу мадраса юритмоқ тариқингиз ово-

засини эшитиб, ғоят масрурмиз! Тангри таолодин туну кун имони собитингиз тилайдурмиз!

Марқади нурга тўлгур ғавсул аъзам чакмони мадрасасин сиз азизга васият этиб эрдилар. Табаррук айёми талотумда ани адо этмоқ ёдимиздин фаромуш бўлибдур. Жома тижоратчи Жалолиддин Хўжандий ҳазратларидин Чодак азизларинга юборилди, илло, ул сабабдин ҳукуматгаким, устоз руҳи бирла ажиб муждалар ҳамроҳдур, иншооллоҳ, суюнгайсиз!

Илоҳи, тангри мададкорингиз, хирқаи пири комил тақягоҳингиз бўлгай!

Муҳаммад Шариф Бухорий».

— Омин, — деб шоша дуога қўл очди самарқандлик охунд, — холиқи карим Бухоройи шарифда ўтмиш марҳумларни жаннатий этиб, мақомда устувор турган азизларимиз бизларга истинодгоҳ¹ бўлсунлар, Оллоҳу акбар!

Бошқалар-да унга қўшилиб, гуруллаб юзларига фотиҳа тортдилар.

Оллоҳ бирдур

Мулло Вали Хўжандий дарс машғулотларини эндигина бошлаган ҳам эди. «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм» дея болалар тилида «катта домло» — Бозор охунд остона ҳатлаб кириб келди. Болалар гурра ўринларидан туришди.

— Ассалому алайкум!

Ваалайкуму ассалом! Боракалло, бўталарим! — дея пешвоз юрган Хўжандийга қўл чўзди домло. У шу тобда талабалари орасидан шу пешқадам муллани мадраса қошидаги мактабига муаллим тайин этганида адашмаганига имон келтирди ва мамнун бориб Хўжандий мулозимат этган қат-қат кўрпачалар устига чордана курди. Қўл боғлашиб турган ўн беш чоғли болани ўтиришга ишора этди-да, дуога қўл очди:

— Илоҳи, омин, шул қоракўз жужуқ болалар эртамизнинг забардаст мўминлари бўла, элимиз шуҳратига шуҳрат қўшурида эгам роҳи тариқларин очган эрсин, Оллоҳу акбар!

Юзларига фотиҳа тортдилар.

¹ Суянч.

— Ўқигувчиларингизнинг жаҳдлари нечук, мулло Вали?

— Ҳоло баҳарнав, ҳазратим! Олдилари нунда тўхта-миш.

— Имло эта биладурларму?

— Баҳоли қудрат!

— Қани, бўталарим, — болалар томон чўзилиб деди домло, — тахтамизга баландин алифбонинг илк ҳарфини, холи жой қолдира пастдин эрса сўнгги ҳарфини битурмиз!

Болалар итоаткорлик билан ёзмоққа киришдилар. Хўжандий болалар тепасида бир қанчасига боши билан «ҳа» ва яна бир қанчасига «йўқ» ишораларини берди-да, Бобораҳим тахтасини олиб, домло томон юрди. Домло тахтадаги гўзал ҳуснихатга тикилиб қолди ва завқ тўла кўзлари билан болаларга юзланиб, қўлидаги ёзувни намойиш этди-да, деди:

— Сиз, муслим болалари, андоқ бахтиёрсизки, Оллоҳ таоло сизга Каломи шариф имлоси била савод чиқармоқни насиб этмиш!

Хўжандий ҳар ўринда ўзи билмаган нарсаларни устозидан билиб қолмоққа шошилар эди.

— Сўрамоққа ижозат этгайсиз, ҳазратим! — дея таъзим этди у.

— Сўранг, мулло Вали!

— Аждодларимиз ҳали мажусий эрканларинда қай хат била амал қилмишлар?

Домло сўзини бирон кишига қаратмоқчи бўлса, у томон энгашиб оларди.

— Имло тарихи узундур. Бул саволингизга мадрасада жавоб айтурмиз, — деди секин ва болаларга юзланиб, овозини баладлатди. — Биз, мулло Вали, Расулиллоҳ соллаллоҳи алайҳи вассаламга нозил этилган Қуръон имлосини билурмизки, ўзга хатларнинг барчаси ғалатдур!

— Афу этинг, ҳазратим! — қўл боғлаб деди Хўжандий. Табиийки, ҳали бу чуғурчуқ болалар юқоридаги суҳбат маънисига етгулик иқтидорда эмас, фақат икки домлонинг навозиш ҳаракатларига эътибор билан қараб турмоқда эдилар.

— Ҳуснихат кимникидур?

— Бобораҳим битмиш! Зеҳни тез. Ота мотами била бўлиб, дарсларга бошдин қатнаша билмаган эрса-да, дўстларига етиб, илгарилайдур!

— Бул хат ёлгуз зеҳни ўткирликнинг эрмас, мулло, машғулот кўрганликнинг ҳосилидур! Раҳматли адашингиз ўғли бирла муқим машғул бўлган кўринадур, шундоқму, бўтам?

Бобораҳим тасдиқ ишорасини берди. Охунд ёзувни баланд кўтарди:

— Бул қай ҳарфдур?

— Алиф, алиф! — дея жўровоз жавоб берди болалар чуғурлашиб.

— Боракалло! Алиф! Ани барча ҳарфларнинг ибтидоси дерлар. Бул недур?

— Бе, бе!

— Боракалло! Бобораҳим сўзини бул ҳарф ила битурлар.

Болаларнинг нигоҳи домлога қадалган эди, аммо домло бу нигоҳларда болаларча бепарволик ва фаромушлик изларини кўрди. Улар эътиборини уйғотмоқ учун ўқиди.

*Баланг учмоқ била кушлар,
Кўнгулга боғламас оташ.
Булбули бенаво боғда,
Мани йиғлатадур яккаш.*

Домло охунд кутгани каби, болаларда бир жонланиш бўлиб, улар сергак тортдилар. Ширали ва сархуш овоз билан ўқилган назм уларга ёқиб тушган эди.

— Қани, бўталарим, — деб гап бошлади домло, — байтларни ким такрор эта оладур?

Бир неча бола баробар қўл кўтарди. Домло мамнун ҳолда орқа қаторда ўтирган нозиккина болани турғазди. Бола бир оз тутилиб бўлса ҳам, такрор этди, аммо бу ўқишдан кўнгли тўлмаган ва ундан яхшироқ ўқишига кўзи етган Бобораҳим жойида ўтира олмай, қимирлай бошлади.

— Боракалло! — дея болани ўтиришга ишора этди домло. — Энди айтинглар-чи, байтда қай сўзлар «бе» ҳарфи ила бошланибдур?

Бу сафар болалар ёппасига қўл чўздилар, ҳатто, сабри етмаган Бобораҳим қўл кўтариш билан баробар ўрнидан ҳам турган эди. У домлонинг ишорасини ҳам кута олмади.

— Сўрамоққа ижозат этгайсиз, ҳазратим!

Суҳбат равишини бузмоқ ҳар бир тарбия соҳиби-

га ёқмагани каби, Бозор охунд ҳам бу қусурдан холи эмас эди. У хушламайгина деди:

— Сўранг, бўтам!

— Алифнинг маъноси недур? — деб болаларча билан гап бошлади Бобораҳим. — Аввал ани айтинг, сўнгра «бе»га ўтунг!

— Одоб ўқиғувчи боланинг зийнатидур! — гуноҳ устида қўлга тушган кимсадек шошиб деди домла. — Одобли бола эрса андоқ қирмоч савол ташламас!

Бозор охунд ўзи танлаб ўтказган бу гулнинг тирнагувчи тикони ҳам бор эканлигига илк бора дуч келмоқда эди. Бу суҳбат шундай йўсинда давом этмоғи керак эдики, Бозор охунд устозлик мавқеидин туриб бўлса ҳам, қонидаги қайсарлик одати туфайли тезлар, аммо бу одатдан кичик суҳбатдоши ҳам бебахра эмаслигини билмас эди.

— Узр, тақсирим! Саволим ҳеч ҳам қирмоч эрмасдур! Алифнинг маъноси бирдур, яъни Оллоҳ бирдур! — тантанавор тарзда кўзлари ўйнаб деди Бобораҳим. Домла охунд бошларини эгиб, сукути тафаккур ичра қолди. Бобораҳим оддий абжад ҳисоби бўйича гапирмоқда эди. «Мени қай жин чалдики, — дея дилдан ўзини койимоққа бошлади у, — шул гўдак бола ўтрусинда калаванинг учини чуватдим. Жавоб айтиб қўяқолсам бўлмас эрдими?! Йўқ, «Жаҳл келса, ақл кетур» деганларидек, туйқус хаёлимга келмабдур. Анда бир жодуе бор! Ҳай, не бўлибдур!» — деб бошларини кўтарди домла.

— Бобораҳим, бери кел! — кутилмаганда сенлаб деди у. «Лаби тушган ловак боладин не чиқур?! — деб хаёлан жилмаймоқда эди домла. — Қайсарлик аломате бор!»

Домла охунд тепасига келган Бобораҳим кўзларида беором ўйнаган шуълага дуч келди ва беихтиёр ўрнидан туриб кетди. Бобораҳим «катта домлони мот қилдим» деган ўй билан масрур тикилиб турар эди. Домла болаларга қаради. Бошларини эгган болалар орасира ўфринча қараб олмоқда эдилар. Охунд ҳарчанд уринмасин, у нигоҳларни тута олмади.

— Атойингдан абжад ҳисобини ўрганибсену, илло билган нарсасини илиб сўрамоқ устозга ҳурматсизлик бўлуруни ўрганмабдурсен-да!

— Кечиринг! — деб бош эгди Бобораҳим.

— Оллоҳ ғофир!¹ — дея Хўжандийни лол қолдириб, паришон бир ҳолатда эшик томон юрди Бозор охунд. — Ўзи мағфиратлидур, бўтам! — деди у кавушини кияр экан ўгирилиб. Домлонинг тез-тез бу жумлани тилга олиш одати бор эди. Бу унинг «кечира олмайман» деган раддиясими ёки «ҳаммамиз гуноҳ-кормиз, ўзи кечирсин» қабилидаги иқрорими — бизга қоронғу. Бу ҳарҳолда унинг жунбишга келганидан да-лолат эди.

Ошиқам беболу пар

Тоҳиржон дастгоҳга ёпишиб ишлар, хонани тепкининг ғарт-ғурту мокининг ғув-ғув овозлари тўлдирган эди. Биби Салима жияни тепасида Бобораҳимни кўрмади ва уни қидириб чорбоғ томон юрди.

Бобораҳим олуча остида ўз иши билан машғул: қўлида танбур, олдида очик китоб. Унинг сози гарчад равон йўртмаётган бўлса-да, хонишида ажиб бир жозиба бор эди. Бобораҳим кўрар кўз ва эшитар қулоқдан панада секин хиргойи қилар, аммо шу савти навоси билан ҳам онаси қалбини титратмоқ даражасига келтирди. Биби Салима илк бора бундай ҳолатга тушмоқда эди. Зеро, қайси бир она ўз фарзанди камолидан қувонмасин! «Тангрим Бобораҳимга навобахш нафас берган кўринадур! — деб хаёлидан кечирди у, аммо Биби Салима Оллоҳнинг бу иноятдан севина олмас эди. — Йўқ, йўқ! — дея титраб кетди у. — Ўлик-тиригимнинг эгаси ёлғиз жигарпорам дайди ҳофиз ва ё гадо қаландар бўлмоғини истамасмен!»

Биби Салима эрининг дарди ва мотами билан йиллаб ўчган дўконхона чирогини қайта ёққан, аммо дастгоҳ тепасида қадалиб ишлаш ёлғиз аёлнинг иши эмас эди. Бунинг устига, болалари ҳали ёш. Ана шундай оғир кунларнинг бирида ота васияти ёдига тушди. «Худо сизларни ёрлақасин! — деган эди тепасига йиғилиб келган ўғилларига Ҳожи бўзчи. — Ёлғиз сингил. Иншооллоҳ, умид қиладурманки, эътиборларингдин четда қолмағай!»

Тоҳиржон катта акасининг кичиги бўлиб, Бобораҳимдан беш ёш улуғ бўйчангина бола эди. Унга дўкон ишида Бобораҳимнинг қўл-оёғини қолишга солмоқ бую-

¹ Худо кечиргувчидир.

рилган. У бу вазифа уддасида жон-жаҳди билан ҳаракат қилади, аммо беқарор қуш Бобораҳим бир ерда қўним топмайди. Отаси раҳматли ҳам унинг бўзчи бўлишини истамас эди. Унга хат илми ва соз илмидан баҳоли қудрат сабоқ берар эди-ю, аммо дастгоҳ ёнига тортмас эди. Шу сабабми, Бобораҳим бу ҳунарга меҳр қўя олмайди.

Онаси шарпасини сезган Бобораҳим шоша ўрнидан турди.

— Мана, кетаётурмен, онажон!

— Шошма! — деб тўхтатди Биби Салима. — Нечун ишга бўйнинг ёр бермайдур, болам?

Бобораҳим бошларини қўйи солди.

— Биз бўзчиликдин нон еб келурмиз. Сен ота касбини тутмоғинг керак!

— Эй менинг азиз онажоним! — дея онасининг пинжига кирди Бобораҳим. — Не қилайки, юроким дастгоҳ томон эрмас, нуқул сўз ва соз томон тортадур!

— Ким бўлмакчисен ўзи? — ўглини ўзидан қаттиқ итариб ўшқирди Биби Салима. — Қавволу¹ ҳофиз бўлурмисен?!

— Ким бўлмоғимни ёлғиз Оллоҳ биладур! — қувноқ бир ҳаракат билан кўкка ишора қилиб деди Бобораҳим.

Дўконхона томон юрдилар. Суворийси алмашгач, дастгоҳ қилиғи ўзгарган от каби бир оз айри овозлар билан ишга тушди. Ўғли тепасида кузатиб турган Биби Салима Тоҳиржонга мийғида жилмайиб, ўз иши томон юрди.

— Зарб билан тепманг, жиян! — дея Бобораҳимнинг тепасига бориб огоҳлантирди Тоҳиржон. Бобораҳим боши билан «хўп» ишорасини берди. Тоҳиржон мамнун бўлиб, ташқарига чиқди.

— Қалай? — дея унга савол назари билан қараб сўради ошхонада куймаланаётган Биби Салима.

— Қўли тушиб келаётур!

— Болагинамнинг зеҳни тез, зора танграм қўним берса!

Аммасидаги бу масрурият бир устоз монанд Тоҳиржонга ҳам ўтди, аммо у челакка сув тўлдирад экан, бошларини чайқади.

---

¹ Байт ўқиғувчи гўянда.

— Бобораҳимингиз қаландар бўладургон кўрина-
дур.

— Нафасингни елгина олсун, жиянгинам! — дея
кути учиб кетди Биби Салиманинг. — Туф де-я, туф
де! Ёлғиз боламга гадоликни раво кўрма!

— Ана, қаранг! — бўш келмай деди Тоҳиржон. —
Ўйноқлашини-чи?

Бобораҳим бошларини тебраб, чамаси, хиргойи би-
лан ишламоқда эди.

— Анинг феъли бади ул, — дея юмшаб тушди
Биби Салима. — Хат билгандин бери оғзидин байт
тушмайдур!

Биби Салима жияни ортидан маъюс қараб қолди.
Фарзанди истиқболидан ҳадялар кутаётган мунис она
қалби Тоҳиржон сўзи билан нохушлик шамолига уч-
раган эди.

Бобораҳим ишини тўхтатиб, тепасига келган то-
ғойисига ўтирилди.

— Кўзингиз анча пишибдур, жиян! — унинг елка-
сига қўлини қўйиб деди Тоҳиржон. Бобораҳимга шу
керак эди. У Тоҳиржон қўлидан ушлаб гап бошлади.

— Биласизму, тоғойи! Ҳунар олмоқ учун ҳам ишқ
керак. Бўзчи ошиқ бўлса, ҳунар париси анинг маъшу-
қаси бўлур.

— Бали, жиян! Бул сўзингиз рост! Ишқу муҳаб-
батсиз ҳеч иш қилиб бўлмамай!

*Ўн саккиз минг оламга ҳайрон бўлгон ошиқлар,
Топмай маъшуқ сўроғин сарсон бўлгон ошиқлар!*

Бобораҳим тоғойиси қўлини сўз оҳанги ўлчовида
силкитиб, Яссавийдан бир неча байт ўқиди. Агар у
яна озроқ фурсат шу тахлит ўқишни давом этгирса
эди, дилида жунбиш қўзғаб келаётган тоғойисининг
ўйинга тушиб кетгани гувоҳи бўлур эди. Тоҳиржон
Бобораҳимни хилқат ичра кўраётгандек тикилиб қол-
ди ва анчадан сўнг хушини йиғиб олди-да, билағонлик
билан деди.

— «Дил ба ёру даст ба кор»¹ демишлар. Ишга ўти-
райлик, жиян!

Бобораҳим жозиб ҳолатга кириб, хаёллари паро-
қанда бўлган, энди у тўхтаётган олмас эди.

---

¹ Кўнгул ёрда-ю, қўл ишда.

— Қавли балоғардон ҳақ аст!¹ Мен маъшуқаи ёри нигорим топа олмай, анга дил бера билмай овораман! Бул ҳолат била қўлим ишга борурму, тоғойи?!

— Ажаб сўзлайсиз, жиян! Маъшуқа ахтармоқдин аввал киши эр етмоғи керак. Ҳали сиз боласиз-ку!

Табиийки, «ёр» сўзини тоғойи-жиян иккаласи ҳам мажоз маъносида ўзларича тушунмоқда ва, ҳатто, Бобораҳим бу сўз остида нени англамоғини ҳали тўла тасаввур ҳам эта билмас эди. Дарвозада Бобораҳимнинг кўча дўстларидан бири кўриниш берди. Уچار қуш каби дик этиб ўрнидан турган Бобораҳим ташқарига юрди.

— Қаёққа, жиян? Ҳунар не бўладур, Бобораҳим?!

— Ана, Зебонага ўргата туринг! — дея дўконхона эшигига келган синглиси Гулзебога ишора қилди Бобораҳим ва онасининг ҳай-ҳайлашига ҳам қарамай, ўйноқлаган бир ҳаракат билан кўчага отилди. — Ошиқам беболу пар!..²

Кўча бошида икки дўстни бир тўп болалар кутиб турар эдилар.

— Ур-рай, ана келди! — қувонганидан чапак чала бориб Бобораҳим қўлидан тутди Шариф исмли озғин бола. — Ана, Аби бобо бўлади. Қаландар-қаландар ўйнаймиз, хўпми? Бўласан-а, Аби?

Бош ирғаб розилик билдирган Абдуқодир исмли бўйчан бола ўртага кириб, қўлидаги қинғир асони ерга тўқ этказиб урди. Маддохон кўча болаларининг бу тил бириктиришлари Бобораҳимга ёқмаган эди. У тўғри бостириб борди-да, «бобо»ни елкаси билан бир туртиб, қўлидаги асони тортиб олди.

— Мен Бобораҳиммен! Бобо мен бўлмоғим керак!

— Ана, болалар ҳама мани айтиб эрди-ку, қора Раҳем! — деб хезланди Абдуқодир.

— Қоч-қоч, моки найнов! — дея кўзлари ёниб унинг боши узра асо кўтарди Бобораҳим. — Ҳама айтса, айтибдур! Сен байт билмассен!

Виқор билан ўртага кирган Бобораҳим ортидан болалар эргаша бошладилар. Орқада ҳурпайиб қолган Абдуқодирни кўрган Бобораҳим қайтиб унинг қўлидан тутди.

---

¹ Балоғардон сўзи ҳақдур.

Балоғардон — Баҳоуддин Нақшбандийнинг эл оғзидаги исми.

² Қаноту парсиз ошиқман.

— Юрақол! Эртага сен бобо бўлурсен, хўпми?

Абдуқодир бир оз тихирлик билан бўлса ҳам, болалар ортидан юрди.

— Хафа бўлма, Аби! — дея унинг қўлини қўйиб, олдинга юрди Бобораҳим. — Сен болалар кетидин эргаша олурсен, мен эрса йўқ!

Қаландархона дарвозасига қадар «Ё Олло, ҳу!» дея ер тепиб зикр рақси билан борган Бобораҳим беихтиёр асони баланг кўтарди-да, байт айта чархпалак бўлиб ўйнай кетди.

*Ошиқам беболу пар,
Маъшуқи ман жилвагар.*

Кун тифида оқ сурп кийимли болакайлар оппоқ капалаклар каби пирпираб айланишар, қўшиқларига жўр бўлаётган қала ковушларининг тақ-туқ овозлари узоқларга бориб қайтар эди. Болалар шаҳар бозори томон йўл олдилар. Мадраса дарвозасидан чиқиб келган кишилар орасида Маймоқ сўфи болалар томон қўлини шоп қила Хўжандийга ненидир уқтирмоқда эди.

Болалар шаҳар четидаги ийдгоҳ майдонга етиб келганларида, кун яна қизий бошлаган эди. Ҳаммаси ийдгоҳ адоғида кўпқарига солим ташланадиган минбар томон чопдилар. Баланг тепа этагида баҳайбат тол дарахти худди йиқилиб тушаётган одам каби энгашиб турар эди.

— Ур-рай, мен биринчи! — толнинг эшилавериби чайир арқон каби бўлиб қолган шохига чирмашиб, пастга томон отилди Шариф. Болалар олдинма-кетин унинг ортидан учди.

— Бор, уч! — қўлидаги асо билан ишора бериб деди Бобораҳим ўзига хўмрайганича ер остидан қараб турган Абдуқодирга. Бобораҳим ўзидан бир неча ёш катта ва кўзга кучлидай кўринадиган бу боланинг сумрайиб туришидан доим қайсарлиги ошиб, уришмоққа талаб солиб чиққиси келаверар эди.

— Ўзинг нега учмайсен, Бобо?

— Мен юқорида турмоқни ёқтирамен.

Мўрчалардай дарахт танасига ёпишган болалар шохдан шохга ўтиб, юқорига чиқиб келмоқда эдилар.

— Кўпқари ўйнаймиз! — деб эълон этди Бобораҳим.

— Ур-рай, чопар ўйнаймиз, кўпқари! — дея чуғурлашди болалар.

— Мен солимчи бўламен! — деб Бобораҳимга илтижода қаради Абдуқодир.

— Сен бобо бўлдинг-ку, Аби солимчи бўлақолсин, Раҳем! — деб унинг ёнини олиб чиқди Шариф.

— Солимда ўттанга не совға берурсен? — дея билангонлик билан сўради Бобораҳим.

— Ана, толдин дароз асолик чўп синдириб берурмен! — дея у ён-бу ён аланглаб топди Абдуқодир.

— Чўпинг ўзингга сийлов! — кўтарилиб деди Бобораҳим. — Солимда ўтиб келсам, исмимни кўшиб байт тўқурсен!

— Байт билмасмен! — деб бошларини эгди Абдуқодир.

— Қани, йўқса уч! — деб пастга учаётган болалар кетидан ишора бериб буюрди Бобораҳим. Ўзи катта бир ташландиқ лотани топди-да, озода қилиб қоқди. Лотани айлантириб икки-уч бора тугди ва минбар четига келиб, «от»лари устида бир-бирларини турта жой таллашиб турган чавандозлар устига энгашди.

— Қани, бўталарим! Ким байт ичра исмим мадҳ этилсин деса, кучини кўрсатсин! — дея солимни ўртага ташлади у. Ерга тушган солимни Шариф олиб қочаётган эди, кесакка суруниб Абдуқодирнинг оёқлари остига йиқилиб тушди. Абдуқодир бир силтаб солимни унинг қўлидан олди ва боши узра кўтариб, «чу, жонивор» дея лапанглаб чопа бошлади. Болалар бургутга ташланган чумчуқлар каби ҳар ёндан унинг қўлларига ёпишдилар, аммо ҳам бўйлари, ҳам кучлари етмас эди. Бир айланиб минбар остига келган Абдуқодир солимни оёқлар тагига ташлади.

— Абиш ҳақми, фирромми? — деб қичқирди Бобораҳим.

— Фирром, фирром! — деб чувиллашди болалар. — Олмани айланмоғи керак эди!

— Ана, кўрдинг! — «бўл» дегандай имо қилди Бобораҳим. Ҳар мўйидан битта тер оққан Абдуқодир Шариф қўлига олиб, қочмоққа шай бўлиб турган солимни юлиб олди-да, югура кетди. Қий-чув кўпқари бош-бошидан бошланди. Икки тепадан нари сой бўйидаги қари олма дарахти анча олис эди. Бобораҳим аввал болалар ечиб кетган кийимлар устида қўйлак ва кавушини ечди-да, иштон балағини ҳимариб, у

ёқдан-бу ёққа югурган бўлди, аммо иссиқ жон-жонидан ўтиб бормоқда эди. У тол устига чиқиб, шохлар орасида суяниб соялай бошлади.

Болалар етиб келганда, тер аралаш тупроқ ва лойдан уларнинг башаралари қараб бўлмас даражага тушган эди.

— Ол матоҳингни! — дея зарда билан солимини отиб уриб, тепага чиқиб кела бошлади Абдуқодир. Кийимларини қўлга олган Бобораҳим кўл томон юрди.

— Байт айтмайсенму? — дея унинг қўлидан тортиб ўшқирди Абдуқодир.

— Айтайму?

— Айт-айт! — дея чувилаб айланишди болалар. Бобораҳим қўлидаги асо билан ишора бериб ўқиди.

*Абдуқодир, Қодиро,
Ҳар ишга ул қодиро,
Мўйлабимни бурайму,
Кетингга бир урайму?*

— Ҳей, қора Раҳем! — деб хезланди Абдуқодир.

— Кетдик болалар кўлга, чўмиламиз! — дея югура қочди Бобораҳим. Кийимларини қўлга олган қайроқтан болалар унинг кетидан чопди. Болалар етиб келганда чопагон Бобораҳим кўлнинг ярмида сузиб борар эди. Каттагина кўлнинг нариги томони қалин қамишзор бўлиб, ҳар ким ҳам у томонларга сузиб боравермас эди. «Илонзор» деб номланувчи бу қамишзорда қамишларнинг шовуллаши-ю, иссиқ тафтини қувгувчи салқин шабада ҳоким эди. Ярим кўлга уни таъқиб этиб келган болалар соҳил томон суздилар. Қамишзор оралаб кетган Бобораҳимдан ном-нишон кўринмас эди. Болалар хавотир ичра кўлни айланиб бордилар.

— Раҳим, Бобораҳим! — дея йиғламсираб чақирди Бобораҳимни ҳар куни дарвозасига йўқлаб борадиган маҳалладош дўсти Салим.

— Бас қил, ҳозир топамез! — дея лапанглаб олдинга юрди Абдуқодир.

— Ана, ана! Ўлиб қолипте! — дея қичқириб юборди Шариф. Болалар шу томон интилиб, сувга анча кириб бордилар. Бобораҳим боши бир ғужум қамишлар орасида сув остида кўринар-кўринмас чалқанча тушиб ётарди. Унда ҳеч бир тириклик аломати сезилмас эди.

— Бобораҳем, Раҳем! — дейишиб, боришга юрак-лари бетламай чуввос солди болалар. Бобораҳимда ҳаракат кўринмади. Кўзлари катта-катта бўлган болалар қирғоққа чекиндилар. Бу ердан кўриш яна ҳам мушкул эди. Болалар чувуллашиб кесак ота бошладилар. Жавоб бўлмади.

— Илон чаққан! — деб тахминини айтди Абдуқодир. Салим билан Шариф йиғлаб юборди. Ўзга болалар шаҳар томон қоча бошладилар. — Тоғойисига айтмоқ керак! — деб болалар ортидан югуришди улар ҳам.

Қий-чув узоқлашгач, оғзидаги қамиш найни отиб юборган Бобораҳим обдан ювинди ва бир-бир босиб кийимлари томон юрди. Оқ бўз иштонини ечиб сиқди-да, ҳавода қоқиб қуритган бўлди. Кийимларини кийиб, ўз ролибиятидан мийиғида жилмайганича, хиргойи билан йўлга тушди. Чанг-тўзон кўтариб келаётган болалар орасида тоғойиси ва ҳаллослаган онасини кўриб, юрагига ҳовур тушди ва юришини жадаллатди.

Монанди устоз

Мажзуб Намангонийнинг хабар беришича, Бозор охунд тез-тез Андижон томонларга саёҳат этмоқни одат қилган эди. У ўзининг хос муридлари ва шогирдлари билан биргаликда юрар, қаерга борса, эл орасида бисёр иззат-обрў топар эди. Ҳар жойда унинг талабалари — бугун эл устида турган сарқору олиму уламолар пешвоз чиқар, охунд ҳазратлари ерда қолмас эди.

Бу галги сафар муборак ийд кунларига тўғри келди. Эрталабдан бошланган сайр қизигандан қизиб борди. Сурликишган бир тўп кишилар кун оққанда Андижон қалъасига кириб келмоқда эдилар. Улар масжидда пешин намозини адо этгач, икки дуркун бўлишиб шаҳар бозори томон йўл олдилар. Биринчи дуркун олдида Бозор охунд борар, бу жамоада бизга таниш мударрис домлалар, пешқадам толиби илмлар ва икки-уч озода қаландар кўринар эди. Симобий салалар чирмаган иккинчи дуркун пешрави эса зарбоф тўн кийган ўрта бўй қориндор бири киши. Йўлда дуч келган ҳар бир йўловчи қўлларини қовуштирганича тўхтаб, бу одамга қуюқ салом беради, аммо у саломларнинг кўпига беилтифот ўтиб, Бозор охунд суҳбати

билан машғул бўла боради. Паст-баланд бўйли бу икки биродар гўё ташқи дунёни унутган каби эдилар.

Андижон қозикалони Миробид махсум ўз аркони ҳамроҳлигида мадрасадош дўстини сайрга олиб чиққан эди. Бир вақтлар фикҳ илмида устуворлиги билан Бухорои шарифда кўзга кўринган бу толиби илм қозизода бўлиб, у мансаб пояларидан йилдан йил кўтарила борди. Бутун у эл орасида топқирлиги ва адду адолати билан машҳур.

Бозор охунд Бухоро хотираларидан шу қадар берилиб сўзламоқда эдики, уни тасодифан тўхтатиб, «Домло, Андижондек шахри азимнинг қайси бир гузарида бормоқдасиз?» — деб сўралса, шошиб қолмоғи мумкин эди. Шу тобда унинг қулоқларига ажиб бир хониш садолари келиб урилди. Қўлини ҳамроҳи йўлида тўсин этиб таққа тўхтаган домло овоз келган томонга қулоқ тутиб қолди. Ҳамма бир лаҳза жим қотди. Воқеани англаб етган қозикалон «Ҳа, бу ҳофиз...» дея оғиз жуфтлаган ҳам эди, домло қўлини пахса қилиб, «жим» ишорасини берди. Гўё бедана пойлаган бир тўп болалар каби оёқ учида юришиб, шаҳар жўваҳоналаридан¹ бирига кириб бордилар.

Катта ҳовли саҳнида одам жам. Ҳамманинг эътибори чорпояда чордана қурган ўрта ёшли ҳофизу ўз сетори билан танбурга жўр бўлаётган мўйлаби сабза урган йигитда. Ҳофизнинг кучли ва ширадор овози борлиқни ларзага келтиради. Танбурнинг якка чертма зарби юрак торларини юлқиб ўтса, шивалаган сетор ноласи маҳзун кўнгилларни аллалайди. Ҳофиз кўзлари ним юмуқ, бошлари эса бутун гавдаси баробар томирлари қирқилган дарахт мисоли тебранади. Эшитгувчилар ичра кимдир нигоҳларини олис-олисларга қадаган, кимнингдир бошлари эгик, кимдир кўзларини тикиб, ҳофиз баробар тўлғанади.

Одамлар кириб келгувчиларга ҳеч бир илтифот билдирмадилар. Даврадан бир неча одим берида тўхтаган Бозор охунд қувваи ҳайкал бўлиб қотди. Қўшиқ авжга чиқиб, атрофга аламли нидо таралмоқда эди.

Хазон сипоҳига, эй боғбон...

Бу нола охунд вужудини тешиб ўтгандек бўлди. Қўли беихтиёр кўксига бориб, қомати эгилиб титра-

¹ Чойхона ва ошхонаси бўлган боғ ҳовли.

ди. У қўшиқнинг сўзларини гўё эшитмас, ҳофиз овози кулоқлари остидан хуштак тортган шамолдек чинқириб ўтар эди.

Қўшиқ тугаб, ҳофизни олқишлай бошладилар ҳамки, домло очилмади. Ҳофиз қўллари кўксига атрофга қуллуқ билдирар, олдида уюлиб бормоқда бўлган ҳадялардан ўнғайсизланиб, «бас» ишорасини бермоқда эди.

Бозор охунд тасодифан уйқудан уйғонган каби силкиниб, катта-катта одимлар билан даврани ёриб ўтдида, ҳофиз қаршисида юкунди. Бу ҳолатдан шошиб қолган ҳофиз чорпоядан туша солиб, домлонинг қўлларидан тутди.

— Ғолибсиз! — дея эгнидаги зарҳал ҳошияли яктагини ечиб, ҳофизнинг елкасига ёпди Бозор охунд. Узоқ кўришмаган қадрдонлардек бир-бирларини кучоққа олдилар ва ҳаммани танг қолдира қўлтиқлашиб, жўвахонадан чиқа бошладилар.

— Маъзур тутасиз, тақсирим! — деб гап бошлади ҳофиз. — Ҳазратларини танимай турибман.

— Оллоҳ ғофир! — «зарарсиз» деган каби қўл силкиди Бозор охунд. — Қудрат ул эрурки, дилимизни губордан фориг этдингиз!

— Ҳофизни оламнинг исми муборақлари Хўжам Парда эрур, — дея гапга суқилди орқадан етиб келган қозикалон. — Андижонийдурлар.

— Қуллуқ, иним! — ҳофизнинг елкаларига қоқиб дер эди Бозор охунд. — Дард кўрманг! Оллоҳ сизга булбул хониши-ю, арслон наърасин ато этибдур. Фақирни анодин туғма этдингиз! Зикру самоъ жазава қуюни ичра топа билмаган дийдорга еткардингиз!

Қўлларида ҳамон танбур ва сетор тутган йигит чорпояда тик қолган эди. Илдам юриб борган Бобораҳим унга таъзим этди. Йигит созларни қўя тушмоқ учун энгашган эди, озод кўтариб, кавуши устига қўйди.

— Бу не қилиқ?! — дея кавушини кияр экан гувранди йигит, аммо Бобораҳим унинг бу ҳолатига эътибор ҳам бермай, устози монанд қўлтиқлаб олди. Кишилар улар ортидан эргашдилар.

— Мен — Бобораҳим. Танбурий эрурмен! — мақтанганнамо деди у. — Ўзларини ким дерлар?

Йигит унинг қўлтиғидан чиқмоққа кучланди, аммо буни удда қила олмагач, қизариниб деди.

— Пирмуҳаммад!

— Ў ҳў! — қўларини кўкка кўтариб кесатди Бобораҳим. — Расулиллоҳни қўй, биродар! Сен Пирматжон Сеторийсен! — дея йигит елкаларига қоқиб, кишилар қўлидаги созига ишора этди у.

— Тавба! — деб озорланди йигит.

Ман бу жаҳона сизмазам

— Навоий ҳазратлари худ ўзлари ҳам тариқати нақшбандияга иқтидо этмишлар, — деб суҳбатга қўшилди Зиёвуддин Исҳоқ, — «Насоимул муҳаббат»-да каломи эътиқод андин дарақдур, илло бир намарсага ҳеч қувваи ҳофизам етмайдурким, не сабаб бирла тавҳидга имонли Мир жаноблари умр фаслининг кузинда Мансури Ҳаллож измини рақам этибдурлар?

Талабаларга домло мударрисдан олдин сўз бошламоқ одат эмас эди. Аҳли мунозара бирпас жим қолди. Толиби илм ҳам саволига бошқа ҳеч бир кишидан жўяли жавоб кутмай, нигоҳини Бозор охундга тикди. Домло эса чуқур фикрга кетган эди.

Не тонгим, ёшлар баҳри уммон қаърига кира билмай, ўз фаҳми қосирлари билан сув юзиндаги ҳубобларнигина кўра олурлар. Ашъорда Боғистоний тахаллусини олмиш бу йигит вилояти Шошнинг Боғистон кентидан бўлиб, охунд талабаларининг олди эди. Унинг назм иқтидори қай ерга қадар етари домлога қоронғу: ижоди меваларидан ҳали бебаҳрадир.

Бозор охунд бошини кўтарди. Бугунги калом дарсига аҳли сўз бўлмоққа даъвогар толиби илмлар жам бўлган эди. Уларнинг ҳар бири бу шева тарихидан хабардор, аммо жузби жазаво бобида нарвон поялари каби паст-баланд эдилар. Бир кўплари мулло Вали Хўжаңдий каби ёзмишларини пинҳона тутса, Маймоқ маҳсум монандлари эса ҳар бир дақиқада ўз газалини ўқиб бермоққа шошар эди. Бу жамоа ичра ёши Бобораҳимдур. Кўзлари ўйнаб, ботин лаби пичирлаб турган бу боланинг туриш-турмуши жумбоқ. Охунд домло уни ҳозир-ҳозир портлаб кетадиган ўпқон мисоли тасаввур этади. Бобораҳим «Пири маст» дея эъзозлайдиган ана у талаба эса, у ҳар дуч келганда охунд домлога Андижон жўвахонасидаги хушхон ҳофизни эслатар эди, қобилиятда бир ашъорфаҳм созандадур.

«Тарки одат — амри маҳол» деганларидай, бесабр Маймоқ сўфи гап бошлади.

— Ул ҳазрат «Маҳбубул қулуб»да аҳли шеърни уч нав демиш. Аввали Аттору Мавлавий Румий. Алар ас-рори илоҳий адосин этибдурлар. Сониян Саъди-ю, Ҳофиз. Алар ҳақ васфинда мажоз тариқини тутибдурлар. Уч бирлари эрса мажоздин нарига ўта билмай, «алар назминда на шавқ ва на ишқ ўтидин ҳарорат».

Бозор охунд мавзу қолиб, ўзга бир ёнга ўтлаб бораётган сўфи сўзларини жилмайиб эшитди. Бобораҳим эса тўти такаллум бу зотнинг «билафонлиги»дан энсаси қотган эди.

— Ўзлари қай бир гуруҳга мансуб бўлмоқни тилар эрдилар? — деб кесатди у, аммо Маймоқ сўфи унинг кесатигини илғамади чоғи, жилмайиб деди.

— Биз ожизмиз, иншооллоҳ, ашъоримизга сомеълар баҳо бергай!

— У ҳу! — деб Зиёуддинга им қоқди Бобораҳим, аммо Боғистоний мум тишлаган эди. Сухбатнинг бу тарз боришидан ранжиган Бозор охунд кўтарилди.

— Бас, бўтам! Ёшда улуғ бир кимсага ҳурмат ҳам имондандур!

Домлонинг бу сўзи билан Бобораҳим тийилган бўлса, Маймоқ сўфи бўзарди. Лаб тишлаган сўфи кўз ости билан Бобораҳимни таъқиб этади. Домло сўзга тараддудланиб, гапни нимадан бошлашга қийналмоқди эди. «Илқингизда хомани аңдоқ тутинг» дея йўл чизмоқ дарс эмас. Мударрис ва муршиди така сифатида унинг чекига бу футувват аҳлини имон ва эътиқод тариқида тутмоқ тушган.

— Нисбат, азизларим, — деб гап бошлади домло, — сизнинг қай тариқатни тутиб, қай мансубга тобе бўлмоқингизда эрмасдур. Нисбат ул ердаким, қаламингиздан қай даража инжулар тўкилур?!

Домлонинг бу сўзлари аччиқ ҳақиқат эди. Аччиқ бўлса ҳам, дурди пурҳикмат бу сўзлар таъминини домлонинг ўзи кўп марта тотган. Сўз билан элга доврүк солмоқ шуҳрати қанча ширин бўлмасин, у пояга чиқиб бормоқ иши душвордир. Зеро, Бозор охунддек илми каломдан дарс айтмиш мударрис бир зот ўз ашъорини, гарчи улар инжу доналари каби мўл бўлмасалар-да, аксар ерда элга ошкор этмоқдан нега ваҳмга келади?!

— Навоий ҳазратлари, бўтам, — дея Зиёуддинга юзланиб хаста бир товушда давом этди Бозор охунд, — тавҳидга имонли ўтмишлар. Сиз «Қуш тили» фаҳмига

етмаган кўринасиз. Ўттиз қушнинг ўзларин симурғ кўрмоғи «анал ҳақ» эрмас, ўзни танимақдур, яъниким «Ман арафа нафсаҳу фақад арафа роббаҳу»¹ тариқатининг талқинидур. Ўқиганни фаромуш этмак одатдин эрмас, йигит! — дея ёнидаги чиройли жилдли китобни очиб, варақлай бошлади Бозор охунд. — Мир ҳазратлари Мансур тавҳидини танқид этмак ҳикоятинда набиюллоҳ тили бирла меърож васфин демиш, тингланг!

*К — эй фузул айвонида ўлтурғучи,
Лофи ваҳдатдин «Анал ҳақ!» урғучи.
Билмадингким ул сифат, олий буруж,
Ким мен айлаб эрдим ул оқшом уруж.*

*Онда менликнинг хаёли йўқ эди,
Балки бу лафз эҳтимоли йўқ эди.*

Бозор охунд китобни ёпиб, жилмайганича Боғистонийга қараб, деди. — Англадингизму, бўтам?.. Менлик лотини урмак Оллоҳга шериклик даъвосидур. Унутмағайсизким, «Ла илаҳа иллаллоҳу, ла шарика лаҳу»².

Бу сўз билан Зиёуддин Исҳоқ гуноҳкорларча бош эгди.

— Узр, устоз! — дея кўзлари чақнаб Бозор охундга қадалди Бобораҳим. — Анда Симурғдин мақсуд не эрур?

— Мақсуд инсон зотини шарафламақдур!

*Боргур инсон зотида онча шараф,
Ким ямон ахлоқин этса бартараф, —*

дея, жилмайиб ўқиди Бозор охунд.

*— Ким қилиб меърож ваҳдатқа гузар,
Ли маъ олло сирридин бергай хабар, —*

дея байтни устоз оғзидан илиб ола солиб, давом этди Бобораҳим. Бозор охунд унга тўрт кўз бўла тикланиб қолди, аммо устоз ҳолатига безътибор Бобораҳим жилмайганича давом этди. — Мен Мансур Ҳалложни ҳайрат мақоминда кўраман, устоз. — «Не дейсиз?» деган каби ишора этди у.

¹ Ким ўзини таниса, у Худосини ҳам танийди.

² Оллоҳдан ўзга илоҳ йўқ, унинг шериги йўқ.

— Тўғри топибсиз, бўтам! Ул шайх фақру фано мақоминга ета билмаган кўринур!

— Андин ортуқ фақру фано бўлғайму, ҳазратим!

— Бас! — силтаб деди Бозор охунд.

— Нечук тилимни кесасиз, устоз! — дея қўлларини кўксига қўйди Бобораҳим. — Нечук маънини фош этардин кўрқасиз? Коса тагинда нимкоса йўқ эрса, нечук ҳазрат Навоий андиша бирла демишлар:

*Шарт буким, онглагон шарҳ этмағай,
То тилигин бошқа офат етмағай, —*

дея бошларини эгиб қолган Бозор охунд томон тикланиб ўқиди у. Устознинг сукутини аломати ризо дея англаб, кўтарила тушди. — Мир ҳазратлари бул маънида зоҳиран Ҳалложга рад бадал айтсалар-да, ботин савдоси бирла анга увайс кўринур!

— Кофир бўлибсен! — шиддат билан бошларини кўтариб деди Бозор охунд. Аҳли давра силкиниб тушди. Тарафдор қидира ҳаммага бир-бир қараб чиқаётган Бобораҳим кўзларига кўзи тушиши билан сабоқдошлар нигоҳларини қочирар эдилар. Устоз нигоҳига тоб бера олмаган Бобораҳим ҳам бошини эгди.

Домло бу сўзни деди-ю, тили тортилгандай бўлиб, қўлларини юраги устига босди. Ич-ичидан беихтиёр «астағфирулло» каломи отилиб чиқди. Домлони қўйинг! У инсон-ку имон денгизининг қоқ ўртасида қойим бир зот эдилар. Сокин тун қаърида ушбу сатрларни битар эканман, орадан шунча замонлар ўтиб, имонда яланғоч фақирдек бир кимсанинг вужудимга зилзила тушди. Қандай бир илоҳий куч кўксимдан босиб, юрагим орқага тортди. Оғзимга ояти калимани олмоққа, истиғфор айтмоққа ва тоза ҳаво қилмоққа мажбур бўлдим.

Талабалари қатори Бозор охунд ҳам рукуи тафаккур ичра бошларини эгиб қолган эди. «Ўзни танимоқнинг олий мақоми «анал ҳақ» эрмасму? «Мен ҳақмен» дегувчилар ростгўйлар саналиб, «худо ҳозик» дегувчилар ёлғончилар аталмасму?» каби қоришиқ саволлар уни қийноққа солмоқда эди. Домло ўз хаёлидан ўзи кўрқиб кетди. Тепасида Навоий ҳазратлари асо ўқталиб тургандай бўлиб, қўлларини пахса этди. «Нега ҳам шарҳига тил урдим» деган ваҳм бир ўй аччиқ сим каби вужудини тешиб ўтгандай бўлди. Ҳайда-

моққа қанча уринмасин, «Ли маъ Аллоҳи»¹ истилоҳи хаёлидан нари кетмай қолди.

— Ё тангрим! — дея сакраб тушган каби қўллари-ни кўкка чўзиб, уч бора илтижо этди Бозор охунд. — Имонда собитлигимга ўзинг шоҳидсан. Гофил бандаларингни мағфират қил! Бевовта руҳларга осойиш бер!

Домло шу кўйи тебранмоққа тушди.

*Барча сўзлар мушкулдур бу ҳадис,
Безабонларнинг тилидур бу ҳадис.
Мен не деб истиффор қилдим, ё илоҳ,
Ойтмас сўздин санга қилдим паноҳ.*

*Офатимни нуқтаган сен асрағил,
Кимга пайравмен — назора айлағил.*

Аввал охунд домло, сўнгра Хўжандий Навоий ва Аттордан ўқиб, ортидан ўзгалар ҳам байтини такрор этиб, ярим рақс ичида Оллоҳ зикрини бошладилар. Байтлар оқиб келар, мутаассир бўлган аҳли жамоанинг ҳар бири ўз шукуҳида тўлғанар эди. Ўринларидан туриб кетган зикрчилар рақс оқимида тор ҳужрадан мадраса саҳнига юрдилар. Борган сари жамоа тўплана борди. Бобораҳим соя мисоли бу оқимга эргашаётган бўлса ҳам, бадани ўзга бир оҳанг мавжида париллаб учар, икки елкасидан қанот чиқарган каби ўзини гўё чексиз осмонда парвоз этаётгандек ҳис қилмоқда эди. Хуруж бир ерга етганда, у устоз сўзини оғзидан олиб, енгил рақс билан ўртага чиқди.

Мана сиғар икки жаҳон...

Шавқ оқимида тебранаётган Бозор охунд тош қотди. Аҳли жамоа ҳаракатдан тўхтади. Фақат Бобораҳим ҳамон ўқир, ўзида йўқ Маймоқ сўфи бир ёнда, ёш бир қаландар иккинчи ёнда ҳаракатда унга эргашар эди.

Тир манам, камон манам...

Хўжандий Маймоқ сўфини силкиб тўхтатди. Байт охирига қадар оқиб борган Бобораҳим устоз қарши-сида лол туриб қолди. Рақс узилишидан норозиланган

---

¹ «Ли маъ Аллоҳи вақтун ла ясъани фиҳи малакун муқаррибун ва ла набиййун мурсалун» ҳадисига ишора. Мазмуни: мен Оллоҳ билан бўлган вақтимда орага яқин фаришталар ҳам, элчи пайғамбарлар ҳам сиғмайди.

қаландар Бозор охундга таъзим этди-да, Бобораҳим қўлидан тутди.

— Юринг, биродари азиз! Тариқати қаландарияга иқтидо этинг! Жунунингиз зиёда эркан, сарқору сарроҳ бўлурсиз, иншооллоҳ!

— Сиз каби қўсқи юрмоқдин ҳам, — дея қўлини силтаб тортган Бобораҳим шаҳодат бармоғини унга нуқиди, — гадоликдин ҳам ор қиламен!

Бозор охундининг тунд қиёфасидан хавотирда сўзлаган қаландар бу муносабатдан бадтар шошди ва қочарга жой топа олмай, безовталанди.

— Устоз! — бир одим олдинга юриб, Бозор охундга таъзим эта деди Хўжандий. — Кошғарда Офоқ-хўжам сулуки Ишқиё юритиб, орифларни даъват этур. Сиз онча жузбу жаҳдингиз била нечук сулук эълон этмайсиз?

— Бизга маърифат бўстонида кезмак бас, сулук ясамакка иқтидорли эрмасмиз! — дея Бозор охунд бу ўринсиз саволни хушламай, силтаб жавоб берди. — Сулуки Ишқиё Мавлавий тили бирла Оллоҳга илтижо этмоқдин ўзга бир нимарса эрмасдур! — «уқтингизму» деган каби Хўжандийга бош тўлғади домло ва Бобораҳимга юзланди. — Қай сўзни тилга оларни билмак керак эрди, бўтам! — хавотирда атрофга аланглаб деди у. — Озор ўғли назми назми исёнду! Яланғочдурким, тиф мисоли дилларга фаторат солғай. Ул ҳуруфий қай тахлит қатл топганин билурсиз. Сиз дарёнинг шарқироқ овозасинга учманг, токим маломатда қолмағайсиз! Ҳайқириқ сувлар оқибат баҳри уммон бағринда тинар. Ани унутмангизким, махзанул асрор сокин уммон қаъриндадур!

Мулла Бозор девона

Танбур кўтарган Бобораҳим мадрасага киришда жамоа орасида келаётган Бозор охундга дуч келди.

— Ассалому алайкум, устоз! — дея таъзим билан йўл бериб тўхтади у.

— Ваалайкум ассалом! Қани ҳофиз, — ҳазил аралаш деди домло, — эл масжидга оққан бир фурсатда сиз қай базми жамшид йўлин олмақдасиз?

Бобораҳим шошди. Жавобда тараддуланиб қизарди. У шу тобда домлодан ҳам кўра бадқовоқ Хўжандийдан ҳайиқмоқда эди. Хўжандийда бир ҳаракат сез-

ди-ю, унга ялинганнамо қаради. Бобораҳимдаги бу андишани сезган мулло Вали уни ҳозир гап ўтадиган юмшоқ ҳолатда деб ҳисоблади ва тахтага олмоқчи бўлди.

— Ҳазратим! — деб гап бошлади у. — Сизга эшиттирмоққа истиҳола қилиб эрдик. Бобораҳим сўнги кунлар ичинда намози жамоа таркин тутиб, хуфия ишлар ила машғул эрмиш. Кишилар ани тоғ қишлоғинда кўрганларин сўзлайдилар.

Лабларида майин жилмайиш ўйнаб турган Бозор охунд бу сўзлар билан қовоқ солди.

— Хўш, бўтам! — дея Бобораҳимга қадалди у. — Жамоадин қочиб, қай хилват йўлни тутдингиз? Бизни огоҳ этинг! Балки ул гуноҳ кунжидур. Билурсиз, ҳар қадамингиз юки бизнинг гарданимизга тушгай!

Одоб тортиб, соғ-омон қутулмоқни кўзлаб турган Бобораҳим Хўжандий сўзлари билан илкис тепкидан кўзгалган қайсар от каби гувранган эди.

— Тақсирим тўғри ис олибдурлар! — Хўжандийга тикланиб деди у. — Гоҳ-гоҳ хуфия ишлар ила машғул бўлмоққа мажбурмен! Малаксурат бир қиз бот-бот ўз оғушинга чорлайдур, бормасга иложсизмен! «Ваъда вафоси била» демишлар-ку, устоз!

Бобораҳимнинг итга боғламиш бу сўзини ўзи учун битмас ҳақорат, висол баҳонасини эса жамоага масхара деб билган Хўжандийнинг дами ичига тушиб кетди. Бошқа бир одам бўлганда, у хезланар эди, аммо бир томонда устоз олдида иложсизлик, иккинчи ёқда эса яна ўзга «мукофотлар» олмоқ хавфи уни жим бўлмоққа мажбур қилган, бу оташдонга бемаврид туртини кетгани учун ўзини койимоқда эди.

Нарсаларнинг фақат зоҳирини кўра оладиган содда феъл Маймоқ сўфи йигит сўзларига чиппа-чин ишонди. У «ҳай-ҳай» дея бошларини силкитмоқда эди.

Бобораҳимнинг айёрона ўйнаб турган кўзларига тикланган Бозор охунд унинг дилида жунун қудратини кўриб, ошкора жилмайди. Йўқ, у ҳам Бобораҳимнинг аччиқ наштаридан бенасиб қолмаган, унинг ҳам дили луқсир эди, аммо, нима бўлганда ҳам, у жилмайди.

— Алваъдаи дайн!¹ Боринг, бўтам!

Бобораҳим кетди. Ҳали ҳам оғзининг танобини тортиб ололмаган Бозор охунд орқасидан масрур қараб

¹ Ваъда қарз.

қолди. «Зора сенинг гўшаи ошиёнингта меҳмон бўлмиш ул гўзал фақирга ҳам илтифот этса!» — деб хаёлидан кечирди у. Домлодаги бу мулоқот тубига ета олмаган Хўжандий деди.

— Ул итоатсиз масхарани тўхтатмоқ лозим эрмас-миди, ҳазратим?

— Йўқ! — йўлда давом этиб деди Бозор охунд. — Калта ўйлайсиз. Ани жиловламоқ эрмас, ҳидоят йўлига бошламоқ лозим. Ани жунун иликлайдур. Сўфим! — дея Маймоқ сўфига юзланди домло. — Анинг ортидин бир соя каби эргашинг! Қалқон бўла ҳимоя этиб, кўз бўлса кузатинг! Не асрор кўрурсиз, баъд бизни огоҳ этгайсиз!

* * *

Бобораҳим ёлғиз дарахт остидаги тош супачада сўзу соз билан машғул. Гоҳ тоғларни жаранглашиб чертади, гоҳ эса танбур дастасига таянганча баланд-баланд чўққиларга термилиб қолади. Эсаётган фир-фир шабада танларига хуш ёқиб, хаёлларини олис-олисларга олиб кетади.

«Устоз бебаҳолар! — деб хаёлан сўзлана бошлайди у. — Ул ҳазратнинг қалблари оина каби тозадур. Мулоқотда бола мисоли содда ва беғубордурлар. Илмда тенгиз мисоли беҳад, ижодда эрса... Тавба! Нега жиловланурлар?! Зоҳидсифатлик муборак дилларига соя ташламиш. Овозлари — маҳдуд, ихтиёрлари — мақсур. Яйрамайдурлар, кимсадин кўрққан каби».

Бобораҳим устозига қусур билгич зоҳидсифатлик мақомини тилга олганда, эл орасида юрмиш «Убайдулло дарвиш», «Бозор девона» лақабларидан чиқиб келган, эҳтимол. Эл ҳам, домлонинг ўзи ҳам бу «қусур»ни фазилат деб билурлар эди. Зеро, аҳли замона дунё моли деб муккасидан кетган бир даврда домло янглиф зоҳидсифатлар бармоқ билан санарлик эмасилар эди?

Бобораҳим устозининг емоғидан, оила боқмоғидан, инсон безаги бўлмиш киймоғидан кам топа олмас, хусусан, домло либос тортиб кўчага чиққан чоғ, элнинг ҳавас кўзлари ўйнар ва беҳуд така этмоқни ихтиёр айлар эди. Домло ҳовли-жой тутмоқда, қўша от-улов ясатмоқда, интиҳосиз базму жамшидлар тузиб, улфатлар тўпламоқда, хулласки, дунё йиғмоқда қосир эди. Уни қўли калта деб бўлмас эди. Оқу қорани та-

нимоқ, ҳаққа етмоқ ишқида йиллар чекилган заҳмат ул ҳазратни «фоний» дунё лаззатларидин этак силкиган бир зот мақомига кўтариб, эл кўзига ташлаган эди.

Бозор охундий мударриси калон бир киши, қўша фарзандлар отаси-ю набиралар бобоси бўлган бир инсон ўз маҳобатига лойиқ қасру кошона қурмоққа ҳавасланмай, ичкари-ташқарисида кўп фарқи бўлмаган катак ҳовлида турар эди. Дарвишлар тақяси домло қароргоҳининг ташқариси эди. Бу ғулув маскан доимо ари уяси каби орифлар билан лиқ тўла бўлар, сарқору сарроҳ Бозор охунд эса арилар подшоси мисол эртадан кечга қадар бедор эди.

Домло ичкарисидида икки завжа бўлиб, бугунги кунда кичик хотини тожикойим бека. Талабалик йилларидан қадрдон бўлган катта хотини Миёнкол хитой уруғидан эди. Кексалик отига минса ҳам ҳуснига масрур, дунёга ҳавасманд ва ғаддор у аёл охунд қарғишига учради. Катта бир хонадон меҳмондорчилигидан қайтган ойим кунларнинг бирида эрини қайта-қайта чорлатиб, хонақо базмидан узиб келтирди. Бадавлат хонадонда кўрганларидан ваъз айтиб, шусиз ҳам зикр ўтида туташиб турган охунд қалбига оташ солди ва фалон жойдан кошона кўрғон бошламоқни талаб этди. Сабр ёстиғига тақя қилиб тунни ўтқарган эр эрта тонгда мулозимга от эгарламоқни буюриб, ойимни «қизингиз чорлабдур» баҳонасида отта ўтқазди. Хайрхўш қилиб жўнатар экан, эл кўзидида эълон этди.

— Азизам! Кўнглингиз дунё молига майл этибдур! Андижон боринг ва бул тор гўшага қайтмоқни хаёл этманг!

Бу сўзлар мағзига етган эшитгувчилар тош бўлиб қотдилар. Хушсиз чавандоз мисол бошларини эгган аёл мурда каби ҳаракатсиз борар эди. Орадан кўп ўтмай, унинг «фоний дунёдан этак силкиб» кетгани хабари етди.

Хаёллар тафтида бўғриққан Бобораҳим дарахт пойидаги муздай булоқ сувида юзларини ювди. Қўлига танбурини олиб, энгил энтиқди. Хаёллар осмонида «устоз», «мулла Бозор», «дарвиши ҳақ» каби сўзлар оппоқ қуш патлари каби тўзғиб учар, бармоқлари танбур дастасида парда излаб қидринар эди. Бу ҳол узоқ давом этмади. Нур қанотига ўтирган «демона» лақабли бир калом учиб келди-ю, сўзларни чимдиб-чимдиб

назм ипига тера бошлади. Оқсаб ётган танбур нафасига тоза ҳаво теккан бола мисоли равон йўрғалаб кетди.

Табиат бағрида уч боқий қудрат — соз, сўз ва соҳиб бир-бирларига бош қўя эрқаланар, бир-бирларига сингиб кетар эди. Тошдан иборат атроф-борлиқда гўё бегоналик йўқ каби, Бобораҳим шитир овозларга ҳам эътибор этмас ёки эътибор этмоқ ҳаёлига ҳам келмас эди.

* * *

Шаҳарга киришда ер остидан чиққан каби лоп этиб Бобораҳим қаршисида Маймоқ сўфи пайдо бўлди. Бобораҳим бу одамнинг гоҳида хоксор феълени ёқтирар эди. Унда дилидаги муддаони сир сақламоқ айёрлиги камроқ бўлиб, бир неча ҳаракатлари билан андишасини баён этиб қўяқолар ва кишига тезда эл бўлар эди.

— Ё тавба! — дея ажабланди Бобораҳим. — Шаҳарнинг бу кўҳикан тарафларида не юмушлар била юрасиз, тақсирим?

— Юмушимиз каттаси юмушсизликдур, — деб ҳазилга олди сўфи. — Сайру саёҳат эрса жону дилимиз.

— Телба дил саёҳат шамоли бирла тебранур, — деб сўфининг шеър иқтидорига ишора этди Бобораҳим. — Фақирга ҳамроҳ бўла юрмабсиз экан-да! — афсус чеккан каби деди у. Бобораҳим бу сўзни Маймоқ сўфининг кўнглига бўла айтди. Аслида эса дил шикорида у ҳамроҳ истамас эди. Сўфи ийиб кетди.

— Ҳали ҳам ҳамроҳмен! — жилмайиб деди у. — Сиз каби норастанни сангзор бир водийга муфрад юбориб бўларми эрди?!

Бобораҳим тафаккур ичра бир дам тўқранди, аммо ёшлик энгиллиги қолиб, дарҳол очила келди. Сўфи сўзларини «энди ҳамроҳ бўлурман» маъносига йўйди.

Шаҳарнинг сўлим бир масканидаги чойхонада гурунглашаётган толиби илмлар ҳамсуҳбат бўлиб келаётган бу икки «биродар»ни кўриб ажабландилар.

— Тақсирим, марҳамат қилсинлар! — дея Маймоқ сўфини чорпояга таклиф этди Зиёуддин Исҳоқ.

— Хуш кўрдик? — сўфига ишора қилиб саволомуз деди Пирмат Андижоний. Бобораҳим унга «қўявер» деган каби киши билмас қўл силкир экан, дастурхон

бўйига тиз чўқди. Зиёфат тайёр эди. Ош ейилиб, кўнгуллар жойига тушгач, навбат чойга етди. Нафси бузукроқ Маймоқ сўфи ўзи билан ўзи овора: қорнидаги юкларни жойлаштира олмай кекирмоқда эди. Унинг пишиллаб нафас олишидан завқланган Боғистоний кулиб юбормаслик учун кўзлари йўл кета чой хўплаётган Бобораҳимга юзланди.

— Шул келишингизда қаерлардин сўраймиз, биродари азиз?

Маймоқ сўфига қараб олган Бобораҳим бу савол жавобига сукут этди. Сўфи эса узатилган чойни олар экан, бу сукут маъносига етиб-етмай деди.

— Шоирни тоғу тошлардин сўрайсиз, тошлар ора-лаб чиққан шеър булоғидин сўрайсиз.

— Муболаға этманг, тақсирим! — сўфи сўзларидан нималарнидир англаган каби бўлиб деди Бобораҳим. — Шоирликда бизга йўл бўлсин!

— Қуруқ баҳс бирла қорин тўймас, — деб гапга аралашди кекса чойхоначи Андижоний қўлига созини тутар экан. — Танбур ва сетор жўрлигинда бир дилкаш наво бўлса-ю, тош қотмиш кўнгуллар ушолса!

Чойхоначи «қани, ўғлим» деган каби Бобораҳимга қаради. Боғистоний эса танбурни олиб унга узатди. Кўз уриштириб олишган созандалар мийиқларида кулиб, парда тортар эдилар.

— Бизларники бир эрмак каби, бобо! — кўзлари ўйнаб деди Бобораҳим. — Тошингиз ушолмоққа бормай, яна бошларга тушиб қолмағай!

— Сизнинг ёшингизда соз ушлаб кўчага чиқмоқнинг ўзи журъат, ўғлим! Бизлар эрса эшитмоқдин ўзга бир намарсага ярамайтурғон гофил бандалармиз. Гарчаңд чойнак каби ҳунарда беҳунар эрсак-да, дилимиз риштаси қулоқларимизга туташ. Танбурнинг даранг бир овози ила кўнглимиз юмшаб тушгай.

Якрез танбур билан нозли сетор нола бошлади. Чойхонага одамлар тўплана келди. Куй қўшиқ билан, қўшиқ шеър билан, шеър эса аския билан алмашиб, одамлар бир-бирларига жипслаша бордилар. Соз ҳунари кам бўлган Боғистоний дилкаш ғазалларидан бирини қироат этди. Беихтиёр ўртага чиқиб борган Маймоқ сўфини ҳамма шеър ўқимоққа гумон қилган эди, аммо у эшитгувчиларни ҳайрон қолдира деди.

— Мен бир нимарсани сўзлар эрсам, Бобораҳим муболаға этмоқда айб топадур. Тақсирларим, анга нав-

батни берайлик, ҳазрат мударрисни тилга олмиш ашъ-орини ўйнасун! Биз эрса, таҳрир қулоқларимиз ила сомеъ бўлайлук!

Бу беҳуд «икрор»ни эшитган Бобораҳим оташланди. Қулоқларига сўфининг «ҳали ҳам ҳамроҳмен» сўзлари қайта-қайта урилиб, масхара бир маънони англатди. Созни қўя, ғазаб отига минмоқ учун тебранди. Не тонг!.. Давра тўрт кўз бўла кутар, бунинг устига, сўфининг «таҳрир қулоқлари билан эшитмоқ» нияти эда шубҳа қўзғаб, устоз шаънига соя ташламоғи мумкинлиги ҳақидаги андиша созни қайта қўлга олмоққа мажбур этар эди.

Бу ғазал сўфи айтганича таҳрирталаб бўлмаса-да, соз ва сўзда у қадар ҳам эмас эди. У устоз мадҳияси бўлиб, оташда шоирнинг ўтли назми ортида оқсар ва ё, бизнинг назаримизда, бошқа бир кишининг қалами каби эди. Балки биз адашганмиз. Балки бу шеър шоирнинг илк қадамидир.

Зеро, давра ҳам уни шу маънода қабул этди. «Машраб» сўзи билан тўлганган Боғистоний «Машраб ўзи девона» тавсифи билан ўрнидан тура келди ва «офарин» дея биродари кифтига бош қўйиб, танбурини ўпди. Пирмат Андижоний эса қопчиғидан давог ва қалам олиб, ёзмоққа бошлаган эди. У шеърни бир неча нусада кўчириб, даврага яна бир бор ўқиб берди. Қизиғи шунда эдики, ҳеч кимнинг ёдига шеърга «таҳрир қулоқлари ила сомеъ бўлмоқ» келмас эди. «Таҳрирчи»нинг ўзи эса одатига кўра яна сачраб даврага чиқди ва шеър ўқимоққа бошлади.

Бу «шеър» шеър бўлмагани каби, шоирнинг ортиқча ҳаракатлар билан қўлларини ҳайгала этиб ўқимоғи тушунгувчилар назарида кулгили бир ҳодиса эди. Шундай бўлди ҳам. Сўфи шеърни ўқиб бўлганда одамлар орасидан қочириқ кулгилар эшитилди. Бундан хижолат бўлган Маймоқ сўфи нажот тилаб Бобораҳимга қаради. Бобораҳим, юқорида айтганимиз каби, хуфия бир хиёнат туфайли оташланиб, ҳали гайирлик отидан тушмаган эди.

— Ашъорингиз, шоири олам, қаҳ-қаҳанинг авж қанотида парвоз этмақдадур!

Бобораҳим яқинида турган сўфи ҳар қанча содда бўлмасин бу наштар захрини сезмай қолмас эди. Кишилар олдида мулзам бўлган сўфининг дами ичига тушиб кетди.

— Бобораҳим! — деб гап бошлади Зиёуддин Ис-
ҳоқ.— Тақсиримни биз дўстларингиздин ҳам хуш
кўрибсиз-да, тоғу тош сайринда ҳамроҳ этибсиз!

Бобораҳим қўллари билан Маймоқ сўфига ишора
қилиб деди.

— Ортимдан вафодор ит каби эргашиб, изҳори
садоқат билдирган бир зотни хуш кўрмай бўладурми,
азизларим!

Бу ҳаракат гангиган илонни туртмоқ каби эди. Қу-
турган Маймоқ сўфи илон каби тўлғанди. Кучли мушт
зарбидан Бобораҳим гарчи йиқилмаган бўлса ҳам, чўк
тушиб қолган эди. Ёши улуғроқ ва паҳлавон келбат
Бовистоний кишилар кўмагида сўфини такрор ҳара-
катдан тўсиб, нарига суриб кетди. Ғазаб билан сўфи
кетига бир неча тепки тепиб қочган Пирмат тош қот-
ган Бобораҳимни қўлтиқлаб турғазди. Дўсти юзида қон
кўрган Бобораҳим қўлини оғзига қўйди.

— Соз сабоқдош этган эрди, Сеторий, — оғзидаги
қонни тупуриб деди у, — қон бизни биродар қилди!

Меҳр билан қучоқлашган икки дўст бир-бирлари-
га сингиб кетган эдилар.

* * *

Маймоқ сўфи Бобораҳимни олиб кирганда Бозор
охунд қироат билан машғул эди, у бошларини кўта-
риб, Бобораҳимни қонига ботган ҳолда кўрди.

— Бул не нав ҳолат, сўфим?!

— Бул беибо бир тўп оломон ичра шеър ўқиб, сиз
ҳазратимнинг муборак номларини овоза этди.

— Сиз ул сабаб ёш бир наводани калтакладин-
гиз!— дея тутоқиб кетди домло. У сўфини Бобораҳим
ортидан қўйиб хато қилганини англади. «Бошқа бир
кимса бул юмушга борарми эрди?» — деб хаёлидан
ўтказди у.

— Бесабаб эрмас-ку, ҳазратим! — дея ишшайди
сўфи. Домло унинг сўзларига эътибор бермай, Бобо-
раҳимга юзланди.

— Илкингизда недур, бўтам?

— Тишимдур!

— Ҳай-ҳай! — деб оловланди домло. — Жон ачит-
мак гуноҳи азимдур. Наинки сиз ани билмассиз?!

Маймоқ сўфи бошларини эгди.

— Қани ул назм?

Сўфига жон кирди. Бобораҳим чўнтагидан чиқарган қоғозни юлқиб олди.

— Эшитинг, ҳазратим!

*Маърифатнинг гулзори Мулла Бозор девона,
Ошиқларнинг сардори Мулла Бозор девона.*

Сўфи ўқир экан, жилмая борган домло жойидан туриб келди. Сўфи қўлидан қоғозни олиб, қайта-қайта кўз югуртирди ва ўпди.

— Боракалло, бўтам! Ҳазратингизга бермиш баҳойингиздин миннатдормен! — дея Бобораҳимнинг елкаларига қоқиб олқади домло. — Боринг озодсиз!

«Хом сут эмган банда» деганларидек, мақтов кишиларга ёққани каби, Бозор охунд ҳам бу қусурдан холи эмас эди. Ишнинг бу тахлит кўчишини кутмаган сўфи Бобораҳим йўлини тўсди.

— Ул бадкор фақирни эргашган сакка тенглаб ҳақорат этди, истиффор тиласин!

Бозор охунд сўфининг бу сўзлари билан бўлиб ўтмиш можаролар рахтини чизгандек бўлди.

— Қўйинг, сўфим! — дея Бобораҳимга «бораверинг» ишорасини берди домло. — Бул ўринда сиз била гуноҳкормиз.

Бобораҳим чиқиб кетиши билан Маймоқ сўфи гап бошлади.

— Ҳазратим, муборак исмингизни...

— Бас! — деб уни шарт кесди домло. — Ким айтадур сизни ашъор-фаҳм олиму шеър айттувчи шоир деб! Ишқий жузбиани идрок эта билмайсиз! Девона орифдур, сўфим! Девоналик ишқи илоҳий йўлинда ўзлигини кечмиш ошиқ бандаларнинг исмидур!

— Афу этинг, ҳазратим!

— Фақир сиздин фақат кўз бўлмақни тилаб эрдим, «калтак бўлинг» демаб эрдим-ку?!

— Ул козиб сизни алдабдур! — дея бўш келмади сўфи ҳам. — Ҳеч бир ожиза ила мулоқотда бўлмай, тошлар ила суҳбат қурди.

— Қосирсиз, сўфим, кўп қосирсиз! Не қилурсиз жўйи жилға йўлингга оёқ қўйиб!

— Эл аро ул овоза солсину биз безътибор қолайликму?

— Бул Оллоҳнинг иродасидур. Тангрим севган қулига овоза бергай, — дея қоғозга қаради домло. Нигоҳи «Машраб ўзи девона» тасвирига етганда, ҳазин энтик-

ди. — Талаб водийсига кириб, ваҳдат майини ичмоқни ният этибдур! Сўфим! — Қоғоздан бош кўтариб хитоб қилди домло. — Қул Хожа Яссиди шуҳрат топгани каби, зора Машраби девона шаҳри Намангон овозасини оламга ёйса! Анинг қайсар қаламидин тўкилгуси калом эл учун маънан емак бўлса, эҳтимол! Илло кўрқадурменки, биз гофил бандалар ул туъмани ҳазм эта билмасмиз!

Балхи тут

Бобораҳим бу хонадонда кўп маротаба бўлган, аммо катта анжуман илинжида биринчи бор келиши эди. Қўштабақа дарвозадан киришлари билан балхи тут тагидаги супага кўзлари тушди. Тутга суюнган Бозор охунд гап берар, беш-олти чоғли киши унга муте қулоқ тутмоқда эди. Бобораҳим даврада Хўжандий ва Маймоқ сўфини кўрди-ю, таъби бузилди. Бир хаёли шарт бурилиб кетмоқчи ҳам бўлди, аммо шеърхонлик ҳаваси ва элга шоира сифатида танилган хонадон соҳибаси оғзидан ашъор эшитмоқ истаги уни тўхтатиб қолди. Бобораҳим устози Бозор охундни кўпдан бери хушламай бошлаган, бунга ҳам бўлса сабаб домлонинг юзлаб муридлари орасида шу икки сўфини қўлтиғи остидан қўймай олиб юриши эди.

Мулозим бола уч биродарни тўсинли ёғоч кўприкдан ўтқариб, кунгурадор устунли кўшкка бошлаб борди. Бу айвон пишиқ гиштан куббарез қилиб терилган ҳашаматли бинонинг кунчиқари бўлиб, олдидан ҳовлини иккига бўлиб оқиб ўтадиган зилол сувли ариқнинг саҳнига салқин шабада уфуриб турар эди. Бинонинг ҳар икки ёни ва ариқдан нари боя биз кузатган супа атрофлари гулзор, шамолда тебранган анвойи гуллар кишининг баҳри дилини очади.

Анча фурсатгача алоҳида-алоҳида ичкари хоналарда жапс-жапси билан қуюқ зиёфат давом этди. Гулдор кўрпачалар ташланган кўшкка чиқиб келганларидан, Зиёуддин Исҳоқ билдирмаган бўлса ҳам, Пирмат Сеторий ва Бобораҳим мусаллас таъсирида қизаринган эдилар.

Кўшкнинг танобий саҳни меҳмонлар билан тўлмоқ даражасига етган. Тўрда Бозор охунд ва Чодак валийси Мусахон Даҳбедий, қоматдор салобатли бир кишини ўртага олиб суҳбатлашишар, имо-ишора қилиб

кулишар эдилар. Улардан қуйироқда ўтирмиш тўрт меҳмон ҳам Бобораҳимга нотаниш, ёнларида турган созларига қараб уларни ҳофиз ё созандалар деб ўйламоқ мумкин эди. Пойгак тарафда холи жой бўлиб, ҳамма ўз мулозималари билан у ерга чиқиб ўтирмоғи керак бўлган хонадон соҳибасини кутар эди.

Улуғларнинг ичкарига имо қила қочирим кулишлари, Бозор охунднинг эса қизариниб туриши Бобораҳимнинг ёдига балхи тут билан боғлиқ воқеаларни туширди ва ўзи сезмаган ҳолда дўстларини ҳайрон қолдириб жилмайди.

Хонадон соҳибаси Бозор охундни муршиди пир дея така этган ва улар тез-тез назмий анжуманлар тузиб туришар эдилар. Эл оғзида юрмиш ривоятга кўра, домло ҳар дафъа ташрифиди кўшкка ўтмай, «Садағанг бўлай кўшнум ва ҳамсоя» дея тутни уч бора айланар, бу эса чақириқ ўрнида ўтар эмиш. Улар ўртасидаги яқинлик қудаликка, яъни домло кенжа ўғлига бу хонадондан қиз олмоққа бориб тўхтаган эди.

Биби Маҳваш меҳмонларни кўп ҳам мунтазир этмай, икки қиз қуршовида чиқиб келди. Улар ўтиришлари билан даврада бир ажиб жонланиш, қимтиниш ва ҳарорат пайдо бўлди. Ёшлар нигоҳи ер чизиб, ер ости билан кўтарилар, ёши улуғлар эса иложи борица тикланмасликка тиришмоқда эдилар. Кўшк бамисли гулсиз чаман эди-ю, унган гуллар уни яшнатиб юборди.

Биби Маҳваш ўрта бўйли, кулча юзли, қиймоч кўзли, ёши эликдан ошган бўлса ҳам ҳуснини йўқотмаган хушрўй аёл эди. У Намангон оғалиқларидан бўлиб, уйғур қизи эди. Қизлар ҳам кўҳликкина — бири оғалиқ, иккинчиси эса Чодакнинг оқсуяк хўжаларидан. Ожизалар бир тусда сидирға сариқ атлас кийишган, пешоналарига дол қўйилган зар дуррачалари хўп ярашар, бошларига ёпинган ҳарир чорсў юзларини ним тўсиб турар эди. Оппоқ булут орасида сузган тўлин ойдек қизарган юзлари рўмол ичида ҳам олов бўлиб ёнар, ийманган нигоҳларни бадтар ўзига тортар эди. Заррин каштали синачалар хипча беллари сириб турар, сиқилган кўкраклар бежо кўтарилиб, нимчадан уриб чиқмоқчидай эди. Либослари каби оролари ҳам бирдай тортилган: қошлар текис ўсмали, кўзлар сурмадан шаҳло, хиноли қўллар ҳарчанд заррин енгпўш ичига бекинмасин, яширина олмас эди.

Қизлардан нигоҳини олган Бобораҳим Биби Маҳвашга қаради. Бу назарни сезган Биби жилмайди. Унинг кулиши ҳам ўзига бир ажиб ҳусн бағишлаб ярашар, Бобораҳим бу аёл сиймосида икки оламини кўрмоқда эди. Биби Маҳваш шоира сифатида мунгли бир овоз соҳибаси бўлса, муниса сифатида ўктам бир аёл эди. Унинг тарсиллаган вужуди, лорсиллаган кўкраклари, ўйнаган қошу кўзи бу аёл ҳали кексалик тизгинига пай бермаганидан далолат эди.

— Валинеъмат ҳазратим! — дея рўмол учи билан юзини ним тўсиб гап бошлади Биби Маҳваш. — Кулбаи эҳсонимизда сиздек азизни кўрмоқ била шодмен! Марҳабо келибсиз! — дея қўлини кўксига қўйиб таъзим бажо келтирди у.

— Миннатдормен, бегим! — дея қўзғалиб олиб олади ийиб кетган Даҳбедий — Завжингиз ҳазратларининг овозаси, Оллоҳ жойларини жаннатда қилган бўлсин, — деб юзига фотиҳа тортди у, — гўшамизга етиб эрди. Охунд тақсирим мулозиматлари ила югуриб кела қолдик.

Биби Маҳваш «қуллуқ» дея илтижога турар эди. Бу эҳсондан кўтарилган Даҳбедий ҳазилга ўтди.

— Пискентдек қасабадин йигирма йиғоч йўлни тай этиб Мансур ҳазратлари келиб турганда, оёқлар остидан биз чиқмасак, бегим, ярашурми?!

Бу ҳазилни бошлар билан тасдиқлаб жилмайдилар. Даҳбедий Бозор охунд билан ўзи ўртасидаги кишига ишора этганлигига сабаб, нигоҳлар унга кўчган эди.

— Фақир ўз ихтиёрим била келмадим, бегим! — қовоқлари солиқ меҳмон Бозор охунд ва Даҳбедийга ишора қилиб деди. — Икки навкарингиз икки қўлтиғимдин тутиб келтирдилар.

Давра бир дақиқа жим қолди. Суҳбатдошлар миёиқларида кулиб туришар, ёшлар эса башанг кийимли, қошлари ўсиқ бу одамнинг тунд туришидан тарадудда эдилар.

— Шоир халқи асов тулпор каби нуқул олиб қочадур. Иншоолло, фақир кетадурғон одаммен. Бегимга эрса битта давкар етар! — Бозор охундга ишора қила атай сўзни бузиб деди Даҳбедий.

Давра бегона, шахсиятлар улуг, муносабатлар ўта нозик бўлиб, шунча мутоиба билан ҳам жилмайишлар ошкора қаҳ-қаҳага айланмади. Даҳбедий қочириқ Бо-

зор охундни ерга тўшаб, Биби Махвашни олов қила ёндирган эди.

— Мансур ҳазратлари тақсиримга биродар эрурлар, — бошларини кўтара олмай деди Биби Махваш. — Намангонга бот-бот келиб турарлар.

— Биз густоҳларни маъзур тутинг, бегим! — дея кўзғалиб олди Даҳбедий. — Довруғи ашъорингиз Чодак сарҳадларидин ошиб ўтмиш. Келмақдин бир гаразимиз ҳам тўти гуфторингиздин назм тингламак эрди.

— Муболага этдингиз, ҳазратим! — ҳамон бошларини кўтармай деди Биби Махваш. — Бизнинг назмимиз мудом эрмас, бир ҳавас кабидур.

Мулозиматлар хийла чўзилди, шекилли, давра умум эътибордан ўзаро гурунг баҳсига ўтмоққа юз тутди.

— Даврага ҳад кўйинг, Бибим! — деб ниҳоят тилга кирди Бозор охунд. — Сўз малол бўлмасун!

Бобораҳим танимаган тўрт машшоқ Чодак кишилари бўлиб, навбат билан дилбар куй ва кўшиқлар ижро этдилар. Куй кўшиқ билан, кўшиқ шеър билан, шеър эса ўйин билан алмашилиб борди. Даҳбедий ишораси билан бошланган базмни гоҳ Бозор охунд, гоҳ эса Биби Махваш йўналтириб турди. Шеър ўқимоқ навбати Мансур шоирга етди.

*Томоша айламоққа гўшае бу анжуман келдим,
Хуруши булбули шўргадек сўйи чаман келдим.*

Бозор охунд томонга таъзимда эгилиб, бир ажиб жилва билан ўқий бошлади шоир. Шеърда парда ости ишораси ичра Оллоҳга ва пири муршидга тобелик иқтидоси бор эди.

*Қадаҳ Мансур отига тўлдириб келтурки, эй соқий,
Таним дору юрак ҳам, устихоним ҳам расан келдим.*

Ажиб ташбиҳу рамзлар ифодаси бўлиб яралмиш бу шеърни аҳли давра «Оҳ-оҳ» дея бошларини тўлгаб эшитди. Маймоқ сўфи олқишда ҳаммадан ошиб тушиб, қайта-қайта қуллуқ билдирар эди.

— Оллоҳ кўнглингизга он қадар жунбиш солибдурки, ҳазратим, васл умидинда ёниб айтибсиз!

Сўфининг бу сўзларини аҳли давра тасдиқ ишоралари билан энлаб тушди, Бобораҳим эса энсаси қотган, тезроқ Биби Махваш шеърларини тингламоққа ошиқар эди. Унинг илтифотсиз тикрайиб туришини

иллаган шоир кўзларида бу йигитча такаббур бўлиб кўринмоқда эди.

Ниҳоят, хонадон соҳибасига навбат етди.

*Ошиқ бараҳман ўлса санам хонаси лиқо,
Маъшуқ шам ўйнаса парвонаси лиқо.*

Биби Маҳвашда шоирона жунбиш бисёр эди. Фазални ғамза билан бошларини тўлаб шундай ўқидики, ўтиргувчиларни ноласи бир мафтун этса, қизаринганда ортган ҳусну малоҳати яна асир этар эди. Бобораҳим бир вижиниб, кўзлари билан ер чизиб қолди. У ора-сира Биби Маҳвашга қараб олар эди-ю, яна ўз хаёллари билан машғул бўлар эди.

Бобораҳимнинг девона кўнгли бу тор даврада ўзлигини топа олмай сарсон. У излар, аммо нени излаётганини билмас эди. Шу сабабли ҳам унинг руҳи доимо безовта ва сарсари. У ўзи билган шеър бандалари назмига алақачон тамал тошини қўйиб улгурган, туну кун бирга бўлсалар ҳам, кўнгли улардан бир нима тингламоқни тиламас эди. Унинг қайсар феълда авжи паст қўшиқлар соҳибини тенгситмасликка ўхшаш бир қусур бор эдики, уни пинҳона тута билмай қоларди. Биби Маҳваш ҳам, шоир Мансур ҳам Бобораҳимга таниш назмгўйлар олдида маҳсулдор қалам тебратгувчилар эди, аммо унинг хаёли осмонда учиб юрмиш қалб қуши дуч келган ҳар бир бутага кўнмоқни тиламаса, не тонг?!

Олқишу тасаннолар ва нозик қочиримлардан бадтар оловланиб, қочмоққа жой топа олмаётган Биби Маҳваш ишораси билан қизлар қўзғалдилар. Бирининг кошғарча хиромии-ю, бошқасининг кўнғироқдек овози ҳаммани мафтун этди. Оғалик қиз жуда латиф бир уйғур байтини куйламоқда, унинг лаҳжаси ширин, сўзлари эса Бобораҳим қулоқларида янги эди.

— Азизлар! — дея қизлар ўтириши билан Бобораҳимга ишора эта гап бошлади Бозор охунд. — Талабаларимиз орасинда пешқадами Бобораҳим Валибобо ўғлидур. Ашғорда «Машраб» тахаллус қилибдур. Қобилиятда устуворлиги улки, айтмиш абётни соз бирла ўқийдур. Анинг ёнинда ўтирмиш биродари эрса Пирматжон аталиб, Сеторий эрур. Муҳаммад Сиддиқ Танбурийга қариндошлиги бўлмиш ул йигит ҳофизи калон биродаримиз Хўжам Парда Андижоний шогирдларидур. Зиёуддин Исҳоқ эрса, тақсирим, — деб Ман-

сур шоирга қаради Бозор охунд, — доминангиздин эрур, Боғистонийдур. Илмда пешқадамлиги била ашғор ҳам айтур.

Даврада ҳамманинг эътибори бақамти ўтирган бу уч биродарга кўчди. Мансур шоир Бобораҳимни зимдан кузатмоққа бошлади. У аввал бор келишида бу йигит таърифиди қисқа-юлуқ сўзлар эшитган, аммо ортиқ эътибор этмаган эди. Устози таништирувидан сўнг шоир Бобораҳим юзидаги виқор белгиларидан ўзга бир яхши маъно қидирмоққа эди

— Қани, ўғлум! — деб Бобораҳимга мурожаат этди Бозор охунд. — Даврани мунтазир этманг!

— Бул фақирга кошғарий нағмангиз бағоят хуш келди! — қўлига танбурни олар экан оғалиқ қиз томон таъзимда деди Бобораҳим. Бир дақиқа соз бураб, Сеторий билан чундаклашиб олдилар-да, мақом ташлаб черта бошладилар.

*Арзимни айтай боғи сабоға,
Биздин дуо деб ул бевафоға.*

Икки биродар жўравоз бўла тўлғаниб, узоқ куйлади. Эшитгувчилар ўзлигини унутиб, тебранган кўйи кўнгуллари сув бўла эриб тингладилар. Биби Махваш оғалиқ қизнинг ипак каби эшила ларзон ташлаб ўйнаётганини кўриб турар, аммо у қачон ва кимнинг имдоди билан ўртага чиқиб борганини идрок эта олмас эди. Бозор охунд эса бир-биридан қолишмай, басмабасига нола тортаётган шогирдларининг ўктам овозидан ич-ичида суюнмоқда ва мақтанганнамо биродарларига қараб олмоқда эди. «Узукка кўз қўйгандек бир-бирларига мос тушубдурлар, — деб хаёлидан кечирмоқда эди у. — Жаҳд этсалар, Андижоний даражасини олулар».

Қўшиқ тугаб, созлар тинди ҳамки, одамлар ҳолатида ўзгариш кўрилмади. Фақат раққоса қиз беҳуда эгила бориб, Бобораҳим пешонасидан қарс ўпич олгандагина, бир силкиниб тушган давра ўзига келди. Ҳар ёндан икки биродарни олқишларга кўма бошладилар, аммо ҳеч бирлари тугал фикр билдирмас, шеър қолиб, шоир ҳақида гапирар эдилар.

— Дил ўтингиз тез! — деб гап бошлади Мансур шоир. — Бул таҳсинга лойиқдур, тақсирим! Илло тез ёнмиш ўтнинг тез сўнмоқ хавфи ҳам йўқ эрмас!

— Пилта қирқиб турмак учун ошиққа пири комил

керак! — «нима дейсиз» деган каби Бозор охундга юзланди Даҳбедий. Унинг сўзидаги ишорани сезган охунд шошиб деди.

— Бобораҳим дилига фитрат ўтини Оллоҳ солиб-дур, иншооллоҳ, ул оташ сўнмакка бормас!

— Фақирдек ёшда улуғ одам Шош каби вилояти азимда бир такя топмай, не сафар машаққатлари ила ҳазратимга юкунмакка келурмен. — Бозор охундга таъзим эта деди Мансур шоир. — Тақсирим «олдингда оққан сув қадрсиз» қабилида иш қилмай, ҳазратим этаklarини маҳкам тутмаклари лозим!

— Чамамда, азизлар, — деб гапга аралашди Даҳбедий, — толиб дил тариқат ахтарадур. Ҳали оғалик қиз, байтларини олқаганин ўз қулоқларимиз билан эшитдик.

— Бале, ҳазратим! — деб уни қўлаб тушди Биби Маҳваш. — Уйғур қизининг бодом қавоғи-ю, чугурма лафзи қай дилни мафтун этмасин?!

— Бир хил ашъоринда, — дея Бобораҳимга ёвқараш қилиб, кутилмаганда гапга аралашди Маймоқ сўфи, — ўзлигини тўхтата билмай, ҳаддин ошадур! Оллоҳ зикрини демай, қуюшқондин чиқаду!

Бу сўздан Бобораҳим қолиб, Бозор охунд оташланди ва сўфига ўқрайиб қаради.

— Маъзур тутинг, ҳазратим! — Бозор охундга юзланиб деди Даҳбедий. — Шоир — эркин қуш, хоҳлаган томонига учар. Ани эл кўзинда бул тахлит тергамак, — Маймоқ сўфига таҳдид билан қараб олиб у, давом этди, — адолатдин эрмас! Булбул қафасда сайрамағай! Қушни озод қўймак ва дон сепмак лозим. Йигитча ҳануз ёш эрканлар. Ёш тан толхипчин каби эгилур. Назаримда, ани ҳидоят йўлига бошлагувчи бир устоз керак! Кошғар — шоирлар маскани, буюк оғамиз Ҳидоятullo Офокхўжам ҳазратлари эрса пири комилдурлар!

Қуёш уфққа бош қўйган чоғ, хонадон соҳибаси томонидан тўну чакмон каби ҳадялар билан сийланган меҳмонлар хандон хўшлашиб, дарвозадан чиқиб бормоқда эдилар.

Илми ҳол эгаси

Шаҳри Андижон этагида сайҳонлик бир майдон. Бобораҳим отаси пинжига тиқилиб, баланд тепага

қарайди. У ерда басавлат бир шайх амри маъруф ай-тиб, ваъз насиҳат қилади. Эрлар воизга кўзларини тикиб, жим қулоқ тутадилар. Паранжили аёллар орасида пиқ-пиқ йиғи овозлари эшитилади.

— Аё ғаний! — дея қўлларини чўзиб хитоб этди воиз. — Беш кунлик дунёни асру тутиб, ҳақ йўлидин тоймағил! Охират ёдингдин фаромуш бўлмасун! Ҳар корингда Оллоҳ зикрини тут, ҳар пойингда ҳақ улуғламиш машойихларга сиғин! Ғофил юрмағилки, ҳар не абасдур! Кўксунгни керган ул олтуларинг вафосиз нисо янглиғ қолғай, сен борурсен! Эгнингда ёнган таҳ-батаҳ кимхобу банорас мўр қаноти мисол елга учар, сен борурсен! Бул дунёи бебақоға ялонг келиб эрдинг, ҳайҳот, ялонг борурсен! Иззат этсаларгина парча кафанга чўлғағайлар. Унутмағилки...

Воиз оғзини биров ёпган каби, туйқус сўздан тўхтади. У бўй чўзиб, эрлар тўдасидан кимнидир қидирар эди.

— Тавба қилинг! — дея бошлар оша қўлларини шоп этди у. — Аз таҳти дил истиғфор айтинг, токим фақир сизни эл кўзинга тортиб, чашмборон этмай!

Кишилар ишорат этилган томонга қараб, ҳеч нарса англамайдилар.

— Худойлиққа гўш қилинг, тақсир!

Бу даъват билан оломондан ажралиб чиққан бир йигит бадар кета бошлади. Воиз дағ-дағ титраб, қўлларини кўкка юборар эди.

— Каси басирро худат мағфират кун¹, ё Оллоҳи карим! — дея юзларига фотиҳа тортиб, бир силкина сиёсатланди у. Олислаб кетгувчига шивир бир овозда буюрди.

— Тўхтанг, бойвучча!

Бу хитоб кетгувчига етиб бормоғи душвор эди, аммо йигит шитоб бурилиб, тахта каби қотди.

— Келинг, бери келинг! — дея имо қилиб чақира бошлади соҳиби минбар. — Пиёда кетурмисиз, аҳе!

Минбар остига етиб келган йигит маст каби тебраниб турар эди. Бир касофат бўларини сезган одамлар нафасларини ичларига ютган эдилар.

— Сиз, тақсир, — дея минбар четига келиб энгашиди воиз, — андоқ улуғ зотлар ўтрусинда дасторни кажпўш кийиб юрийсиз, ярашурму?

---

¹ Кўр кишини Ўзинг кечир!

Йигит қалтираган қўллари ни бошига юборган эди, салла чувалиб оёқлари орасига тушди ва бир учи қўлида қолди.

— Боракалло! — дея қаҳ-қаҳ отиб кесатди воиз. — Ана, тақсирим, сувор бўлдингиз! Чопинг!

Йигит аввал суст, бора-бора тупроқни тўзғитиб айлана чопа бошлади. Унинг оғзидан лахта-лахта кўпик отилар, «Хей, чув!» дея «от»ини қамчилаб чопар эди.

Икки йигит қуршовида оломон орасидан чиқиб келган кекса чол минбар остида тўхтади.

— Бас-да, эмди, ҳазратим! — аччиқ билан деди у. — Одам боласини хўрламак ё сизга имон эрурму?!

Минбардан тушиб келган воиз йигитлар тутиб турган «чавандоз» томон юрди. Йигитнинг кўзлари ола-ланар ва қочиш учун силтанар эди. Пичирлаб дуо ўқиб борган воиз унинг пешонасига қўлини қўйди. Шалвираб тушган «суворий» бир неча дақиқадан сўнг кўзларини очди ва ҳиқ-ҳиқ йиғлай бошлади.

— Киши қулоғига шивирлаб, гийбат этманг, жўвон! Ҳар не сўзингиз бор, юзимга айтинг! Сизнинг ул заррин либосингиз, астаффирулло аз таънаи муслимин, балким харомдиндур, илло мен фақирга Оллоҳ берур ва каримур раҳмон харомдин бермас!

Бу сўз билан йигит ўққа учган каби гуппа йиқилди. Чинқириб юборган Бобораҳим отаси қўлларига ёпишди.

* * *

— Отам раҳматли ул эшонни «Кошғарий хўжам» деганлари ҳамон ёдимда, — деб ҳикоясини тугатди Бобораҳим.

— Кошғар — шаҳри азим, Ҳидоятullo Офоқхўжам ҳазратлари соҳиби каромат эшон эрмишлар. — Ўзига гапирган каби деди Сеторий. — Ул шаҳр гўдаклик хотираларимди қолган. Тоғойим букун мени танурму эрканлар?!

— Офоқхўжа эшони жодугардур! — деб Сеторийга кўзларини тикди Зиёуддин Исҳоқ.

— Нечун?! — дея оташланиб сўради Бобораҳим.

— Дилингиз Кошғар сари ҳавасланган кўринур, илло, биродар, ўзни кўр-кўрона ул аждаҳо комига отмоқ телбалиқдур!

— Офоқхўжаи ҳазратлари илми ҳол эгасидурлар! — дея жилмайди Бобораҳим.

— Аввали каромат аҳлинда ҳақорат бўлмас! — Бобораҳим кўзларига тикилиб деди Боғистоний. — Сўнгра, ўқиб ўрганмоқ бирла муяссар бўладургон илми қол илми айнду!

— Ҳол аҳлини «соҳиби илми ғайб» дерлар.

— Фол кўрмоқ, жоду этмоқ илми ҳол ҳам, илми ғайб ҳам эрмас, шариатда қатағон! — дея қайсарланиб бақирди Боғистоний ҳам.

— Эrsa ул истилоҳлар нечун? — деб гапга аралашди пойгақда кавушини тикаётган Сеторий.

— Сўз илми илми ғайбдур, — Сеторийга қараб гап бошлади Боғистоний. — Ғариза сўз аҳлининг дил ўти бўлиб, ул ўт ғайбийдур. Фитрат — ул ўтқа маъхаз.

— Бале! — деб олқади Бобораҳим. — Оллоҳ таоло оташи фитратни сиз бирла менга «илми калом» дея берган эrsa, Кошғарий хўжамга «каромат» атаб берибдур!

— Сизни чичқоқ енгсин, биродар! — дея қўл силтаб ташқарига юрди Боғистоний. — Тўти янглиғ нуқул бир нимани такрор этасиз!

Зиёуддин Исҳоқ хавотири бежиз эмас эди. «Шоирлар маскани» Кошғар Бобораҳим тасавурида жаннатий бир маъво бўлиб қад ростлаган, у ўзининг қайсар иштиёқи билан бу юртни тезроқ кўрмоққа ҳавасланар, Офоқхўжа овозаси унинг бу ҳавасини не чоғлиқ оширса, Бозор охундининг илтифотсизлиги-ю таъна-дашномлари шунчалик тезлар эди.

Бобораҳим ўз иши билан овора Сеторийга бир қараб олди-да ёстиққа така этиб, мудрай бошлади. — Менга инонмас эрсангиз, — белбоғига қўлларини арта қайтиб кириб деди Боғистоний, — устоз ҳазратларидин сўранг! Офоқхўжанинг кимлигини айтиб, зора анга ихлос васвосидин сизни халос этса!

— Бозор охунд ким бўлибдурки, фақирни халоси ихлос этар! — деб кибрланди Бобораҳим. — Офоқхўжам ўтрусинда бир арнаб мисоли титрамоқ ул кичининг камолоти эрмиш!

— Ул овоза ғалат, биродари азиз! — шивирлаган каби деди Зиёуддин.

— Ғалат-ку эрмас, — овозини секинлатди Сеторий ҳам, — андоқ ривоят қиладурлар. Ҳазратим иккинчи бора Офоқхўжамга пешвоз чиқмоқни тиламаган эрканлар.

— Оҳ, оҳ! — дея бошларини тебраб кесатди Бобо-

раҳим. — Устозингиз ажаб бир кор ясабдурму, машшоқ?!

— Охунд ҳазратлари сизнинг устозингиз эрдилар!— дея аччиқланди Сеторий. — Фақир сиз туфайли Кошгар азиматдин қолиб, Намангон келдим. Жузбингиз тутса, баланд-пастни кўрмайсиз, биродар! Баски, «Устоз — отангдек улуғ, демишлар!

Бобораҳим дўст сўзи олдида бош эгди. Зиёуддин «бопладингиз» деган каби жилмайди. Мадрасанинг тор ҳужрасида гала-ғовур кун олдидан оғир ва ёқимсиз сукунат чўқди.

Тергов

Намангон беклиги қароргоҳи. Баланд бўйли, сурранг бек истеҳзода жилмайиб турган Бобораҳимга сиёсат билан тикланади. Не гуноҳи учун сургаб келтирилганларидан беҳабар Бобораҳим унинг бу нигоҳидан яхшилиқ кутмагани каби, қўрқувга тушмоқ лозимлигида ҳам тўхтамайди. Эшиқдан кириб келган Бозор охунд четдаги Бобораҳимни кўрмай ўтиб, бекка таъзим этар экан, унинг ёнидаги гердайиб турган Маймоқ сўфига ҳайрат билан боқади.

— Ассалому алайкум, улуғ бегим!

Охунд саломига бош ишораси билан алик билдирган бек қўлини Бобораҳим томон шоп этди.

— Охунд жаноблари! Бул шогирдпешангизнинг ашъоргуфторлик иқтидоридин ва шоирлик лақабидин хабарингиз борму?

Бу ишора билан Бобораҳимга ўтирилган Бозор охунднинг ҳайрати ортар, гоҳ Бобораҳимга, гоҳ эса Маймоқ сўфига тикланиб, саросималанар эди.

— Мулло Раҳим! Нечук бул ердасиз?

Бобораҳим устоз жавобига тебранмади. Бекка қай даражада беписанд нигоҳ ташлаб турган бўлса, Бозор охундга ундан-да бадтар масхара қараш қилди. У ўзининг бу ерга келтирилиши чақув туфайли бўлганини гумон этар, бу чақув Маймоқ сўфи тилидан чиққани шубҳасиз эса-да, «Бозор охунд ҳам унга ҳиссадор» деган қарорда иқроп эди.

— Охуним! — дея безовталаниб ўшқирди бек. Шогирди муносабатидан дили оғриган Бозор охунд маънос ҳолатда бек томон ўтирилиб, бир-икки одим илгарилади.

— Хабардормен! Бу йигит булбултек оташ нафас ила ашъор айтур. Фақир анда шаҳри Намангон шуҳрати бўлгулиқ иқтидор кўрамен! «Машраб»дур анинг тахаллуси.

— «Машраб» эрмас, охуним, «Машраби девона»-дур! — дея шитоб билан қўлини Маймоқ сўфи томон шоп қилиб қичқирди бек. — Ўқунг!

Маймоқ сўфи шошган ҳаракат билан бекка таъзим этди ва шу ҳолатда Бозор охундга ҳам қуллуқ билдирди, аммо Бобораҳимга кўзи тушиши билан гўё оташга дуч келган каби, тикрайиб бўзрайди. Қўлидаги қоғозлардан бирига қараб-қарамай, ёддан ўқиган мисоли қироат этди.

*Маърифат бозорининг девонаси,
Ҳам ҳақиқат ишқининг маргонаси.
Машраби девонани ҳайрон этиб,
Қағди мавзун, эгма қош жононаси.*

Бозор охунд изтироб оташида ёнмоқда, у Маймоқ сўфининг бу қадар ҳаддидан ошишини кутмаган эди. Домло мадад сўрагандай Бобораҳимга қаради, аммо у ҳамон бепарво ва, ҳатто, мамнун қиёфада турар эди. «Бола, — деб хаёлидан кечирди Бозор охунд, — алоқибатни кўра билмаган бола!»

— Машраби девонани...—деб шеърни такрор этмоқчидай чайналмоқда эди бек, аммо у давом этолмади, шекилли, Бозор охундга қадалди. — Охуним! «Девона» деб қандай кимсаларга айтилғай?

Бу тергов эди. Мансаб поясида турган калтабин бир шахснинг шеър ва шоир устидан ҳеч бир нарсани ўйламасдан бошлаётган тергови эди. Меҳр бўла тўплаб кўтармоқ, мадад бермоқ ва доврўқ таратмоқ ўрнида мажзублар жузбини бўғмоқ учун чўзилган қўллар тергови эди бу. Бозор охунд борган сари оловланар, аммо ўз босиқ табиатига мувофиқ тўхталиб турмоқда эди.

— «Девона» сўзи мажоздур, бегим! Ишқи илоҳий йўлинда ўзлигининг кечиби, девона бўладурлар!

Бозор охунднинг бу жавоби бекни кўтариб тушди. У хўроз каби тикрайиб, қўлларини шоп этди.

— Сиз бизга шеърият баҳсидин дарс айтманг, саволга жавоб айтинг! Девона кимдур?

Бозор охунд бу одам кўнглига эзгулик суҳбатини еткармоқ мумкин эмаслигини тушунди.

— Сиз сўраётган ул девона ақлу ҳушидин жудо бўлмиш бандадур!

— Боракалло! — деб жилмайди бек. — Шул тахлит ақли қосир девоналарни эл ўғли бирлан қўшиб ўқитмак мумкинмидур?

— Бегим! — дея салобат билан гап бошлади Бозор охунд. — Эл сўрамак сизнинг уҳдангиздур, илло сўз аҳлини тафтиш этмак учун сўзни фаҳм этмак даркор!

— Сиз ўзингизни фаҳми нуктадон тарошлаб, бизни густоҳ билурсиз! — деб қаҳрланди бек. — Ўқунг!

Маймоқ сўфи итоаткор қул каби тавозеланиб, ўқи-моққа тушди.

*Оҳ уриб икки жаҳонни куйдирур,
Ишқ элининг зийнати — сармояси.
Икки оламни кўзумга илмадим,
Менки, ул дийдорининг ҳайронаси.*

— Бас! Шарҳ айлангиз, олими замон!

— Астағфирулло! — дея бекнинг бундай мулоқотидан кўтарила борди Бозор охунд. Домланинг бу ҳолатини кўрган Маймоқ сўфи масрур, Бобораҳим эса икки ўт орасида ёнмоқда эди.

— Шарҳ этарға тилингиз бормайдур! — деб керилди бек. — Оғзидин она сутининг ҳиди кетмаган бул гўдак ожиза қиз ҳусни учун ул дунё-ю, бул дунёйингизни бир пул қилмақда-ку, сиз беҳабарсиз! Ўқунг!

Бекдаги бу «ашғорфаҳмлик» Бобораҳимнинг аллақачон энсасини қотириб улгурган бўлса, Бозор охунд ҳам ижирғана бошлаган эди. Деворни миҳ билан тешмоқ мумкиндир, аммо бу «фаҳму фаросат соҳиби»га сўз илмидаги «муболаға» аталмиш илоҳий парвозни қайси тил билан шарҳ этсин!

Бек ҳукми билан тўшалиб олган Маймоқ сўфи беихтиёр берилиб ўқий бошлади.

*Оқ юзингда холу хат кўз кўрмағайди, кошки,
Кўнгулма юз доғи ғамни қўймағайди, кошки.*

Сўз фаҳмидин ҳар қанча узоқ бўлмасин, илоҳий сўзлар жозибаси қитиқ патини тирнаб, ғайирлик оташида ёнаётган бек бу қироатдан бадтар тутоқди.

— Ялтоғланмасдин ўқунг!

— Хўп бўладур! — дея эгилди Маймоқ сўфи ва ўқишда давом этди.

*Ишқ бир оҳ айлагач, кетти футур дин уйидин,
Бодани беғаш кўрибон ичмағайди, кошки.
Чун Намангон шахридин парвоз айлиб мурғи руҳ,
Донаи холин кўрибон қўнмағайди, кошки.*

— Шарҳ айлангиз, охуним! — ҳовуридан тушиб, мулойимлик билан деди бек.

— ... кетти футур дин уйидин ... — дея чайналмоққа ўтди Бозор охунд. «Ё тавба! — деб дилдан ўртанмоқда эди у. — Анинг ҳар қадамидин бохабармен деб, қай замонки, ғафлатда қолибмен!» Ҳар ерда ўз фаҳмига ишонган Бозор охунд ҳам сўз динга бориб тақалгач, шошди, ҳолатни умум дея адашди ва беихтиёр бек қазиган чоҳга тушиб қолганини сезмади. — «Дин аҳлида иқтидор қолмади», демакчимисиз, бўтам? — дея Бобораҳимга юзланиб сўради у.

— Боракалло, ҳазратим! — дея олқаб, ғолиб жилмайди бек. — Андин ҳам бадтари! «Шаҳри Намангондин адолат қуши учиб кетти» демақдадур! Бул ғазални ёзмақдин муддаойинг не?! — деб Бобораҳимга ўдағайлади у.

— Ул ишқий ғазалдур, — дея мулойим гап бошлади Бобораҳим. — Анда сиз айтганчалик маъно битилган эрмас!

— Тонасен! — дея ғазабга миниб ўшқирди бек. Унга Бобораҳимнинг рад бадалидан ҳам кўра қўрқиб тиз чўкмоқ ўрнига мағрур ва бепарво сўзлаши ботмаётган эди. — Бир тўда авбошни йиғиб, Намангон улугларини ҳақорат айлаб, куфрона ашғор ўқиб юргандин ҳам тонарсен, ит ўғли!

— Бас, етар! — деб гувранди Бобораҳим. — Атом руҳини ҳақорат этманг!

— Ит ўғли, ит! Олингиз!

Икки даванг навкар Бобораҳимни кўтаргудек қилиб сургай бошлади. Бозор охунд бекка яқин бориб, таъзим этди.

— Бегим! Шаштингиздин тушинг! Ул қайсарни менинг измимга қайтаринг! Мадрасадин муваққатан маҳрум қилиб, хонақоҳда занжирбанд этай!

— Йўқ! — деб депсинди бек ва навкарларга «чиқаринг» ишорасини берди. — Ани шаҳри Намангондин бадарға этмоқ даркор!

Бобораҳим навкарларни силтаб, Бозор охундга кўзларини тикди.

— Ортимдин мўралоғичлар қўйиб, тергамақнинг ҳосили бул эркан-да, ҳазратим?!

— «Тавба» денг, бўтам! — дея кўзларини қочириб ўпкалади домло.

— Фақир пешонангиздин нур тилаб эрдим. Афсус! Сиз айғоқчилар сардори эркансиз!

— Бас! — дея навкарларга ғазаб билан қичқириб ишора этди бек. Улар Бобораҳимни сургадилар.

— Бир қинга икки тиг сифмади, тақсирим! — бор гавдаси билан орқага ташланиб деди Бобораҳим. — Эмди жаҳолат маскани бўлмиш шаҳри Намангон сизга муборак бўлғай, бизга сафар қутлуғ бўлғай!

— Ҳазратим! — дея Бобораҳимни чиқариб кетишгач, бошларини чайқаетган Бозор охундга юзланди бек. — Дарёйи ислом сувини лойлаттувчи бул каби илонбачаларни ўз қўйнингизда асраб, ғафлатда қолмангиз токим, заҳрини сочар бўлса, ул заҳр азиз жонингизни олур! Омон бўлғайсиз! — қўлини кўксига қўйиб, рухсат берди у.

Бозор охунд таъзимга бош чайқаб, эшик томон юрди, аммо ярим йўлда ўтирилди.

— Бек! — дея изтироб билан сўз бошлади у. — Тақя бўлмоқ ўрнинда, анжуман тузиб, боғлаб кўтармоқ ўрнинда, жозиб бир ўғлонга жабр этасиз! Ҳолатингиз ўзи ўтирмиш дарахт танасинга болта ургувчи маймун ҳолатидур. Юраги зада бир шоир қалбинда юрт ишқини ёқмоқ қолиб, ани бездирасиз, саргашта юрмоғинга йўл очасиз! — дея бекка қўлини шоп қила, қўлларини осмонга кўтариб фарёд билан йўлда давом этди Бозор охунд. — Юрт улуғининг-ку ҳоли бул эрур, эл-улус аҳволинга вой! Юз вой, минг вой!!

Азми Кошғар

Ичкаридан чиқиб келган Биби Салима қўлида тутилган нонларни Сеторий ушлаб турган эшаклардан бирининг хуржунига солар экан, Гулзебо ва Тохир-жонлар даврасида қариндошлар билан хушлашаётган Бобораҳим томон юрди.

— Ота насиҳатини қулоқда тутмадинг! Худойим сен етимчани қайсар феълли қилиб яратмаса не бўлур эрди? Наинки ўзга юрт Кошғар, бад тилинг туфайлидин ўз элинга сифмайсен, болам! Онанг бирла ёлғиз муштипар синглингни тириклайин гўрга тиқиб кета-

сан! Ҳали ҳам сўзимни ол! Гадо ҳам ўз элинда азиз, ўғлим! Тағойиларинг бекликка чиқсинлар, гуноҳингни тилаб олсинлар. Кошғар азиматидин қайт, Бобораҳим! — дея кўзларига қатор-қатор ёш олиб, ўғли елкаларига бош қўйди Биби Салима.

— Эй менинг азиз онаизорим! — дея эркалаб онасини елкаларига бош қўйди Бобораҳим. — Ўринсиз ваҳм этурсиз! Кошғар Намангон эрмас, овозаси оламини тутмиш шахри азимдур. Ул ерда гумроҳлар ўринда комиллар ўлтирур эрмиш. Офокхўжам марҳаматларидин бахраманда бўлмасам бўлмас! Насиб этса, узоғи бирла икки-уч йил ичинда нурга тўлиб қайтурмен, онажон! Рози дил бирла оқ фотиҳа беринг!

Биби Салима қўлидаги нонлардан бирини Бобораҳимга тишлатиб олди ва Сеторий томон юрди. Ноннинг оғзига тутар экан, илтижода деди.

— Ўғлим қаторинда ўғлимсиз, болам! Ул шахрда қариндошларингиз бор эрмиш. Биродарингизни ёлғизлатиб қўйманг! Бобораҳимнинг ҳар қадамидин огоҳ бўлмак, тилидин тутиб, феълидин қайтармак сизнинг уҳдангизга тушар. Боламини сизга, сизни эрса марҳаматли худойимга топширамен, ўғлим! — дея Биби Салима ерга чўк тушиб, қўлларини дуога очди.

— Эй Худоё, бор Худо! Болаларимнинг йўлини ойдин қил! Етимчаларни бегона юртда ўз ҳимоянгга ол, шафқатли эгам! Соғ-омон юз кўришайлук! Илоҳа, омин, Оллоҳу акбар!

Ҳаммалари оқ йўл тиларлар. Синглиси ва онаси Бобораҳимга осилиб йиғлар.

— Акажон! Бадар кетманг! Биз муштипарларни бот-бот йўқлаб туринг!

— Хавотирларинг ноўрин, Гули Зебом! — дея Бобораҳим синглисининг сояларини силаб, Сеторийга ишора қилар, — биродарим Пирматжон ярим Кошғарийдур. Иншооллоҳ, ерда қолмасмиз! Тағойи! — Тоҳиржон қўлидан ушлаб деди у. — Зиёуддин Исҳоқ биродаримизга бизнинг дуойи саломимизни етқарурсиз. Қишлоқдин қайтмади, хушлаша олмай кетмақдамиз.

Она ва сингил таъқибидан зўрға узилиб, Тоҳиржон ва ўзга қариндошлар билан қучоқ олиб хайрлашар экан, Бобораҳим эшакка минди. Барваста қомат Тоҳиржонга така этган икки муниса юраклари тўлиб

туради. Бу ҳолатдан мутаассир бўлиб, кўзларига жиққа ёш келган Бобораҳим ўзини тетикликка олди.

— Онажонимдин кўнглим тўқ кетаётурмен, Гулзеб! Тағойим сизларни ёлғиз ташлаб қўймас! Иншооллоҳ, Сеторий иккимиз қўлларимизда соз бирлан тўйларингга эниб-етиб келурмиз!

Бобораҳимнинг бу сўзлари бир башорат каби бўлиб, гувва қизарган Гулзебо Тоҳиржондан узилди, синиқ жилмайган Биби Салима эса унинг елкаларига бош қўйди. Шу пайт мулло Вали Хўжаңдий ҳамроҳлигида Бобораҳимга сабоқдош икки-уч толиби илмни эргаштирган Бозор охунд кела бошлади. Йигитларни эшак устида кўрган охунд Хўжаңдийга юзланди.

— Гишт қолипдин кўчган кўринур!

Устоз ҳурматига Сеторий эшакдан тушмоққа ҳаракат қилган эди, аммо Бобораҳим ишораси билан тек қолди.

— Ассалому алайкум! — дея юзини ним тўсиб, охундга мулозамат этди Биби Салима. Бозор охунд саломни бош ирғаш билан алик олди. — Ҳазратим, Бобораҳимни раҳматлик атоси кўлиндин қанотингизга олиб, «фарзандим» деб эрдингиз! Энди... — дея йиғлаб юборган Биби Салима давом эта олмади.

— Сиз куйинманг! — деб тасалли берди Бозор охунд. — Эр йигит ўр келадур. Ажаб эрмаским, шаштидин тушса! — Бу сўзларни айтган охунд Бобораҳим томон юзланди. — Бўтам, бери келинг!

— Кетар кишига йўл яхши, тақсирим! — тикрайиб деди Бобораҳим. Унинг бу жавобини эшитган қариндошлар бош эгиб қолдилар. Бозор охунд Бобораҳимга яқин юрди.

— Мен барча сўзларингизни кечирдим. Сабоқдошларингиз ҳам кетмагингизни тиламайдулар. Она юртни тарк этманг, Машрабхон ўғлим! — илтижо билан деди охунд.

— Ҳазрат устозим! — дея киноя билан жилмайди Бобораҳим. — «Девонанинг ватани бўлмағай!»

Бобораҳим Бозор охунднинг тариқат дарсларида кўп такрор этадиган сўзини айтмоқда эди. Бу сўз билан Бозор охунд инграниб кетди.

— Сиз истилоҳоти сўфияни қўйинг, йигит! Олисдаги аркони шавкат овозасинга учманг! Тоғ кўзга яқин кўринса ҳам, илло кўп узоқ эрур!

— Ҳар бурчинда хуфия жонлар изғигувчи махфий

унгурдин асрасин, ҳазратим! Тоғ узоқ эрса ҳам, ҳар тугул, тоғ-да!

Бозор охунд бекорга умидланиб келганини, бу қайсар айтмиш сўзидан қайтмаслигини илғаган сари, бошлари эгилиб бормоқда эди.

— Оллоҳ сизга Намангон шухрати бўлгулик иқтидор берибдур, — бошларини кўтариб гап бошлади охунд. — Саргашта юрмак балким дил ўтингизни тез этар, илло фароғат кўрмағайсиз! Сарик илон кўп ювош кўринур. Ани ёдингиздин фаромуш этманг, ўғлим!

Бу сўзларни айтган Бозор охунд юзларига фотиҳа тортган каби ҳаракат этиб, орқага бурилди.

— Иним Машрабхон! — деб энди мулло Вали ялинганнамо сўз бошлади. — Еткурган сабоқларим ҳурмати устоз сўзларинга қулоқ тутинг! Кошғар азмиятидин қайтинг! Беклик олдинда омонлик уҳдангизни биз зиммалайлук!

— Сиз қай кундин эътиборан ул тахлит савоб ишлар қилиб юрасиз, устоз! — деб кесатди Бобораҳим.

Умидлари бадтар узилган Биби Салима кетаётган Бозор охундга илтижо этди.

— Ул қайсар сўзларини ел олсин, сиз озорланманг!

— Сиз куйинманг, синглим! — дея Бобораҳим томон қўл силтаб гап бошлади Бозор охунд. — Қайсар банданинг қусри улким, гапни олмас, илло ҳар қадаминда қоқилур, ҳам ўзинга, ҳам ўзгага бисёр озор етказғай!

Бу Бозор охунднинг башорати, балким тилаги эди. Шу ерга етганда, Бобораҳим ваҳим бир тарзда тебранди.

— Ҳазратим! Ноҳақ дейилмиш қарғиш эгасинга теккай! — деди у. Ўғлининг бу сўзларидан Биби Салима жунбишга келди. Хайр-хўшни насия этиб йўлга тушган Бозор охунд ҳам ўгирилиб тўхтади. — Сангпўшнинг ҳам тошдин ҳимояти бордур! Сиз эрса тоату тақво юки остинда эзилмиш танимни бадтар қафасга тортмоқ бўлурсиз! Сиз илм йўлинда зоҳидсифатлик бирла девона эрсангиз, фақир онадин туғма девонамен! — деб ишора бармоғини бигиз қилди Машраб. Гулзебо билан Тоҳиржон ора кўчада тўлғанаётган Биби Салима томон юрди. Қизи кўксига юзларини босган Биби Салима унсиз силкина бошлади. Гулзебо онасининг сочларини силар эди. — Не қилайким, бул дево-

на кўнглум кимсага эргашмоқни тиламас! Азиз устоз, эркимга оёқ қўйсалар, куфрим ортадур, маъзур! Бермиш сабоқларингиз ҳаққи, Оллоҳ шоҳид, бурчлимен!

Бозор охунд «эй» деган каби қўл силкиб, йўлида давом этди. Эшаклилар ҳам йўлга тушдилар. Орқада — оғир сукунат қаърида мунг тўла термилган кўзлар ва у кўзлардан отилаётган айрилиқ изтироби тўла аччиқ унсиз фарёд қолар эди. Бобораҳим бурилиб қарашга юраги бетламай, кекса чоллар каби мункайиб борар, унинг тўлиб турган юрагидан «Алвидо!» оҳанглари отилиб чиқмоққа келар, аммо шусиз ҳам ўртанган дилларни бадтар ёқмаслик учун, тишини-тишига қўйиб борар эди.

Икки дўст шаҳар ташқарисига чиқиб бордилар. Андижон йўлидаги манзиллардан бирида катта карвон жўнамоққа шай бўлиб турар эди. Юк ортилган туялар сафар олдидан янтоқ кавшар, отлар тумшугига кийдирилган халтачадан кусурлатиб арпа чайнамоқда эди. Туякашлардан бири туялар оралаб юк тасмаларининг яхши тортилганми-йўқлигини текшириб юради. Биродарлар эшакларини боғладилар-да, хуржун ва созларини холироқ жойга олиб қўйдилар. Туякашнинг ишораси билан ёлғиз дарахт остидаги кишилар томон юрдилар. Гулхан атрофида беш-олти чоғли одам хушчақчақ суҳбат билан чой ичишиб турар эдилар.

— Ассалому алайкум!

Ҳаммалари ўгирилиб қарадилар.

— Ваалайкуму ассалом! — деб алик олди ёши эликлардан ошган балаңд қомат, яғриндор киши. — Хўш, мулло йигитлар, баҳай?

Бобораҳим «сўзла» деган каби Сеторийга қаради, чунки Биби Салимининг қайта-қайта таъкидлашича, «махмадана» Бобораҳим ҳар киши билан мулоқотда бошлаб сўз очмаслиги ва биродарига қулоқ тутмоғи лозим эди.

— Чодак азизлари фатвоси бирла Кошғарда таълим олмакка бораётурмиз. Карвонингизга олсангиз!

— Эшон пирим Бозор охунд талабалари, шундоқму?

— Шундоқ, тақсирим! — деб тасдиқ билдирди Сеторий.

— Илкингизда соз, хуржунлар лиқ тўлибдур. Ҳойнаҳой, китоб бўлса керақдур-а? — жилмайиб деди киши. Бобораҳим ҳарчанд тафаккур этмасин, аввал

кўрмаган бу одамнинг қай юрт кишиси эканлигини иқрор қила олмади. Унинг адл қомати, башанг либоси, салобатли назари карвонбоши эканлигини англа-тар эди.

Йигитларни ўтирмоққа мулозамат этдилар. Хўппа семиз бақалоқ киши карвонбошига чой узатар экан, ҳазил билан кўз қисиб деди.

— Балки хўржинлар тўла зару зўрдур?!

— Кесатмангиз, тақсирим! — силтаб деди Бобораҳим. — Ҳақ тўламоққа қурбимиз етадур!

Суҳбат узилиб, нохуш бир сукунат чўқди. Карвонбоши синчков назари билан йигитларни кузатмоқда эди. У Бобораҳимга кўзларини тикди.

— Беклик бадарға буюрмиш йигит сиз эурсиз, валлоҳи аълам! — деб мулойим гап бошлади у ва Бобораҳимнинг жавобини ҳам кутмай давом этди. — Тавба! Қай юртдаки шоир кўрдим, ипақдек юмшоқ кўриб эрдим!

— Маъзур тутинг, тақсирим! — дея бош эгди Бобораҳим.

— Алалхусус, сизлардин ҳақ олмасмиз. Йўл ҳақини созу сўз бирла тўларсиз! — жилмайиб деди карвонбоши.

— Йигит! Шаҳри Намангон тақсила боп тушмаб-дурму? — деб илмоқ билан гап ташлади ҳазилига рад бадал олган киши.

— Фақир Намангоннинг давлатдорларинда шафқа-ту эшони валиларинда адолат кўрмадим.

— Кошғар тупроғи адолат гуллари бирла сарафроз деб ўйлайсизму?

— Камина жаҳолат маскани бўлмиш Намангондин ўзга юрт тупроғини босган эрмасмен. Ўйлайменким, беш қўл баробар эрмасдур!

— Эй ғофил бандалар-ей, эй ғофил бандалар-ей! — деб бошларини чайқади киши.

— Шоир! — дея пиёлани қайтарар экан Бобораҳимга тикланиб хитоб қилди карвонбоши. — Қулогингизда бўлсун! Ўз юртини қадрлай билмаган кимса ўзга юртда қадр топмас!

— Ахир, саёҳат ҳам лозимдур-ку! — деб не деяри-ни билмай, бошлари эгилган дўстининг ёнини олган бўлди Сеторий.

— Эҳ ёшлар, ёшлар! — дея бошларини тўлғади чуваккина кекса чол. — «Юртни соғиниш», «Ватандин

айрилиқ» аталмиш аччиқ изтироблар ҳали йигит қалбингизга ларза солмаган кўринадур!

Майдонда уловлар кўпайган бўлиб, туякаш хуржун ва созларни олиб келмоқда эди. Сеторий унга пешвоз юриб, қўлидан созларни олди.

— Қани, тақсирларим! — деб жилмайди карвонбоши, — ҳақ тўламоқ фурсати етди. Созлар ерда қолмасин энди.

Карвонбошининг бу сўзи билан Сеторий Бобораҳимга қаради. Бобораҳим қўлидан танбурини олгач, унинг ёнига чўқди. Бобораҳимга чолнинг яниши ўтирмаган эди. У Сеторийга имо қилди. Бу ишора маъносини тушунмаган Сеторий соз пардасини нола мақомига тортди. Хушлашув оқшомида битилиб, соз ва сўзи келтирилган айрилиқ қўшиғини бошладилар.

*Хуш қолинг, мен эмди кетдим, эй ёронлар, алвиго,
Тушуб шоми ғариблик дилда армонлар, алвиго!*

Қўнғироқдек нолакор овоз забтида давра сергакланди: бошлар эгилиб, оғизлар гапдан тўхтади. Ҳофизларнинг борган сари очилаётган нафасидан таъсир олган аланга бошларини ҳар ёнга тўлғар, ялинганнамо тилларини чўзиб, ҳар кишига бир-бир уриниб қайтар эди.

Ғазал тугаб, икки биродарни олқишларга кўмдилар: тасанно, офарин, тилингиз дард кўрмасин, дунё қурсин, — деган сўзлар.

— Фаҳми ожизимча, «Машраб» лақабингиз. Исмингиз недур, шоир?

— Бобораҳиммен.

— Кўп яшанг, ўғлим Бобораҳим! Тўғри айтибсиз. Бул умри бевафода айрилиқдин оғир дард йўқдур! — дея қуллуқ билдирди карвонбоши.

Иккинчи бўлим

Кошғар

Дийдор

Кошғар карвонсаройида илк ёз тонгини қаршилаган икки биродар Офоқхўжа қароргоҳи томон шошар эди. Эшон ҳазратлари ҳар жума куни эрта тонг билан мадраса саҳнида кўриниш берар, ихлосманд бандалар ўзга бир фурсатда дийдорга етмоқлари душвор эди. Бобораҳим учар қуш каби илдам борар, доврўғи оламни тутган пир васлига тезроқ етмоқ истаги унинг дилини тобора орзиқтирмоқда эди.

Кошғар Намангондан ўн чандон гавжум шаҳар эди. Қурама тилда сўзлашувчи турфа оломон шаҳар кўчаларини тўлдириб ўтиб турар, Бобораҳим улар суҳбатига олазarak қулоқ тутиб бормоқда эди. Унинг дилига қирғизларнинг эҳтиросли сўзи ўтириб тушса, олис Хоразм элининг юмшоқ лаҳжаси қулоқларида бегонадай, тунд ва баджаҳл қиёфали қалмоқлар лафзидан ҳеч нарса ажратиб ололмас, ерли халқнинг чучук Кошғарий шеvasи эса юрагига яқин ва қадрдон эди.

Танобий майдонли мадраса саҳнида одам гавжум. Ҳар ким бир дард билан юринади. Кишилар ҳалқа қилиб ўраб борган кичик кўшкнинг баланд супасида бошдан-оёқ оппоқ кийинган олтмиш ёшлар атрофидаги шайх курсида виқор билан ўтиради. Атрофида содиқ муридлари қўл боғлаб турган бу бузрукворнинг Офоқхўжа эшон эканлигини дарҳол англаган Бобораҳим ва Сеторийлар ҳаяжон ичра шу томон юрдилар. Офоқхўжа соч ва соқол жангида ҳали кексаликка ҳақ бермаган, ўрта бўйли, тўла оқиш юзли, салобатли киши эди. У Насафнинг Косон мавзеидан чиқмиш қорамангиз саййидлар авлодидан бўлса ҳам, томиридаги оқсуяк хўжалар қони уни хушрўй кишига айлантирган эди. Унинг малаксурат кийими, айниқса, симобий ихчам салласи жуда ярашар, ўткир кўзларидаги беқарор изланиш эътиборга олинмаса, юзлари нур сочиб турмоқда эди.

Икки биродар кишилар ҳалқасига суқилиб кирдилар, аммо олдинга ёриб чиқмоққа юраклари бетламади. Эшоннинг Соқий охунд аталмиш балад қомат хос муриди давра айланиб юрар, ихлосмандлар эҳтиёжларини сўрар ва Хўжага бориб арз этмоқ билан, кимгадир эшон пойига чиқмоққа рухсат берар эди. Эшонга яқин борган охунд «ҳазратим» дея даврага чиқиб келган чуваккина уйғур чолга ишора этиб гап бошлаган ҳам эди, кўзларини дарвозага тиккан Офоқхўжа жойидан туриб кетди ва қўли билан «тўхтаг» ишорасини берди. Ҳаммани таажжубда қолдирган икки отлиқ дарвозадан мадрасанинг тош ётқизилган саҳнига кириб тўхтади. Балад қомат, ғоятда башанг кийинган, ёши қирқларни қоралаб борган, важоҳати тошни ёрувчи уйғур йигити от жировини ҳамроҳига тутиб, шу томон юрди. У беихтиёр йўл очган оломон орасидан зардали қадамлар билан юриб ўтди-да, «Ассалому алайкум!» дея эгила бориб, пир этагига қўл чўзди. Арзга чиқувчи даврадаги чол келгувчини кўрган ҳамоно йиртқичдан қочган қуён каби кифтини қисиб, бир четга чекинган эди.

— Нозимхўжа! Туринг! Тез кетинг! — дея хирқаси этагини силтаб тортган эшон курсига қайта ўтирар экан, дарвозага томон ишора бериб буюрди.

— Нечук, ҳазратим? — қўли муаллақ қолганидан хижолат бўлиб деди йигит.

— Кошғар ичра бадавлатсиз, илло бул даргоҳга тавба истаб келганингиз йўқ!

— Тавба истаб гуноҳкорлар келур, ҳазратим!

— Гуноҳингиз ҳаддин зиёд, Нозимхўжабек! Сиз бадхулқсиз ҳам такаббур. Бул — катта гуноҳ!

— Ҳазратим! — дея илтижода Нозимхўжа бир одим олдинга юрди. Эшон қўлини пахса этиб, уни тўхтатди.

— «Гар ул эшон сўзларимга қулоқ тутмаса, қудратига тан бермасмен!» дея мақтаниб, узангига оёқ қўйдингиз!

Эшоннинг бу каромати билан эл гувранди. Нозимхўжа ҳайрат ичра бир одим чекиниб, тарашадай қотди.

— Сониян, сиз билмагингиз керак эрдиким, — дея дарвоза томон ишора бериб даъво этди эшон, — бул даргоҳда отлар бирла эшаклар эрмас, инсон ўғли таълим олур: қутлуғ бул даргоҳ!

Ҳамма жим қолди. Эшон кўзларига тик қарай ол-

май, атрофга аланлаган Нозимхўжа нигоҳи биқиниб турган чолга тушди-да, «шул ердамусен?!» деган каби эдрайди. У бўшашиб, саросима бир ҳаракат билан олдинга юрди.

— Улуғ Хожам, мен...

— Сўзламангиз! — деб шарт кесди Офокхўжа. — Сизга бунда сўз айтмакка рухсатимиз йўқ!

— Йўқ, йўқ! Хожам! — дея юкиниб зорланди Нозимхўжа. — Сўзлаюрмен, берурсиз рухсат! Ахир, Хожам, шариатга ҳомий ўзингиз. Шариатни поймол этган бул сассиқ чол сизни паноҳ тутиб турганда...

Эшон бош эгиб қолди. Соқий охунд ишораси билан икки сўфи Нозимхўжани давра четига суриб кетди. Чол дағ-дағ титрамоқда эди. Бир неча дақиқадан сўнг бошларини кўтарган эшон туриб келди ва чолнинг елкасига қўлини қўйди.

— Падарингиз тенги бир зот. Ҳай-ҳай, Осафо! Оғзингиздин не чиқмақда эшитмайурсиз! Ожизларни тепкиламак мартаба эрмас, мартабадур бечоралар бошин силамак!

Эшитгувчилар гувраниб, бошлар ҳаракати-ю, ҳайрат нидалар билан эшонни қўллаб турарди. Буткул вужудга кўз ва қулоққа айланган икки биродар ўзлигини унутган. Сеҳрли эртак оламида юргандек жилаётган Бобораҳим кўзларида, ҳатто севинч ёшлари қалқимоқда эди.

— Сўзланг, биродар! — деб чолга ўтирилди Офокхўжа. — Гуноҳингиз не?

— Улуғ пирим! — дея тўлиб турган чол эшон оёғига ўзини ташлаб, этагини кўзларига суртди ва силкиниб-силкиниб йиғлаб юборди. — Осмон йироқ, ер тош эркан, бандаси ожиз! Қарздормен Хожабекдин. Гуноҳим ўшал! Қарз махрига талаб этди ожиза қизим, аммо Наргиз...

— Ҳаҳ, нобакор! — деб силтанди Нозимхўжа. — Қочирдинг-ку сўзда турмай чўпон йигит-ла!

— Наргиз бирла бизнинг чўпон? Ё касиро! Алар қайдадур?

Бўйдор қорувли йигит билан кўҳлик қиз одамлар орасидан чиқиб, эшон пойида тиз чўқдилар. Наргиз эшон этагини кўзларига суртди.

— Азиз пирим, соябоним! Мен ёшлиқдин чўпонингиз бирла ҳамсоя, аммо ул бойга зарра қадар ихтиёрим йўқ!

— Ато рози — худо рози. Асли удум шул.

— Қиблагоҳим рози эрмас эрдилар. Билурдилар ул улур зот кўнглум майлини, аммо... аммо... бечора...

Чўпон елкасига бош қўйган Наргиз қиз йиғлаб юборди.

— Никоҳ, эрур қўш қанотли шаръий тарозу. Тарозуга, албат, тенг тош қўйилмоғи шарт. Худовандим ҳукми бирла бўлғуси ҳар иш. Бўталарим! — йигит ва қиз пешонасига қўлларини қўйиб деди Офоқхўжа. — Сиз икки ёш қўшилган он димда ихтиёр, тенг тушибдур тарозунинг икки палласи. Қодир эгам бошларингиз силаб ул фурсат, пинҳон-пинҳон никоҳингиз ўқий бошлабдур. Пешонангиз нузли бўлғай, имонингиз пок! Ҳалол ишлаб, тинч ва тотув ҳаёт қурғайсиз!

Бор аҳли давра ҳайкал каби қотиб турар эди.

* * *

Пешин намозидан сўнг йигитларни танобий хоналардан бирига бошлаб келдилар. Катта масжиддаги улкан намози жамоа, узлуксиз намозхонлар издиҳоми, Офоқхўжа томонидан минбарда соатлаб ўқилган амри маъруф насиҳатлари Бобораҳимда худди тушда кўрган каби бир таассурот қолдираётган эди. Эшоннинг қалмоқ тилида ваъз айтиб, Ила вилоятидан келган ўнлаб жунгорларни муслим бўлмоққа даъват этиши, дунёда дини исломдан пок эътиқод, Оллоҳдан қудратли таъя, сулуки Ишқиёдан ёрқин йўл йўқлигини улар кўнглига сингдирмоққа қилган жаҳду жадали унинг назарида эшонни пайғамбар даражасига элиб қўйган эди. Шаҳарнинг Ёғаду мавзеини тўлдириб жомаи малла кийган кишилар юрар, ўн беш ёшли Бобораҳим ўзининг ёш идроки билан бу яқранглик Офоқхўжага тобелик белгиси эканлигини алақачон илғаб олган эди.

Йигитларни эшон пойида тиз чўктирдилар. Офоқхўжа сарғиш симобий саллада, малларанг мударрис хирқасида виқор тортиб ўтирарди. Унинг нигоҳлари осуда, бутун борлиғидан ёқимли атир ҳиди анқиб турмоқда эди. Эшон йигитларнинг яланг бош узра қўлларини серпади.

— Зоҳир кўзларингизни юмиб, ботин кўзларингизни очинг, бўталарим!

Навбат билан уч йигит пешонасини силаб ўтган хўжа пичирлаб дуо ўқийди. Танлар эшон қўллари ба-робар ҳаракатда: Сеторий бор гавдаси билан тебра-

нар, Наргиз қизнинг укаси уйғур йигит озроқ пасанда, Бобораҳим эса ҳали худлик билан бехудлик орасида безовта бўлиб турмоқда эди. У ўзини кўқда учиб юрган қуш каби ҳис этар, кўзларини очмоққа уринар, аммо қовоқлари тортилиб, ихтиёри ўзига бўйсунмас эди.

Хонада шитир овоз эшитилар даражада оғир жимлик чўккан: муридлар ҳадик ва ҳаяжон билан кузатиб турар эдилар. Сеторий Офоқхўжа кўллари баробар олдинга эгилиб, бор вужуди билан титрамоққа тушди. Икки йигит ерда тўлганиб ётар, эшон Бобораҳимга тикланиб келмоқда эди. У қаттиқ бир сесканиб кўзларини очди ва сачраб туриб четлашди. Бобораҳим эшоннинг бу сеҳрини ҳазм қила олмай, қайсарлиги тутмоқда эди. Имтиҳон этмоқ ўрнида ёш наваларни бу тахлит қийнаш унга ҳақоратдек туюлар, аммо у истиқболга умид илинжида сақланиб турарди. «Балким сулуки Ишқие анжуманинга қабул имтиҳонидур ул?» — деб хаёлидан кечирди Бобораҳим.

— Биёрид!¹

Икки сўфи Бобораҳимни эшон пойига тиз чўктирди.

— Дилингда ғубор бор, йигит! — дея энгашган кўйи Бобораҳим кўзларига тикилиб гап бошлади у. — Ул ғубордин исён уруғи унар. Саркаш одатинг тобелик ипларини узур. Бирини танлагайсен. Ё ихлосу итоат, ё ўзга бир даргоҳ йўлини тутмак! Мурид ва муршид аро ўзга тариқат йўқдур!

— Биз икки биродарни остона тортиб келмиш, ҳазратим! — дея таъзим этди Бобораҳим.

— Боракалло!

Бириси куни жомаи малла кийиб, таносиб дастор ўраган биродарларни навбат билан эътиқод бўйрасига ўтказдилар. Бобораҳим қасамномани ўқимоқда эди.

«Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!»

Менким Бобораҳим Валибобо бўзчи ўғли, Намангонийдурмен. Падарим ушоқлиғимда фавт ўлмишлар. Волидам ва муниса сингил йўлимда қолмиш. Бозор охунди вали қўлинда таҳсил топишмен.

Фақир толиби сулуки Ишқие бўлмакка, ҳақ васлин тилаб, мақомати куллия саҳросинда бегоқат ошиқи сарсари юрмакка, Ҳидоятullo Офоқхўжамга мурид

¹ Келтиринг!

тушмакка муқаддас остонага бош ура қасам дохил этамен! Жомай малла киймак бирла қутлуғ даргоҳ сўфиси бўлибмен. Бул хирқа сари роҳимда алам бўлғай, пирим этагингта ихлосу итоат ипи бирла боғлангаймен.

Тариқат йўлинда жиҳод қила юриб, мункир аҳли Исоқия қоратоғлиларга қарши боргаймен ва Ишқие ошиқлари шаънин ҳимоя этгаймен. Ҳар қаерда бўлсам, роҳи муслимия тутмай йўл йўқотмиш элларни туғи ислом остинга чорламак бирла қавмимга қавм келтиргаймен. Оллоҳ ато этмиш ҳар неки иқтидорим бор, ҳунар кўрсатиб, шаҳри Кошғар овозасинга овоза кўшурмен!

Қасамту бисмиллаҳи!»¹

Гулбоғ

Шаҳарнинг Гулбоғ мавзеида улкан боғ бўлиб, бу ер ёзги қароргоҳ эди. Боғ тўрида қад кўтарган ичкарили ҳовлида Офоқхўжанинг кенжа хотини хоним Пошшо измидаги қизлар туришади. Ундан кичик дарича орқали чиқиб, гулзор оралаб келувчи ёлғизоёқ йўл боғ ўртасидаги атрофи супали ҳовуз бўйига элтар, гуллар орасидаги бу сокин маскан Офоқхўжа салқинлайдиган оромгоҳ эди. Супанинг бир тарафи офтобга қараган баланд кўшкли нақшинкор иморат, иморатга келган тошётма арава йўли дарвозага олиб боради.

Дарвозадан кирган Бобораҳим қаровул томнинг қия очиқ эшигидан мўралади. Қаҳ-қаҳ ота давра қуриб суҳбатлашаётган кишилар орасида у тусаб келган Хирқатий кўринмайди. Дарвозабон Билол шоирдан чақириб сўрайин деса; эл оғзида «Билол жоҳил» лақаби билан юрувчи хўппа семиз бақалоқ бу одамни икки севмас эди.

Боғ мутасаддиси Муҳаммад Эмин Ғўжамқул элик ёшларни қоралаб борган киши бўлиб, Офоқхўжа хешларидандир. У — девон тузиб уйғурга танилган шоир. Ғазалиётда «Гумном» тахаллус этади. Хонақоҳ базмида сардори ишриқия, яъни Ишқие сулугининг аҳли хирқа пешвоси бўлгани сабаб, «Хирқатий» аталиб, «Муҳаббатнома» достони эл оғзига тушган. Бобораҳим уни

¹ Оллоҳ номи билан қасам ичдим.

йўқлаб тез-тез бу даргоҳга келиб турар ва ҳар гал ҳовуз бўйидан топар эди. Дарвозанинг сўл қанотида алоҳида даричадан кириб борувчи шоирнинг истиқоматгоҳи бўлса ҳам, Бобораҳим унинг хонадонига бўлмаган.

Жаннат боғларидан нишона бўлган бу сўлим гўша сокинлигини дарахтдан-дарахтга учаётган қушлар чуғуригина бузар, Бобораҳим боққа беизн киргани учун тараддуланиб, қушлар ўйинини томоша қилмоқда эди. Қулоқларига элас-элас келиб етган қиз боланинг майин хониши унинг эътиборини тортди ва беихтиёр шу томон юрди.

Айвон саҳнини йиғиштираётган Тўтинисо кўрпачаларни қоқиб тахлар ва супурар эди. Қиз ўз ҳолича ғоят нозик товуш билан хиргойи қилар, чўнтагидан кўзгуча олиб, ғазал оҳангига мос ҳаракатлар билан ороланар, унинг ҳар жилвасида икки билак орқа сочи тўлганар эди.

*Девона, бу жонингни фидо қил они учун,
Кокиллариким белина чўлғона келибду.*

Бобораҳим ҳадик ва ҳаяжон ичра кўшкка яқинлашди. У авваллари қизни бу ҳолатда кўрмаган эди; юраги тўла сурур, тилида унинг ғазали... Ҳеч нарсадан беҳабар қиз кўзгучани боши устида озода кўтариб, ўз гўзаллигидан ўзи маст айланар эди. Кутилмаганда қиз кўзлари ўт бўла ёниб турган кўзларга дуч келиб қолди. «Вуй» дея шох ташлаб қочган қиз бўсавага етганда тўхтаб, орқага ўғринча бурилиб қаради.

Кошғар ақобирларидан «Исоҳўжа охунд» аталмиш сўфининг қизи бўлган Тўтинисо ёшлигида Офоқхўжага назира этилган эди. Бўйчан, хипча бел, хушсурат, толма юзли бу қизнинг қошгу кўзлари барча уйғур қизларида бўлгани каби жон олар бир даражада келишган эди. Унинг қулоқларида одмигина балдоқ, ғайир сочлари пешонасига дол қўйилган дуррачага бўй бермайдди, ҳаяжондан кўтарилган дуркун кўкракларида қизил духоба нимчанинг аҳволи танг. Офоқхўжа бу қизни алоҳида эътиборда сақлар эди. Бу илтифот оқила бир қиз, санъаткор ва ашъорфаҳм отинча бўлгани учун унинг истиқболи қайғуси эдимиз ёки ҳусну малоҳати тамаси ҳозирча қоронғудир.

Ичкаридан чиқиб келган Наргиз Тўтинисонинг хуркак назаридан ажабланиб, ташқарига мўралади.

— Машраб оғой-ку! — дея қизни сургаб ташқарига юрди у. — Ассалому алайкум! — рўмол учи билан юзларини ним тўсиб, таъзим этди Наргиз. — Келинг, шоир оғой!

— Мен... ҳалиги... Гумном ҳазратларини... — дея юраги қафасга тушган қушчадек типирчилаётган Бобораҳим дудуқланиб ер чизди.

— Муна ҳозир хоним ойим чиқурлар, сўраюрсиз! — Тўтинисога «ҳолини кўр» дегандай жилмайиб қараб, деди Наргиз.

— Йўқ, йўқ! Мен борай, — дея бурилди Бобораҳим.

— Шошмангиз! — деб уни тўхтатди Наргиз. Айвон четига курси қўйди-да, йигитни мулозамат этди. Бобораҳим ип боғлаб судраган каби кўшкка чиқиб борди. Наргиз унинг қўлига Тўтинисо ичкаридан олиб чиққан танбурни тутиб ибо билан деди... — Хушҳол хониш этиюр эрмишсиз. Бизга-да ўйнанг!

Бобораҳим парда тортар экан, ҳаяжонда боғ томон бурилиб қаради.

— Пошшо ойим келиб...

— Не бўлибди! — дея уни гапиртирмади Тўтинисога кўз қисиб нозланган Наргиз.

Рўпарасида турган икки офатижон қиздан гоҳ-гоҳ нигоҳларини қочирмоққа мажбур бўлаётган Бобораҳим аввал журъатсиз, бора-бора эркин ва равон куйлай бошлади. Унинг жарангдор овози сокин боғда дарахтлар оралаб олис-олислардан акс-садо бериб қайтади.

*Кўрдум юзингни — девона бўлдум,
Ақлу хушимдин-ай бегона бўлдум.*

Бир гуруҳ қизлар қуршовида кўринган хоним Пошшо ҳаракатида ошиқиш бор эди. Улар оёқ учида юриб келдилар-да, супа яқинида тўхтадилар. Хоним Пошшо айвон қизларига «қимирламанглар» ишорасини берди. Новдалар каби тебранишиб, қўшиқни эшитдилар. Қўшиқ тугаши билан лов ёнган Тўтинисо қочиб бориб қизлар орасига суқилди. Наргиз қиз эса хоним Пошшога таъминот берар эди.

— Ассалому алайкум! — дея айвонда бир ўзи қолиб қизарган Бобораҳим хоним Пошшога бурилиб таъзим этди...

— Ваалайкуму ассалом! Кўп яшанг! Бик хушҳол

эттингиз, йигит! — деб айвонга чиқиб келди хоним Пошшо. — Шеър иқтидорингиз овозасин эшитур эрдук. Ҳофизлигингиз нур устина нур бўла тушибду!

— Қуллуқ, ойим!

— Илло сиздин бир ўтинчимиз бордур?

— Эшитаман!

— Шеър ўйини дағалликни кўтармағай, анинг но-зик торларина завол етур. Зинҳор масжидни оёқ ости-на олиб айтмағайсиз!

Бобораҳимнинг жавобсиз тарадудда туриши хоним Пошшони безовта этди.

— Уқтингизму, шоир?

— Уқтум! — тафаккур ичра бош кўтариб деди Бобораҳим.

— Боракалло! — деб жилмайди хоним Пошшо. — Ҳазратимдин тилаюрмен рухсати олий этсалар, сизни ичкарининг мусиқа базминга бот-бот чорлаюрмиз!

— Қуллуқ!

— Қизларимиз орасинда ҳам фитрат ўти бирла куймишлари бордур! — дея айёрона ишора этди у. — Омон бўлғайсиз? — деб ичкарига юрди хоним Пошшо, аммо бурилиб деди. — Ҳайтовур, Хирқатий жаноблари кечқурун қайтадурлар!

Лов ёнган Тўтинисо қизларни паналаб туради. Юраги бўшанган Бобораҳим бир-бир босиб айвондан тушди, капалаклардай тарқалишаётган қизларга бир дам қараб олди-да, истамайгина дарвоза томон юрди.

Қутби олам

— Биз Оллоҳ васлингга тафаккур ичра ета билмадик! — талабаларига бир-бир қараб олиб деди Офоқхўжа. — Сабабиким, ақлимиз қосирлик ила руҳимизга хиёнат этди. Ожиз танимиз ўтрусинга мажоз жил-васин қўйиб, қулоқларимизга «дунё — фоний, умр — фанимат» созини чалди.

Васли ваҳдатга етмак йўли кўнгили йўлидур. Кўнгили миръотул азимдурки, хислатингизда ҳар неки бор, анда тажалли топур. Кимнингким дили чашма янглиғ пок эрса, анинг тили равон, йўли ёруғ бўлғай!

— Устоз! — қўл кўтара ўрнидан туриб деди Шавкат Бухорий. У шоҳ саройига нуфузли бир амалдорни орқа қилиб кирган шоир йигит бўлиб, расман сулукни қабул этмаган бўлса ҳам, Офоқхўжа рухсати би-

лан калом дарсларида ва хонақо базмларида қатнашиб юрарди. — Ул тўрт недур?

— Ул тўрт қутби оламдурким, хўжангизнинг исми бирла ростдур, — дея «ўтир» ишорасини берди Офоқхўжа. — Шимолдин шариат, жанубдин тариқатдур. Мағриб ила машриқдан мағрифат бирла ҳақиқат зоҳир эрур. Шариат Оллоҳ зикри бирла турмак, тариқат сулук ичра юрмак, мағрифат ҳақ жамолини изламак, ҳақиқат эрса васлидин дарак топмак манзилларидур. Шариат зоҳири калом, тариқат маҳсули йўл, мағрифат изҳори ишқ, ҳақиқат эрса камоли ҳолдур. Ҳаққа етишмиш банда «Инсони комил» аталиб, ул илми ҳол эгаси бўлур. Ҳақ васлингга бул тахлит эҳтиёж Қул Аҳмад исми бирла овоза топишким, тариқи зикри жаҳриядур. Биз ул роҳни аҳли дил йўли танлаб, сулуқимиз арқонига қўшдик. Ошиқони сулуки Ишқие ўзлигини жаҳр овози бирла эълон этур.

*Ўн саккиз минг оламга ҳайрон бўлгон ошиқлар,
Топмай маъшуқ, сўроғин сарсон бўлгон ошиқлар.*

Илло Султон жаҳридин айру, — деб давом этди Офоқхўжа, — бизнинг базмимизда ишқ йўлида ҳайронлар эрмас, васл боғинда шодонлар жаҳр этурлар.

*Янгра бугун най ила чирмангамиз,
Янгра баланг базмимиз байрамимиз!*

Устозининг сўнги сўзлари билан Машрабнинг дили ёришиб кетди. У излаган нарсасини топгандай бўлди. Зеро Бозор охунддек ўз соясидан қўрқадиган маҳдуд назарли эшон унинг овозини чеклаб, эркига кишан урган чоғлар, учиб юрувчи озода қушлар каби масрур-масрур куйламоқни орзу қилмаганмиди?

— Улуғ устоз! — дея ҳаприқиб, қўлларини кўксига қўйди Машраб. — Кўзларимга оламни мунаввар эттингиз! То ақлимни танибменки, оёқларимга кишан уриб, қулоқларимга гўру қиёмат сурасин ўқурлар! Бозор охунддек мударрис бир зот қаламимни чекламак бирла қаноат топмай, қироатимни ҳам тайин этмак даражасинга борди. Ҳаллож номини зикр этмак, Насимий каломин тилга келтурмак ул зот наздинда дўзах оташинда ёнмак бирла баробар кўринди.

— Боракалло! — дея олқаб жилмайди Офоқхўжа. —

Бозор охунди вали илмда устувордур, илло тобедурлар. Иқтидорлари муфрад мақомга етмамиш. Ул сифат зоҳиридин андиша бирла қадам босурлар.

Қай сўзни айтиб, қай каломни қироат этмак ҳар банданинг ихтиёридур, илло мезон улдурки, қай ўринда демак ва қай ишора бирла демакни билсин.

— Тилга келганни дил буюрур, дил буюрганин демаслик козиблик эрмасми, ҳазратим?

— Шошилманг, бўтам! Амсоли ақидани эсланг: олдида турганни емак — ҳайвоннинг иши, оғзига келганни демак — нодоннинг иши. Нисбат ул ердаки, дил қай мақомдадур ва ул нени буюрур? — «Ўтир» ишорасини бериб деди Офоқхўжа.

— Устоз! — дея писибгина ўрнидан турди Пирмат Сеторий. — Мақоматда... ул етти недур?..

— Ўтиринг, йигит! — силтов оҳанги билан деди Офоқхўжа. — Эр киши чайналмагай! Қадингизни тик тутинг! Ҳар ёнга андиша бирла эгилманг? Иқтидо лозим эрса Оллоҳга, таъя лозим эрса пири муршидингизга юкунинг! — дея ўзига ишора берди у. Сеторий ерга кириб кетган каби бошларини эгди. — Мақомат илми кутби олам пояларидур, — деб салмоқ билан гап бошлади Офоқхўжа. — Илми ишқияда мақомат пешрав ташланмиш қадамдур. Мақоматда ул етти афлок мазҳари, анинг мажозинда эрса арзи замин узра етти иқлим қиёсидур. Шайх Аттор истилоҳи ила қавл этсак, Оллоҳ васли риёзатинда етти водийдурким, талабдин ишқ, маърифатдин истиғно, тавҳиддин ҳайрат, фано ичра бақо мақоматлари ила юксалур. Васл тавҳиддадур. Набиюллоҳ каломинда мақомат тайин этилмабдур. Форсийда айтилиб, туркий андин кўчирмиш. Ўтмиш машойихлар орасинда киборлари ул маънида ё хомуш кетибдурлар, ёки парда ичра сўзламишлар, токим тилиндин тутилмагайлар!

— Устоз! — дея ўрнидан сачраб турди Машраб. — Нечун туркийни...

— Ўтиринг, бўтам! — дея унинг оғзидан сўзини олиб, кўзларига қаттиқ тикилди Офоқхўжа. Машраб довдираб кетиб, жойида ўтириб қолди. — Сабру таҳаммулни одат этинг! — дея эшик томон юрди у. Ўринларидан гурра турган талабалар устозни таъзимда кузатдилар. Сеторий «кетдик» деган каби сархуш Машрабнинг қўлларидан тортиб турғазди.

Машшоқ

— Танбурни созлар ичра мисоли эр йигит демишлар, — деб сўз бошлади мезбон. — Анинг торларига нохун қўяр бўлсанг, зарб билан овоз берадур. Ривоят қилурларки, ул йигит яккаш қадамлар била хиром этган чоғ, маъшуқа қиз дутор майда одимлаб эргашур эрмиш. Кибор ошиқ не чоғлик узиб ташлаб виқор этса, бечора қиз шу қадар юмшаб, эзилиб борур эрмиш. Ошиқ ноласи маъшуқа дилини ўртар эрмишу, маъшуқа охи ошиқ қулоқларинга гўё етмаётган каби эрмиш.

Танбурини дўсти содиқ каби эъзозлаб парда тортаётган ўрта бўй, тўладан келган бу одам элик ёшлар атрофидаги Муҳаммад Сиддиқ Андигоний бўлиб, эл орасида «Танбурий» лақаби билан танилгандир. Соз илмида нозик таъб ва дилкаш бу инсон икки ёшни оҳанрабодай ўзига тортар, Сеторийга эргашиб илк бора унинг остонасига қадам қўйган Бобораҳим бу хонадонга серқатнов бўлиб қолган эди. Танбурий Исмоилшоҳ саройининг хос ҳофизи бўлиб, аркка яқин маҳаллалардан бирида турар, жузби жозиба қудрати билан эл оғзига тушган машшоқ фақир бўлмаса-да, камтарона бир тарзда умргузаронлик қилар эди. Биродарлар уни «устоз» деб атамоқдан қанча бахтиёр бўлсалар, ўз умрини соз ва сўз илми йўлида бахшида этмоққа тайёр бу икки мусофир йигит мулоқотидан устоз ҳам масрур эди. Очлар парча нон кўйида сарсон, тўқлар сийму зар баҳсида овора бир замонада бу янглиғ яккам-дуккам учрагувчи «девоналар»нинг қорин тўйдирмас бир ҳунар учун тортмиш жаҳду жадали Танбурий наздида ўзи сурурли эди.

Хонадон соҳибининг таомдан сўнг дастурхон ва идиш-товоқларни йиғиштириб чиққан икки ўғлони тавозе билан пойгақда тиз чўқди. Соз тинғири билан ташқаридан мўралаётган қиз-жувонлар дарича қапталини оддилар. Танбурий уйғур халқ байтлари йўлида басталанган шўх куйни ижро эта бошлади. Унинг созни қўлга олиб, такалуфсиз черта бошлаши қимтиниб турган меҳмонларни очмоқ учун эди. Соз машшоқ қўлида эркаланиб ўйнар, ундан таралаётган ажиб наволар ёшлар дилини қитиқламоқда эди.

Танбурий йигитлар ундан фақат соз тингламоқ учун келмаганликларини яхши билар, шунинг учун ҳам куй-

ни тугатар экан, даврага таъзим этган каби қуллуқ қилди-да, кулиб деди:

— Ана, энди навбат сизларга, тақсирларим!

Икки биродар ялт этиб бир-бирларига қарадилар. Ота ишораси билан кўзгалган ўғиллар деворда суялган созларни олдилар. Биродарлар Кошғар келишгач, созларининг тўнини ўзгартириб, қалин матоли қизил духобадан қопчиқ тиктирган эдилар, Сеторий созини филофдан чиқарар экан, Танбурий унга қўл чўзди.

— Сетор менинг учун сирру синоат тўла декчадур, — дея созни қўлга олди у. — Зеро бул созга ошно бўла билмадим, — хона тўрига ишора этиб деди мезбон. — Сеторни созлар хуфияси демишлар.

Танбурий ишораси билан йигитлар нигоҳи меҳробий токчаларга кўчди. Токчаларнинг юқори қаватларида турфа хил бежирим китоблар дид билан терилган, созлар бир-бирлари билан жим суҳбат қураётган пастки ошиёналарда эса неча бир хил танбур, дутор, гижжак, доира, найи нафас ва, ҳатто, созлар эркаси бўлмиш кошғар рубоби кўринар эди-ю, аммо бу анжуман аро сетор йўқ эди.

Сеторий не бир андишада сўзга оғиз жуфтлаган эди, Бобораҳим ундан олдин гашни илиб кетди.

— Устоз! Сиздек созанда бир зот нечук китобни создин устун қўймишсиз?

Хаёллари чалғиган Танбурий Бобораҳимнинг жилмайган кўзларига норозиланиб қаради, аммо бу кўзларда ҳайратдан ўзга бир ишора топмади, шекилли, унинг ҳам лабларига табассум инди.

— Одамзот яратмиш мўъжизаларнинг ул бири соз бўлса, аввали китобдур, йигит! Фақир дунёни китобсиз тасаввур этсам, даҳшатга тушамен! Китоб муқаддасдур, ул учунким, асрлар элчисидур ва илмлар хазинаси.

Танбурий бир дақиқа бошларини эгиб хаёл оғушида жим қолди ва сўнг ўзига келган каби ҳушёр тортди-да, Бобораҳимга юзланди.

— Яна улдурким, — дея энди ошкора жилмайиб давом этди у, — «созанда бир зот» кунига неча бор китоблар оша созга қўл чўзса, гуноҳга ботур!

Бобораҳим ўринсиз савол берганидан мулзам бўлиб, бошларини эгди. Танбурий эса унга зимдан нигоҳ ташлаб, хаёлидан шундай сўзлар кечмоқда эди: «Ёшларга

аввал зоҳир кўринур. Алар бир намарсага жаҳд этсалар, ўзга бир намарсани унутурлар».

— Тоғойи! — дея ниҳоят юрак ютиб гап бошлади Сеторий. — Нечук созни «хуфия» демишсиз?

Танбурий бу саволга жавоб ўрнида сеторда ўйнай бошлади. Унинг «сеторга бегона»лиги сезилмас, уста созанда қўлида бу соз ҳам сирли наволар таратмоқда эди. Сеторий маъҳазини англаб жилмайиб турган бу куйнинг сеҳри шунда эдики, у Бобораҳим қулоқларига қадрдон сўзлар пайрави бўлиб қуйилмоқда ва юрагини ҳаприқтирмоқда эди. Куй узоққа бормаи тўхтади. Бобораҳим савол бериб сўрамоқ истаги дилини қанча жунбишга келтирмасин, яна «маҳмадоначилик» қилмаслик учун жим қолди.

— Бу сознинг хуфиялиги шундаки, — дея Бобораҳимга сирли жилмайиб гап бошлади Танбурий, — билдирмай оромингни олур.

Устознинг бу ишораси билан Бобораҳим бошлари бадтар эгилди. Унинг ҳолатини англаб турган Танбурий бу ёш йигитнинг ҳофизасига ва улкан истеъдодига тан бермоқда эди.

— Пирмуҳаммад, отангни эслай олурмисен? — деб созни узата сўради Танбурий.

— Эслаймен! Ушшоқлиғимда фавт ўлмиш эрканлар.

— Кўп йиллар бурун Кошғар келиб эрдилар. Ул пайтлар Хўжам Парда навқирон йигит эрди. Устоз ва шогирд аҳли Кошғарни санъати бирла қойил этиб эрдилар. Поччам ҳазратлари хонишда оддиларига ҳар бир ҳофиз туша билмас даражада улкан устод эрдилар.

Танбурийни хаёл олиб қочди. У ҳали отаси ҳаёт бўлган йилларни эслаб кетди. Юртига қайтаётган қариндошлар Андижон йўлига чиққанларида, аммаси акайизорининг бўйинларига осилиб йиғлаганлари ҳали ҳали унинг кўз олдида турибди. Худонинг тақдири экан, раҳматилар ўзга юз кўриша олмадилар.

— Ул замонлар ҳали сен гўдак бола эрдинг, жиян, — дея бошларини кўтарди Танбурий. — Ота йўлини тутибсен, шодмен! Хўжам Парда ҳазратлари ҳам сени тарбия этмак бирла устоз руҳи олдинда қиёмат қарзиндин узилибдурлар.

Устоздаги маъюсият йигитларга ҳам ўтиб, мезбон болалар безовта бўла бошладилар. Ака-укалар гоҳ да-

рича, гоҳ эшикка қараб, кўз ишораси билан бир-бирларига нелардир англатмоқда эдилар.

— Зерикдингму, машшоқ? — деб катта жиянининг кифтига қоқди Сеторий.

— Соз илинжи бирла тўхтабдур, — деб кулди Танбурий, — йўқса арқон била боғлаб ҳам тута билмас эрдинг.

Болалар ота сўзи билан қизариб бошларини эгдилар. Гоҳ устоз танбурига, гоҳ ўз созига қараб олаётган Бобораҳимда ҳали ҳам безовталиқ бор эди. Буни сезган Танбурий жилмайиб деди:

— Қани, шоир! Ижодингиз гулшанинда қай бир янги гул юз очмиш, биз рафлатда қолмайлик!

Танбурий назмни зукко тушунар, тоқчасидаги аксарият китоблари девонлару шеърий баёзлардан иборат эди. У Бобораҳимдаги истеъдод муҳиби бўлиб, унинг қаламидан тўкилмиш янги инжуларни сабрсизлик билан кутар ва устоз сўрови билан Сеторий ҳар шеърідан нусха етказиб турмоқ вазифасини ўз гарданига олган эди. Бу эътибор ёш шоир Бобораҳимни ҳам энтиктирар, ҳам илҳомига илҳом қўшар эди. Танбурий шеъриятга шунча қизиқиш билан баробар, сўзни создан айру тингламоқни истамас, қалаңдарларнинг урҳо байтлари-ю, тақлидчи сўфилар маснавийхонлиги унинг энсасини қотиргувчи эди. У ўзининг бу «инжиқлиги»ни яшириб ўтирмай, бир кўп шеърий анжуманларга бормоқни очикдан-очик рад этар эди. Устоздаги бу одатни яхши билган икки биродар тарадуд билан келган эдилар.

Танбур ва сетор мисоли қўл ушлашиб чопишаётган ошиқ-маъшуқалар каби равон йўрғалаб кетди, шўх ва ўйноқи қўшиқ бошланди.

*Сетор деманг, ҳоли дилим сўргувчи танбур,
Кўнглим гиреҳин ғамларини ёзгувчи танбур.*

Ёшлар дилида ўт тез эди, шу сабаб қўшиқ шитоб билан манзилига етиб келди. Танбурий бу рафторни тушунар ва яна у ўз тажрибасидан шуни билар эдики, оташ тез ёнар бўлса, тафти тез кетур. Устоз илтифотсиз турар, кўнгил учун бўлса ҳам бирон ишора бермоқни тиламас эди.

— Сўз сизники, — деб гап бошлади Танбурий, — ул қайноқ қонингиздин жозиб гўдак мисоли туғилмишдур, илло созингизда қусур, йигит! Сиз калом бан-

дасисиз, мен англаб етайин. Ул сабаб бирла ҳам сўзингиз бориб, созингиз ғарибона эргашур. Ғинода эрса ўзга тартиб: соз бормоғи керак, сўз анинг жон пардасинга жўр бўлмоғи фарздур.

Бу танбеҳ билан Бобораҳимни тузлаган машшок унинг жавобини ҳам кутмай, танбуруни қўлга олди. Ота ишораси билан баробар қўзғалган ўғиллар тоқчага томон юрдилар. Кичик ўғил акасидан илдам бориб, дуторни қўлга олди.

— Сеники ҳали хом, ўғлим, — «акангга бер» ишорасини қилиб деди Танбурий. — Оғаларинг эшитса, куладурлар.

Ота ва ўғил бақамти ўтириб, парда тортдилар. Танбурунинг якка чертма хироми-ю дутор бошлаган шиғама нола Бобораҳим қалбига тикка бориб қадалган, сетор баён этолмаган сирни очиб, сўзга ҳам ҳожат қолдирмаган эди. Сеторий ўн ёшли жиянининг созни нақадар жаплашиб чертишига дилида таҳсин ўқиётган бўлса, катта-катта очилган Бобораҳим кўзлари ҳеч нарсани кўрмас, буткул вужуди гўё хаёлий кўкларга парвоз этмоқда эди. Устознинг сокин, аммо дил ўртагучи овози даричаларни ларзага келтириб тўхтади.

*Машрабни тамом ақлин олиб ул бути хунрез,
Жонимни ёқиё сийнахарош этгучи танбур.*

Бу шоир билан бастакорнинг илк ижодий мулоқоти эди. Ботин кўзлари жиққа ёшга тўлган Бобораҳим томоқларига бир нима келиб тикилди. Ўрнидан туриб, култ эта ютинди-да, боши ерга етгудек таъзим этди ва бориб устоз қўлини ўпди. Ҳа, ҳа, ҳеч бир расмий тариқатларда кўрсатилмаган ҳолда кўз ёши-ю дил амри билан ўпди. Не тонгим, қозондек қайнаб ётган бу юрак соҳиби аҳли замонадан илк бора илтифот кўраётган эди!

— Бул не қилиқ?! — таажжуб ичра деди Танбурий.

— Сизга қай бир тилим бирла шукрона айтай ва бисотимдин не бир нимарса бериб тақдир этай?! — деб таъзим этди Бобораҳим.

— Шошманг, йигит! — дея енгил тин олиб гап бошлади Танбурий. — Такрор айтамен, сўз сизники, илло соз менингдур. Мулк тайин, шукрона на ҳожат! — «шундоқму» деган каби болаларига қараб олди у. — Тақдирга келсак, танбур эчки эрмасдурки, сут берса!

Санъат, тақсирларим, — жилмайиб деди Танбурий, — дилни ёритадур, илло косани оқартирмас!

Созанда ва шоир устоз қаршисида маъюсона бош эгган эдилар.

Беқарор жилва

Бобораҳим ҳар қанча қичамоқ билан ҳам на Пирмат Сеторийни ва на Шавкат Бухорийни бу масканга келмоққа кўндира олди. Шу сабабли созу ҳамроҳсиз ёлғиз ўзи келиб, шоирни ҳовуз бўйидан топди. Соясалқин улкан бов, кўшк саҳнидаги муздай оқшом ҳавоси кунни бўйи иссиқ лоҳас этган танларга хуш ёқар эди. Бола-чақа говуридан қочган Гумном ижод асносида бу ерга чекинар эди. Зеро, аҳли дил учун хилватдан ўзга паноҳ йўқдир.

Хонтахта устида ёзувли ва ёзувсиз қоғозлар, довот ва қалам, бир неча шеърий баёзлар. Қоғозлардаги қайта-қайта ўчириб ёзмоқ машқларини кўрган Бобораҳим шоирнинг тақия қалпоқ остидан чиқиб турган оқара бошлаган сочларига тикилиб қолди. Бу заҳматкаш шоир учун ижод машаққатли меҳнат эканлиги шундоққина кўриниб турар эди. Бобораҳим кўнглидагини сезган каби, қоғозларни тахлаб олаётган Гумном мийғида кулимсираб, машҳур байтни ўқиди.

Соқол оқи ўлимга пешравдур,

Тириклик сабзаси узра қировдур.

— Мени маъзур тутинг, устоз! Нечук бул кироат?

— Навоий ҳазратлари топиб айтмиш, шоир. Умрнинг йигитлик чоғлари ўтди, — дея бошларини тўлғадди Гумном.

— Йўқ, мен ёшингизга эрмас, ижодингиз таваллудига эътибор этдим, — қоғозларга ишора қилиб деди Бобораҳим. — Қаламингиз саркаш кўринур. Шоир сочига оқ толалар қайсар қалам машаққатлари туфайлидин ҳам бемавруд тушса ажаб эрмас!

— Тўғри айтасиз, йигит!

— Навжувон пайтингиз, алалхусус, дил ўтингиз тез бўлган.

— Қайдам!

Бобораҳим шоирнинг илк шеърий манзумаларини кўз олдига келтирди. Унинг кўз олдига мисралар ипида товланган дилбар бир жилва намоён бўлди.

— Қаламнинг гоҳ-гоҳ саркашлик этиб, оёқ тираб олмоғи одатдур. Мир Алишер ҳазратлари ҳам «Лисонут тайр» достонининг бошламоқ, машаққати ҳақида демишлар-ку!

*Лек сўз гушвор эди, мен нотаваон,
Бормас эрди хомга илким равон.*

— Боракалло! — дея юзи ёришиб жилмайди Гумном. — Сизда ҳам ушмундоқ ҳолат бўлурму?

— Ҳалича йўқ! — гуруланганнамо деди Бобораҳим. — Менинг кўнглум девонавордур. Қалам кетидин қувмоққа фурсатим етмай, соз ила бўла кетурмен. Қалам ортимдин қувлаб юрадур.

— Товба!

Гумномнинг Бобораҳимга жавдираб қараган кўзларида ҳайрат маънолари яширина олмай турар эди. Бу илтижоли нигоҳлардан гурур туйган Бобораҳим кўтарила келди.

— Оллоҳнинг ўзи каломи гайбидин бермаса, бандасининг жон чека ўчириб ёзмоқлиги бирла нега эришиб бўлур, ҳазратим!

Ёш шоир оғзидан мақтанганнамо чиқаётган бу сўзлар Гумном нигоҳларини эгди. Жавоб кутган Бобораҳим ундан бирпас кўзларини олмай турди-да, юмшаб тушди.

— Ҳар тугул Кошғар эли ичра машҳурлик даражасини олмишсиз, илло мен таҳаллус танламоғингиздин хижилмен!

— Нечук?

— Фазалятда Гумномсиз! Номсизлик беному нишон кетмақдур! Сиздек аҳли сўз учун гумном ўтмоқ тақдир эрмас-ку, тақсирим!

— Биз, аввало, роҳи тасаввуфда муридлармиз, — деб мулоим гап бошлади шоир. — Манзили фақру фано ани тақазо этадур!

— Фақру фано тупроқ бўла нуқул ерда ётмоқ эрмас-да, ахир!

— Қул Хўжа Аҳмад не дейдур? — деб жилмайди Гумном.

— Яссавийни қўйинг, шоир! — деб кўтарила тушди Бобораҳим. — Сиз бирла менга маъшуқ яккаш илоҳ эрмас, инсони айндур!

— Иним Машрабхон! — деб илтижода гап бошладди Гумном. — Такрор айтай! Сиз бирла биз ҳақ йўлин-

да соликлармиз. Тариқатимизда ҳар не бўлса, Офоқ-хўжа пиримдин келур!

Бу сўзлар билан Бобораҳим ўзининг ногоҳ қизишиб кетганини англаган каби бошларини эгди. Бу тушишдан маъюсият англаган Гумном жилмайди.

— Ҳар нечук фақирни юзма-юз тергаб, ўзга бир маслакка ўткармак ниятинда келган эрмасмисиз?

— Шаҳри Намангонда оҳимга еттулик бир аҳли дил топа олмай, Кошвар келиб эрдим. Сизни ўзимга устоз билганим учун дил ёриб сўзлаймен, — деб Гумном кўзларига нигоҳларини қадади Бобораҳим. — «Гумном» дея, «Хирқатий» аталиб, Фитрат отига тушов урманг, ҳазрат эмин тўрам! Зоҳидлик йўлини тарк этинг, овозингизни эркин қўя куйланг! Ажойиб бир халқ сизникидур, ажаб бир тарих сиздадур!

Гумном буткул бошларини эгиб қолди. Орага оғир сукунат тушди. Бир неча дақиқа тиниққан Гумном бошларини кўтариб, Бобораҳимни яна гап отмоқ тараддуида кўрди ва шоша қўлини пахса этди.

— Бас, энди сўзламанг! Қулоқларимизга малол етди!— тундлашиб деди у, аммо Бобораҳимнинг ҳайратли кўзларида ранжида ҳолат кўриб, «уйга келгани ит қопмас» қабилида жилмайди. — Ашъор ўқинг, шоир! Дилнинг чигили ёзилсин!

— Аввал ўзларидин бўлсин, устоз!

— «Ош бошдин, иш ёшдин» демишлар, Машрабхон!

Гумномнинг бу сўзи баҳсга ўрин қолдирмай, Бобораҳим шоир қулоғига етмаган бир шеърини ўқимоқ лозимми-йўқлигини ўйлай бошлади. Унинг шоир Гумном даргоҳига тез-тез келиб турмоғининг бир сабаби баҳсу мунозаралар чақмоғида дил ўтини тезламоқ бўлса, иккинчи ёқдан улкан даргоҳда нуфузли пешво билан яқинлик тамаси эди. Мол-дунё тамасидан йироқ бўлган Бобораҳим назм майдонида ўзига дилхоҳ қидирар ва меҳрибон бир ҳимоя тилар эди. Зеро, гоҳ-гоҳ сайрамас эрса, булбул ноласини ким эшитур?

— Устоз! Девонаваш дардим ноласинда ғазал айтиб, сизга қилмиш таъналарни мисралар ипига тизмишмен. Умид қилурменки, муборак дилингиз озор топмағай!

Бобораҳим ўқий бошлаган ғазални Гумном унинг ёниб турган нигоҳларидан кўз ололмай, ҳайрат ва исён ичра тингламоққа бошлади. Бир қарашда содда сўзла-

шув каби бўлган мисралардаги оташли дард Гумном юрагининг нозик торларини титратмоқда эди.

Топиб Машраб йўлин, тарк айла зоҳидлик йўлин,
Гумном,
Эмасман моҳ талъат, май ичиб мастона Машрабман.

Сўнги мисралардаги нишон шоир қалбига аччиқ пайкон каби қадалди. Унинг зарбидан дард еган каби эгилиб, тафаккур ичра қолди. Бир неча дақиқа тафаккурдан сўнг бош кўтариб, салмоқли сўзлай бошлади.

— Фақир рўзғор аталмиш юк бирла бир ерга михланган бандамен. Қарор билмай саросар юрмак маишатишга ҳам, ёшимга ҳам эл тушмавай! — Бу сўзларни айтган Гумном қочирим бир ҳолатда жилмайиб давом этди. — Сиз учар қушсиз. Худо тақдир этса, ҳали кўрамен, иним Машрабхон! Оила ташвиши елкангизга хўржин каби тушиб, бўйнингизга занги тош мисоли осилар бўлса, қай тахлит мастона юрийсиз!

Бу ширин башорат дил торларини қитиқлаб ўтган Бобораҳим тотли бир энтикиш ичра ер чизди. Бирпасда барча жангу жадаллар ёдидан кўтарилган каби, Гумномга миннатдор жилмайиб қаради. Унинг нозик жойидан тутиб эганига амин бўлган шоир ҳужумга ўтди.

— Пайти келди, шоир, мен ҳам сизга бир-икки калима таъна тошларини отай! — деди у. Бобораҳим «эшитаман» деган каби маъюсона бош эгди. — Ҳазратим икки жиҳат бирла сиздин ризосизланур. Аввали, эл ичра мулоқотда илтифотсиз турмоғингиз ул азизни хижил этса, сониян, шул кунлар ичинда улус оғзидин эшитмиш абётингиз туфайлидин озорланурлар. «Ул сенинг сўзингга ўнайду» деб, фақирга дил ёриб айттиларким, «Масжидга кирмай, мастона бўлдум» дея эл оғзига эълон бермишсиз. Пирим ул тахлит бепарда сўзлар сулуки Ишқие ошиқларидин чиқмоғини тиламайдулар, — дея Гумном «нима дейсиз» деган каби шоирга тикилди, аммо унинг ҳаракатсиз туришини кўриб қизишди. — Иним Машрабхон! Не қилурсиз ул янглиғ шаккок сўзларни деб?

— Устоз! — деб илтижо оҳангда гап бошлади Бобораҳим. — Менда не иложки, қалам ани айтиб турса!

— Қалам қўлингиздадур! Чизмоқ бирла юмшатиш!

— Ҳусни дилни бузмоқни қаламим тиламайдур.
Жилға йўлингга оёқ қўйган каби бўлурман!

— Беқарор жилға тоғдин келур, шоир! Бул жойларнинг суви сокин оқмоғи керак!

— Сокин оққан сув ер қаърига сингиб йўқолур.
Мен ани тиламасмен, устоз!

Бу сўз билан Гумномдек оғир карвон бир киши ҳам тўлғанди.

— Қайсарлик бошга бало келтирур йигит! Сўзга кўнмас эрсангиз, қай ҳаддим бирла мен анжуманлар аро сизга навбат берай!

Бобораҳим тафаккур ичра кўз ости билан шоирга тикланиб қолди. Пешвойи аҳли хирқа аталиб, сардори ишриқия, яъни нур таратувчилар сардори бўлган шоир Гумном қўлида кўп ихтиёр бор эди. У барча аҳли дил анжуманларини, хусусан хонақоҳ базмини бошқариб борар, кимни эл кўзида эълон этмоқ аксари унинг ҳукми билан бўлар эди. Бобораҳим учун ҳар қаерда шинаванда сомелар топилса-да, аммо хонақоҳ базми минбарига кўтарилмоқ унинг ҳам орзуси эди. Бу минбарга чиқмоқ учун ишроқ аҳлидан мажзубона оташ ичра ёнмоқ талаб этилар, у бахтга етганлар доврўғи эса етти иқлимга кетгуси эди. Шоир ниҳоят эгилиб тушди.

— Кўндим, устоз!..

— Боракалло!

— Эртан чаҳоршанба, — дея жилмайди Бобораҳим, — хонақоҳ саҳнида ваъдани унутмасиз?

— Албатта!

Изҳори дил

Ичкарининг базми анча маҳалга қадар давом этди. Лоларух қизлар Сеторий ва Машрабни қайта-қайта ўлан айтмоққа қистар, улар савти навосига майдон аро чарх уриб ўйинга тушмоқдан эса, бир олам завқ олар эдилар. Неча бор бу даврага хизмат адосида бўлиб келаётган йигитлар ҳаракатида доврдираш йўқолиб, ўрнини зоҳирий осойиш эгаллаган, қизлар ҳам энди ҳуркиниб қочмас эдилар. Санъат деб аталмиш бир мўъжиза шинаванда ёш қалбларни бир-бирларига эҳтиёж иплари билан боғлаб келмоқда эди.

Қизлар бу хил даврани тез-тез қумсар эдилар. Сув йўли очилса равон оққани каби, хоним Пошшонинг

созу сўзга ошuftа қалби уларга эркин яйрамоққа изн берар, Машраб назмидаги ўйноқи наво нозик қочиримлар ва, ҳаммасидан ҳам бурун, оташин ишқ икро-ри миттигина юраклари сирлар сандиқчаси бўлган гулгуналар дилининг тўр-тўрларига қадар кириб борар эди. Қизлар гоҳо-гоҳо бу сандиқчадан сеҳрли қаламчалар отиб, йигитлар кўнглини овлар ва уларни шу атрофда бот-бот айланмоққа мажбур этар эдилар.

Танбурини биродари қўлига тутган Машраб унинг имосига «хўп» ишорасини берди.

— Боз қай куни келиюрсиз? — хоним Пошшо топшириғи билан йигитларни кузатиб чиққан Наргиз рўмол учи билан юзини ним тўсиб, тўқраниб қолган Машрабга деди, аммо шоирнинг ноз билан чекиниб турган Тўтинисодан кўзларини ололмай, хаёл оғушида турганини кўриб, лабларини тишлади. Саволи жавобсиз қолганидан ўсал бўлган Наргиз Тўтинисонинг биқинидан киши билмас ўйиб олди-да, «мен ҳозир» дея ичкарига юрди. Қимтинган қиз «вуй» деб юборди ва бадтар оловдай ёниб, қочмоқ учун юзланди.

— Тўтинисо! — дея илтижо этди ўзига келган Машраб.

Йигит сўзи билан тўхталган қиз йўлак томонга хавотир ичра қараб олди. Қараб кўзлари тўймаётган Машрабнинг ҳаяжондан юраги қафасдаги қушчадек типирчилар ва не деб сўз топмоққа қийналар эди.

— Нега қочмоқ бўлурсиз? — ниҳоят юрак ютиб деди у.

— Чўкон ўлгурни кўринг! — дея ичкарига ишора этиб нозланди қиз. Қош имосидаги жилва йигитни бадтар шоширди. Жилмайиб турган бу гўзал малакка боққан сайин, у калаванинг учини йўқотиб борар эди.

— Бирпас суҳбат қилайлик! — дея гулзор томон ишора этди шошиб.

— Қўялинг! — деб лов ёнди Тўтинисо. — Бир чина чой ичали фурсат ўтмай, буна ҳазратим келиюрлар. Ҳам уятдин, ҳам гуноҳдин ўлурмен!

— Бул кўнгул кўпдин суҳбатингиз тилайдур! — йўлак томон қараб олиб деди Машраб. Даричага суяниб турган қиз бадтар қизариниб, бошларини эгди. — Сиз ... — деб кучланди у, — сўзларимни эшитмоқни ҳам тиламассиз?

Тўтинисо «йўқ» маъносида бошларини чайқади. Бу ишорадан дадилланган йигитнинг кўзлари чақнарди.

— Анда нечук кўзларингизни қочирасиз?

— Кўзларингиз ... — деб ҳаё билан истиғноланди қиз, — уят билмаюр!

Думбул қизнинг бу очиқ иқрори Машраб дилини қитиқлаб ўтди. У одатига кўра ошкора қаҳ-қаҳ отиб кулмоққа шайланган эди, аммо шунингсиз ҳам ҳуркак қуш каби омонат турган қизни қочириб қўймоқдан қўрқиб, лабларини тишлади. Бир кўплар билан мулоқотда ўз муносабатини тарозуга солиб ўрганмаган Машраб, сўзнинг дангалини қўяр ва шу сабаб билан ҳам эл ичра «девона» лақабини олиб, бу унвон билан масрур ҳам юргувчи эди. Унинг боши илк бора қиз бола билан мулоқот тошига, тош бўлганда ҳам нафис бир нашъали тошга тегмоқда эди. «Шоҳмен элга вале сенга қулдурмен», — дея беихтиёр Бобуршоҳ сўзларини эслаб, Тўтинисога ўғринча қараб олди у.

— Мени маъзур тутинг, Тўтинисо! Бундин сўнг зинҳор одобли бўлурмен!

Тўтинисо пирқ этиб кулди, энди алвондай қизармоқ навбати Машрабга ўтган эди.

— Даврада дил ёриб бўлмағай, — шошиб деди у. — Кўпдин бери ёлғиз хаёлингиз бирла суҳбатдошмен!

— Мен ҳам ... — деб ҳаёланди Тўтинисо, — кўпдин сўрамоқни тилаюр эрдим.

— Сўранг! — дея энтиқди Машраб.

— Шоир оғой! Назмни қай тахлит айтиюрсиз?

Қиздан дил дардини кутган Машраб бўшашиб тушди.

— Ўтрума кўзгу қўюб, кўзларимда сизни кўрурмен! Назмим изҳори дил эрур!

— Қўялинг! — деб қизаринди Тўтинисо. — Сиз бирла тек сўзлашиб бўлмаюр! — дея ичкари юрди у.

— Кетманг! — деб илтижо этди Машраб.

— Эшиқда хоним ойим кутарлар. Омон бўлингиз!

Оловдай ёнган қиз ортидан мафтун қараб қолган Машраб қадамини қаерга ташлаётганидан беҳабар, ғолиб учаётган қуш каби, дарахт остида безовта кутиб турган Сеторий томон юрди.

Шоми ғарибон

Мадрасанинг тор ҳужрасида уч биродар — яқинларидан йироққа тушган уч ғариб ғарибона дастурхон тузаган эдилар. Қутлуғ даргоҳ юмушлари Машраб ва

Сеторийни толиқтирар, аммо бу хизматлари эвазига ўлмас овқат ва яланғоч қолмас даражада кийим-бошдан ўзга манфаат кўрмас эдилар. Сўфилар хизмати деярли текин ва битмас-туганмас бойлик манбаи эди. Хужрадош биродарлар бугунга тайин этилган дала ишларини баҳамжихат адо этдилар-да, бозорга чопдилар. Кун қайтгунга қадар ишлаб топилган ақчага эт, бир оз шароб ва шунга яраша аччиқ-чучук харид этилди. Якшанба оқшомининг дастурхони шу тахлит безалган, икки биродарнинг меҳмон олдида юзлари ёруғ эди.

Ишқие базмларида шароб ичилмас, аммо базми хонанишинлар бундан мустасно эди. Толиби илмлар ичида мастликни ошкора этмоқ даражасига боргувчилар калтакламоқ, сазойи этмоқ ва гоҳо банди зиндон этмоқ билан жазоланар эдилар. Шу сабабли ҳам биродарлар хужра эшигини эҳтиёт шарт ичкаридан тамбалаб олганлар.

— Биродари азизлар! — қадаҳни қўлга олиб тантанавор деди Шавкат Бухорий. — Лаҳзалар учар қуш янглиғ кўчкинчи, умримиз оқар сув мисли ўткинчидур, илло умид қиладурменки, шахри Кошғари қадим бағринда, мадрасанинг ушбул тор хужрасинда базми ғарибон тузиб, шодон ўткармиш онларимиз мозий зарварақларинда абад қолгусидур!

Навбатма-навбат сўзлаб, бир-бирларини олқаб, базм қизигандан қизиб борар, диллар сархушликка юз тутган эди.

— Нечун Гумном ҳазратларини хушламайсиз, биродари азиз? — деб кутилмаганда Шавкат Бухорийга юзланди Бобораҳим. — Сиз туфайлидин дўсти содиқ Сеторий жаноблари ҳам қайсарлиги тутиб, Гулбоққа қадам босмай қўйдилар.

— Ўз фазли каромати бирла бир иш қила билмас ул бандадин яхшилик келарига кўзим етмайду. Оқмаган кўлмақдин ҳеч садо чиққанму, шоир?

— Адашдингиз, Бухорий жаноблари, адашдингиз! — дея хумор кўзлари сузилиб, биродари елкаларига қўлини қўйди Сеторий. — Ул ҳазрат ўзгалар юмушинда оқмаса оқмас, илло ўз юмушларинда равон оқурлар. «Авлиёнинг бир туки ортуқ» дейдилар-ку! Хўжа пирим ани бекорга пешвойи аҳли хирқа этмамишлар.

— Ҳақсиз, машшоқи замон! — биродарига шўх тавозе этиб деди Бобораҳим. — Бир хислати бўлмас

эrsa, ул қадар пурихлос бандалар анинг теграсинда уюшарми эрдилар?

— Билол жоҳил, Сотам қароқчи, Лазиз каззоб, Воҳид қаллоб! — дея гўё ўз-ўзига гапирган каби бармоқларини букиб санай бошлади Сеторий, — Гагаи саклар!

— Топдингиз! — деб уни маъқуллади Бухорий. — Инчунин, итга итчивин ёпишур, биродари азиз, ани унутманг!

Бобораҳим боданинг кайфи билан бир инсон шаънини топтаётган биродарларига норозиланиб деди.

— Ҳар тугул, ул улуғ зот назм бобинда машҳури Кошғардур, азизлар! Ани унутмоқ ва исми эл оғзинда юрмиш бир банда ҳақинда бул тахлит куфрона сўзламоқ разолатдур!

Бобораҳимнинг бу сўзи билан биродарлар бошларини эгиб, емакка тутиндилар. Шавкат Бухорий Бобораҳимдан ҳайиқар эди. Ўрта бўйли, тўладан келган, паҳлавон келбат бу йигит ғоят сўзамол бўлиб, тимсолу қочиримларсиз бирор сўз айтмас ва унинг ҳар бир каломи эшитгувчининг қулоғига ўқдай бориб ўрнашгувчи эди. Адабиётга, хусусан шеъриятга бўлган беқиёс меҳри, Машраб назмига ихлосмандлиги уни бу икки биродар билан боғлаб турарди. Офокхўжа толиби илмларидан аксарияти маълум бир соҳа бўйлаб қобилият кўрсатган бўлиб, қизиққон Бухорийни бу даргоҳ билан беип боғлаб қўйган эди. У шеър машқидан ташқари, тарих ёзмақ ва тазкира тузмаққа ҳавасманд эди. Шу сабаб ҳам у мозийдан келмиш илинж бир хабарни дафтарига ёзиб юрмоқни одат этган эди. Бухорийнинг бу машғулотидан хабардор Бобораҳим унинг ўз тили билан сўзлаб «Тарих карвонинда туянинг думига осилиб борурсиз, биродари азиз!» дея ҳазил қилар, аммо бу ташбих Бухорийга қаттиқ ботар эди. У кўз ости билан Бобораҳимга қараб, унинг таънасига жавоб айтмоқни дилидан ўтказди, аммо тик қайтим олмоғидан ҳайиқди, шекилли, жим қолди.

— Мозийни тиргизмоқ савоби азимдур, — дея айёрона жилмайиб гап бошлади Бобораҳим. — Илло биродари азиз, ул бежама тил бирла айтар бўлсангиз, қўрқадурманки, тарих қатларинда итлар ва итчивинлар жавлон уруп!..

— Тилингиз аччиқ, биродар, тилингиз! — деб озор-

ланди Бухорий. — Сўз захрини тарозуда тортмай отадурсиз!

— Куйинманг, Шавкатжон! — дея бўшаган май идишини тахмонга яширган Сеторий тамбани кўтариб ташқарига чиқди. Эшик очилиши билан ёпирилиб кирган қоронғу зулмат шамоли шамни ўчириб ўтди. Бирпас тоза ҳаво қилиб қайтган Сеторий шамни ёқмоққа тутинди. — Биз шоирнинг барча эркаликларини кўтармоғимиз фарз кўринур. Анинг эл оғзинда овозаси ҳам, пир олдинда эътибори ҳам баланд. Зеро, мусофир бир юртда ғарибларнинг бир-бирларинга така этмоғи фазилатдур.

Киши нафасидан ҳар ёнга бош ура зорланган шам ёғдусида биродарлар ёстиққа ёнбошлаб пинакка кетдилар. Сеторий сўзи билан хаёллар йўл кетган эди. Ташқарида шамол кучайган. У неларнидир тарақ-туруқ урар, ғувулар ва ҳатто ҳужра эшигини тортқилаб, очмоққа уринар эди. Табиатнинг бу шовури аро қўшни ҳужралардан шодон кулги овозлари эшитилар, узоқ-узоқлардан қорининг мунгли тиловатига ўхшаш нола қулоқларга элас-элас келиб урилар эди.

— Мулла ака! — дея эшик зулфини секин шиқирлатиб чақирди кимдир. Икки биродар баробар сакраб турдилар, аммо олдинга ўтган Бобораҳим бир ҳатлаб эшикни очди.

— Мен!

Келганлар бир-бирига босалқа икки ўғил бола бўлиб, бири эшикни энлаб турган Бобораҳим қўли остидан хонага мўралади.

— Ваҳҳоб Дамин амак ҳужралари бул эрмасму? — деб бийрон сўради бола Бобораҳимга тикилиб.

— Кейингиси, укажон! — боланинг елкасига қоқиб деди Бобораҳим.

— Раҳмат, амак!

Ҳафсалалари пир бўлган биродарлар жойларига чўкдилар. Сеторий ўрнидан кўзгалмаган эди. «Тоғойиси бул тахлит бемаҳал йўқламағай, бас, қай бир меҳрибони борки, уни сўроқлаб келсун!»

— Биз ғарибларни ким ҳам йўқлайди? — дея туриб ўтирди Сеторий. — Беҳудага кайфи пинакни бузмак қолди.

— Шаҳри Бухор боғларинда кезмақда эрканман, азизим! — деб маъюс гап бошлади Шавкат Бухорий. — Хаёл этибманки, иним келиб... — У гапини тутата

олмай, бошларини эгди. Бобораҳим мум тишлаган каби жим ўтирар эди. Унга қараб кулимсираган Сеторий деди:

— Шоир ҳазратлари, сиз қай боғда кезур эрдигиз?

Дўсти қочиримидан қизаринган Бобораҳим жилмайди.

— Кўнгул қурсин, Сеторий! Банда умид қилибменки Гулбоғдин...

Бобораҳим давом эта олмади. Унинг дил дардини тушунган биродарлари лабига шўх жилмайиш инди.

— Ўзга ҳужралардин базм савти келур, — дея девордаги созлар томон юрди Бухорий. Сетор ва танбурни эгаларига тутиб, доирани бармоғига кийди у. — Алар-ку созу сўздин бебаҳрадулар. Биз нечун жим турибмиз, азизлар!

Доира зарби билан бошланган наво тор ҳужрага сифмай, мадраса ҳовлисига отилди.

*Наъмаи арғувон чалиб дилбари хуш наво келур,
Лаззати ишқни тотиб, зикри сано худо келур.*

Эшик очилиб, бирин-кетин сомелар кириб кела бошладилар.

— Кўп яшанг! — деб олқади Ваҳҳоб Дамин. — Бугун усулингиз балаңд кўринаду, ҳофиз?

— Ғариблиқда биз бечоралар соз ва сўз билан ўзни овутурмиз-да, тақсирим!

— Қариндошлар йўқламишлар...

— Ҳа-ҳа! Сизни йўқлайдилар! — дея унинг гапини оғзидан олиб, бошларини эгди Бобораҳим. Ёз хаёли ҳам кўксини тоғ этган бўлса, мусофирликдаги кимсасизлик дарди собит руҳини чилпарчин қилди. Танбурни қўлига олиб, ҳамроҳларига ишора этди-да, рамгин қўшиқ бошлади.

*Бул мусофир шахрида ҳар дам тудошиб ёнаман,
Ҳар қаён борсам бу кун йўлдин адошиб бораман.*

— Бор бўлинг, Машрабхон! Асло руҳингизни пароканда этманг! Биз каби беҳунарларни қариндошдин ўзга ким ҳам йўқласун? Сизни эрса ҳар қадамда эл тилаюр, шоир, тилаганда ҳам, то рўзи қиёмат тилаюр!

— Шундоқ! — дея Ёркандий сўзларини тасдиқлаб чувиллашди толиби илмлар.

— Қозикалон тоғойимиз хонадонинда улуғлар жам бўлиб, аҳли давра сизни сўрабдур, Машрабхон иним! Бўлинг, ҳаялламай етайлик!

Бобораҳим Ёркандийнинг дангалчи мардона феълени севар эди. Бу одамнинг сўзи аксари толиблар орасида икки бўлмас эди. Шоир Сеторийга саволомуз қаради.

— Меҳмонимиз бор. Буқун дам олурмиз, тақсирим! — деб шарт кесди Сеторий.

— Шавкатхон ўзимизнинг одам, бирга борурлар, — дея бўш келмади Ёркандий ҳам. — Тоғойингиз ҳазратлари ҳам келибдурлар.

Танбурий дарагини эшитган биродарлар ноилож жойларидан кўзгалдилар.

Булбул ва зог

— Мансурнинг офати тилиндадур! — дея Машраб ва дўстлари томон қадалиб давом этди Офоқхўжа. — Ўзини комил инсон дея танитувчи ҳар бир ориф дилидин «мен ҳақмен» каломини ўткармаги имондур, зеро бандасининг ҳаққа етмак умиди бирла бани башар силқида ишқ устувор.

Ҳалложни шаккок тили туфайлидин дорга тортдилар. Остонаи аснога етган ул шайх габр даъвоси бирла чиқиб, Олоҳға ширк эълон этди. Ёдингизда бўлсун, азизлар! — ҳаммага бир-бир қараб олиб хитоб қилди у. — Булбулким мақоми сукут эрур, фасли найсон гуллар аро беркиниб, пинҳона сайрағай, ҳам овози латиф. Зоғча қуш эрса баланд дарахт шохига ошқора ўтириб олару қаҳр овози бирла қиш лофини урар. Ул бирини кўрмакка зормиз, бул бирини қувмакка тайёр!

— Ҳазратим! — қўл кўтара ўрнидан туриб деди баланд бўйли, ўктам назарли талаба Ваҳҳоб Дамин Ёркандий. — Зоҳид кимдур? Шайх Абубакр Шиблий айтибдурларки: «Онча Мансур деди, мен ҳам дермен». Зоҳид қай бирларидур?

— Маъқул! — дея бош ирғаш билан «ўтиринг» ишорасини берди Офоқхўжа. — Зоҳид улдулки, нўши лабдин ўзи ҳам ичмас, ўзгага ҳам раво кўрмас!

Мансур мақомини ҳайрат дебтурлар, шайх Шиблийни эрса фақру фанода. Зоҳир юзидин бири инсон шарафини улуғлаюр, ул бири аросатқа тортар! Шиб-

лий куфрони неъмат этмиш зотдурким, зоҳидлик анинг либоси. Ул ўз тили бирла демиш солик рақамини ҳам куфр қадами бирла топтабдур.

— Устоз! — дея ўрнидан турди Шавкат Бухорий. — «Насоимул муҳаббат»да Мир Алишер ҳазратлари хабар берадиларки, Ҳусайн ибн Мансур устод дуоси бирла қатл топган. Тавҳидда битилмиш ул жузбеки, Ҳаллож сирри ниҳонин фош этибдур, мақомни қай тил бирла айтур?

— Ҳаллож устои Абу Амр бин Усмон Маккий ҳазратлари арабда шоир ўтмишлар. Ул тасниф этмиш жузбеки тавҳиддин баҳс этур, бизга етмабдур. Қарғиш борасинда десак, устодки Жузби бирла ҳаққа етмиш, дуоси мустажоб бўлмай қолмас! — «Уқтингизму» деган каби Бухорийга қаради Офоқхўжа. — Бас, сўрамақдин муддаоингиз тавҳид недур ва анда сирри ниҳон не эзур билмақдур.

— Қуллуқ, ҳазратим! — деб таъзим этди Бухорий.

— Лисони арабийда калимаи «тавҳид» икки мақомни англатур. Аввали ваҳдатул вужудда: «Ло илоҳа иллоллоҳу» оятининг исмибдур. Бул нуктадин ғараз Оллоҳ таоло яғоналигин мусбат этмак ва имон бирла ёпмақдур. Дуввум, ваҳдатул мавжудда. Оллоҳ васлига етмак габр бўлиб, тавҳид анинг мақомидур. Андин водийи ҳайрат бошланур. Тавҳиднинг мабдаи пайғамбар меърождадурким, «Ли маъоллоҳ» ҳадиси анга ишорадур.

Бодия тили бирла десак андоқким, Оллоҳга қовушмак вужудан эрмас, руҳандур. Комил инсон жазба базми аро зоҳир кўзларини юмиб, ботин кўзлари била Оллоҳ жамолини кўрур ва анга суқра мастлиги етиб, беҳуд бўлғай. Оллоҳ васлига бул тахлит эҳтиёж дил бирладур, инчунин хуфийе надурким, сирри ниҳон аталғай.

Ҳалложга лиқо базми аро беҳудлик етиб, сирри ниҳонни ошкор қилди. Ўзини ёр била яквужуд кўриб, «анал ҳақ» дея фарёд этди. Дил садоқ эрса, тил ўқдур. Барча маъраз ўқдин келурини ул шайх фаромуш айлади.

Шариат вафосиз нисо янглиғ, азизлар, анда шарм йўқдур. Оллоҳ фарзи бирла пайғамбар суннати аро подшоҳ вожиби турурки, хиёнат ул ердадур. Вожиб фарздин устун бўла олмас. Ҳар банда ўзини «ҳақ» дея

эълон этса, фароизгарлар кўпаюр, вожибга футур етар. Анинг офати салтанат бирладур.

— Ҳазратим, сулук бирла тариқат нисбати недур? — деб сўради Сеторий.

— Сулук жамиятдур, тариқат — роҳ. Мисоли шаҳри Кошғар сари йўл тариқат эрса, ҳар ким ўз карвонинда келур сулуқдур.

— Ишқийеда сулук қаердадуру тариқат недур? — деб сўради Ёркандий.

— Сулуки Ишқийе ошиқлар суҳбатидур. Анинг тариқат кўзи нақшбандия, дастури амали эрса мавлавиядур, инчунин Оллоҳ зикринда жам бўлмиш ошиқлар Баҳоуддин кўзлари бирла кўриб, Жалолиддин тили бирла сўзлаюрлар.

— Эрса фарқ қайдадур, ҳазратим? — жилмайиб деди Машраб. Офоқхўжа унинг кўзларига тикланиб қолди, аммо зуғум этмай гап бошлади.

— Фарқ кўпдур, бўтам! Нақшбандияда зикри жаҳрия бўлмас, мавлавияда базми зикр ҳам, тиловати Куръон ҳам йўқдур. Яна фарқ андадурким, нақшбандия — иқтидо, мавлавия — мажлис. Ишқийе эрса машваратдур. Сулуки Ишқийеда мажзублар Оллоҳ зикрида ишроқ этмак бирла баробар, мункирлар устина жиҳод қила юрурлар, инчунин Ишқийе ошиғи асодин тиф тутиб, хирқадин жубба киймиш сипоҳдур.

— «Солики мажзуб» дерлар, «мажзуби солик» дерлар. Нисбат қайдадур, устоз? — деб сўради Бухорий.

— Улким жузбини Оллоҳ берибдур, «мажзуби солик» аталур. Аҳли шуаро бул қавмдиндур. Аларнинг жузби жузби дилдур, мисликим диллари каби ҳамиша ҳамроҳ. Солики мажзуб улдурким, жузби мажлис аро зоҳирдур. Аҳли зикру тиловат, аҳли қавлу қироат, аҳли ҳофизу машқи санъат бул жузб била гирифтор. Бул қавм жузби жузби чашмдурким кўрмак бирла қўзғалур. Аларнинг дил ўти тез эрмиш, мисликим тез ёнмиш ўт тез ўчгай.

Нисбат мисли андоққим, тўлқинлари мавж урмиш уммон мажзуби солик дилиндадур, солики мажзуб эрса худ ўзи ул уммон ичинда. Аҳли башар силкига нажот аввалги табақадиндур, илло солики мажзублар аро ҳам жузби бирла юксалиб, мажзуби соликлар қавмига етмиш орифлар чиқмаги фарздур.

— Ҳазратим! — дея айёрона жилмайиб гап бошла-

ди Машраб. — Аҳли ашғорни мажзуби солиқ қавми-дин дея олқадингиз, ташаккур! — деб таъзимга эгилди у. — Алар жузби аро нисбат бўлурму ва гар бўлур эрса қай тахлит?

— Аҳли калом жузби аро тафовут бўлур, бўлганда ҳам калон бир нисбатда. Ҳофизии лисонул райбким, жузби била илоҳий бир мақомга етмиш, ҳеч бир аҳли шеърда ул ҳазратқа таносиб йўқдур. Қул хожа Аҳмад туркий тил бирла машҳурлик топибдур, ул ҳазрат жузби Оллоҳ жамолидин ҳайратдур. Мавлавий Румийким, санъати саҳли мумтанеъдур, бадиҳа тили бирла демиш, жузби мусиқа бирладур. Бул янглиғ тафовут нисбати мисли боғ ичра очилмиш гуллар кабидурким, аларга бўй ва алвон турфаранг бўлғай.

Шуарои аҳли олам ҳар бири мақоми тавҳиддин ўтиб, ҳайрат боғи ичра қалам сурмишлар, қай бирлариким, мисли Ҳофизии Шерозий ё Аттор, Султон Аҳмад Яссавий ё маҳдуми нуран Жомийлар каби фақру фано мақоминда кўринурлар. Аларнинг ҳар бири «анал ҳақ» каломин тилга тегурмишлар. Нисбат андаки, ким булбул янглиғ мажоз тили бирла ёшурун айтса, ким озор ўғли Имоиддун Насимий каби Ҳаллож қадамин босиб, айюҳаннос соладур!

— Нечук бул тоифага зоғ қиёсин айтмадингиз, устоз? — дея Офоқхўжага истеҳзо кўзларини қадаб таъзимга эгилди Машраб.

— Айтмаган эрсак-да, маънода ул бор! — заҳарҳанда жилмайиб деди Офоқхўжа.

— Ҳазратим! — дея силкиган бир оҳангда гап бошлади Машраб. — Бизнинг ожиз қиёсимиз ул улуғ зотлар шарафи ўтрусинда тоғ пойинда қум зарраси қадар ҳам нисбат топа билмас!

*Ганжи ниҳон манам ман уш, айни аён манам ман уш,
Гавҳари кон манам ман уш, баҳраву кона сигмазам! —*

деб ҳаракат билан оташ ичра ўқиди Машраб. Ўзгалар ҳайратда, Офоқхўжа эса азиятда бош эгиб қолган эдилар. — Улуғ бир халқнинг оташнафас шоири булбул тегмаганда ҳам, қақнусқа қиёс бўлғай. Наинки зоғ анга қолсун?!

— Шаккоксен, бўтам, шаккоксен! — деб сенлай бошлади ўрнидан туриб кетган Офоқхўжа. — Устоз ҳурматидин ҳам сукутда тўхтаи билмайсен!

Базми хонақоҳ

— Ойротдин не мужда? — дея Иладан келган қалмоқнинг сўзини бўлиб, сабрсизлик билан сўради Офоқхўжа. Эшон учун бугунги кунда ҳар бир ишдан ҳам кўра кучая борган жунгор хонлиги билан алоқа тутмоқ муҳим эди. Шоҳ Исмоил безовта. Буни кўриб туриб, гафлатда ётмоқ басирлар ишидур. Бухоройи шариф — йироқ, Чин тиғи — бераҳм. Авлоди ойрат бўлмиш қалмоқ эли эса шаҳри Хўтадан наҳри Илага қадар ёйилмиш. Қадим қорахонийлар пойтахти Кошғар бамисли ўргимчак тўри ичра турган каби. «Ҳар не келса, шимолдин келур, — деб, бир тўхтама келган эди эшон. — Ёмон кунда така этмак учун кофирдин ўзга истинодгоҳ топилмас!

— Хунхор саси Учтурфондин келур, ҳазратим! Элчи қаландарлар йўлга чиқмишлар. Безовта бўлмак ўринсиз.

Соқий охундининг бу сўзлари Офоқхўжага таскин бўла олмади. У охунд кўзларига кўзларини тикиб, гўё шивирлаган каби деди:

— Гадо қаландарларингиз устихон тегмаган дайди итлар каби Учтурфонда не қилиб юрурлар?

Бу оддий савол эмас, тафтиш эди. Шоҳ Исмоилнинг иниси ёш шаҳзода Муҳаммад Амил Учтурфонда, қаландарларнинг не сабабдан дайдиб юрарлари эса ёлғиз Оллоҳга аён. Навбатдаги қистовларга не деб жавоб бермак керак? Соқий охундининг бежавоб туриши Офоқхўжани бадтар аланглатди.

— Сиз тилайсизки, Исмоил мўғул бизнинг бор будимизни тортиб олсину ўзимизни Кошғар сарҳадин қувсин!

— Умид Оллоҳдин, осойиш эрса зикру самоъ бирла ани ёдга олмақдин келур, ҳазратим! — дея Офоқхўжага «марҳамат, юринг» ишорасини бериб, бўлажак базми жамшидни ёдига туширди Соқий охунд. — Шоҳ, мардумларининг ул ҳамоқати, иншооллоҳ, тасодиф чиқар!

— Қисқа ўйлайсиз! — эшикка юрар экан деди юмшаб тушган Офоқхўжа. — Лаънати қоратоғли исоқия муҳолифатни орттириб, бизни туртиб кўрмакда!

Шоҳ Исмоил вақф ерлар хусусидаги шариатнинг асрий тартибини бузмоқда эди. Унинг одамлари Қора-

кир қишлоғидан чиқишда закотдан тушган уч туя мол-ни хатга оладилар. Иложсиз қолган сўфи оқсоқол Офоқхўжага арз этиб, қўлига берилган «хазинага олинди» мазмунидаги ёрлиқни пешкаш қилади. Офоқхўжа бу ҳаракатнинг тасодиф эканига ишонмас, шунинг учун ҳам Соқий охундни қосирлиқда айбламоқда эди. Ум-матлари орасидаги бир исми «валиюллоҳ» бўлган Офоқхўжа, ҳақиқатан ҳам, узоқни кўра билар эди. Бир томонда кундан-кун оша бориб, ўз таъсирига элларни «муслим қила» тортаётган шон-шухрату сулук мактаби, иккинчи ёқда эса ҳар тарафдан дарёдаги сув мисоли оқиб келиб, қатма-қат кўпайиб тургувчи молдавлат унинг соҳибини бефарқ қолдира олмас эди. Шаҳри Кошғарда қадам-бақадам нуфузи оша бораётган дин пешвоси Офоқхўжа тиласин-тиламасин сиёсат арбобига айланмоққа мажбур ва бу тариқат амалида эса ҳар бир ишга тайёр эди.

Жамиятда ҳар бир уюшма, сулук ёки мазҳаб у пайдо бўлган маскан элининг манфаатларини ифода этади. Аслида ислом дини таъсир доирасини кенгайтирмоқ маъносида пайдо бўлган Ишқийё сулуғи Офоқхўжа даврига келиб очиқ кураш йўлига ўтди. Бу кураш диний нуфуздан бошланиб, ҳокимиятни қўлга олиш билан қарор топгани тарихдан маълум.

Жамоа маркази Ёрқанд бўлган Исоқия сулуки сўфилари маҳдуд йўл тутар эдилар. Улар «исломнинг чети» бўлган бу ўлкада «ислом софлиги» учун курашиб, ғайридин элларни «кофирлар» дея атар ва ўз қобилигига ўралиб олган бу қадарийлар «кофирларга қарши жиҳод» эълон этар эдилар. Офоқхўжа ҳам жиҳод эълон этган эди. Унинг бу жиҳоди юқорида биз кўрган сулукка қабул қилиш дастуридан маълум. Офоқхўжага тобе масжид, мадраса, хонақолар эшиги ният билан келган ҳар бир эл кишисига очиқ ва уларда талаб аҳли учун ҳамма нарса муҳайё эди. Унинг сон-саноксиз муридлари элининг дин ва эътиқоди турлича бўлган шаҳру қишлоқлар аро кезиб юрар, Оллоҳга ҳамду сано, пирга мадҳу аъло ўқимоқ уларнинг шиори эди.

«Теракнинг бўйини йиқилганда кўр» деганларидек, у замонлардаги ғала-ғовур курашлар оқибати бутун ойнадек кўз олдимизда. Биз йўлини «маҳдуд» атаган исоқиялар қонида «эрк» деган бир муқаддас туйғу қайнамаган деб ким айта олади? Оламгир ишқийёлар

йўли бориб не билан тугади?.. Келинг, азиз ўқувчим, бу хом хаёллар ипини йиғиштириб олайлик-да, ўзимизга қайтайлик!

Кошғарнинг Ёраду мавзеидаги улкан хонақоҳда даярли ҳар куни одам гавжум бўлар эди. Қозонларда доимий тарзда эт қайнар, кўрар кўзга гўё бу масканда ҳисоб-китоб йўқдай. Рўзи чоршанба хонақоҳда базм куни бўлиб, ҳафтанинг фақат шу кунида пири хонақоҳ Офоқхўжа ташриф буюрар ва шу сабаб еру кўкка одам сифмай кетар эди. Бу кунда улкан ошхона ўртасидаги дошқозонга ўт ёқилар эди. Базми хонақоҳга келиб-кетгучилар умумий назар билан кузатилса-да, аммо махсус назоратга олинмас эди. Фақат сулук мутасаддиси Хирқатий базм асносида маълум ҳунар кўрсатмоғи керак бўлган сўфийларни ва пирга яқин бўлиб, базмда иштироки лозим топилган одамларинигина сўроқлаб турар эди.

Хонақоҳнинг катта ҳовлиси ўрику гилос дарахтларининг ости соя-салқинига гиламлар солиниб, кўрпачалар ташланган, охираб бораётган жавзо қуёши атроф-борлиқни оловдай қиздиради. Емакхоналардан ҳар мўйидан тер оқиб кекиришиб чиқаётган кишилар дарахтлар соясида елпинишиб, ҳазми таом қилиб юрадилар. Турфа тилда сўзлашиб келаётган кишилар гуруҳ-гуруҳи билан майдондан жой ола бошлайдилар.

Хирқатий ва Соқий охундлар қуршовида зикрхонадан чиқиб келган Офоқхўжа қандак ўрик остидаги супачага ташланган адрас кўрпачалар устига чордана қурди. У сулук кийими — ихчам ҳаворанг салла ва оқ ҳарир кўйлак устидан калта енг яшил хирқа — жанда кийган эди. Хўжа ўтириши билан оёққа турган кишилар ҳам жой-жойларига чўқдилар. Сукут ичра бошларини эгиб кутган хўжа одамлар ўтириб бўлганига қанот ҳосил этгач, дуога қўл очди.

— Илоҳа, омин, Оллоҳ таоло йўлимизни ойдин, имонимизни барҳақ этсун, Оллоҳу акбар!

Еру кўкни ларзага келтирган каби, неча юзлаб овозлар гуруллаб пир ортидан эргашдилар. Бу ер масжид саҳнидаги каби овозлар жиловланган махфий майдон эмас, ҳар ким ўз иқтидорини намоён этмоққа изн берилган санъат майдони эди. Бу ерда қори тиловати билан, ҳофиз созу овози билан, жозиб рақсу самоси билан ўртага отилиб чиқмоғи мумкин эди. Бу майдон базми гарчи расмий тарзда мутасадди томонидан бош-

қарилиб турса-да, одамлар бу ерга сажда-ю ибодат учун эмас, дам олмоқ, кўнгил ёзмоқ ва жойнамоз устида ега олмаган Оллоҳ васли белгиларини топмоқ учун келар эдилар. Сулук раиси Ҳидоятullo Офоқхўжа учун эса бу майдон бирлик ва иттифоқ майдони эди. Зеро, Оллоҳ — йўл, мақсад эса кишиларни уюштирамоқ ва тўпламоқдур.

Бирпас тин олган Офоқхўжа сўл томонида ўтирган шоир Хирқатийга юзланди.

— Ё сардори ишриқия аҳли хирқа пешвоси Гумном! Орифларни маҳтал этманг!

Баланд бўйли, оқиш-сарик юзли, тўладан келган қомат Муҳаммад Эмин Ғўжамкул ўрнидан туриб, хўжага таъзим этди ва сўзлай бошлади.

— Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм! Азизлар! Сиз сулуки Ишқиёнинг базми хонақоҳ майдониндасиз. Кимнинг покиза дилинда илоҳ ўти бордур, супайн жазбага чиқиб, ойина каби ишроқ этур, ўз жузби жозибаси ила кўнгуларни обод этгай ва улуғ пирим, ҳамда содиқ муридларининг марҳаматларинга сазовор бўлғай!

*Аввали зикри худо ул қориъи Қуръондагур,
Қориъи Қуръон навоси тангин ортиб жондагур.
Ояти Қуръон тиловат айласа ҳофиз магар,
Савтигин гўянга булбул оташи сўзондагур.*

Гумном қироат этган бу назмий ишора базми хонақоҳ равишини белгилар эди. У ҳар бир чиқиш олдидан мажзубона бир иқтидорни атар ва соҳиби иқтидорнинг номини эълон этмоқ билан даврага чақирар эди.

— Қори Суйвон Дургча!

Минбарга жомаи мала кийган ўн беш-ўн олти ёшлар чамасидаги бўйчан қалмоқ йигити чиқиб келди. Кунтожи пойтахтидан бўлган бу йигитча фоят қобилиятли бўлиб, икки йилдан буён Офоқхўжа қўлида таълим олар эди. Унинг жунғорларга хос ҳайдар кочили салла орасидан чиқиб турар эди. Ғайридин эл вакили бир йигитнинг минбарга кўтарилиши, яна бунинг устига, ёш бир боланинг «қори» дея эътироф этилиши уни билмаган аҳли базмда таажжуб уйғотди.

Супайи жазба аталган бу минбар улуғлар ўтирган супачадан баландроқ эди. Унга улкан якандоз гилам солинган ва ҳарир кўрпачалар ташланган эди. Супа пастида ёш-ёшгина икки котиб йигит ёзмоққа шай

туради. Улар қаторига келиб ўтирган созанда қўлидаги камон секин нола торта бошлади. Куй оқимида қорининг ширали жарангдор овози янгради. Фотиҳа сураси билан бошланган тиловат Бақара сурасига ўтди. Улкан хонақоҳда чивин учса билинар даражада жимлик ҳукм суради, илоҳий калима таъсирида бутун вужудлар кулоққа айланган эди. Қори «субҳона» ўқиб, қўлини дуога очди. Унинг Қуръон талаффузида ҳеч бир нуқсон топа олмаган сомелар туркча сўзловда қийналаётганининг гувоҳи бўлмоқда эдилар.

— Илоҳа, омин, фақир ҳақир ожиз банданг ўкимеш шул хатме қуръонимне шаҳри Кошғаринда ўтмеш азизлар руҳина бақишладем. Марҳумларнинг жойларе жаннатда бўлкай, Оллоҳу акбар!

Қўллар фотиҳадан тушиб, тин олишлари билан кўкка тасанно олқишлари учди. Соқий охунд қори йигит олдига каштали белбоғ ёзиб, бир дона олтин танга қўйди ва деди.

— Ўзга тил бир йигитнинг бул қадар сайрамоғи, азизлар, улуғ пирим марҳаматлари бирладур!

Яна ҳар ёндан олқиш садолари учди. Офоқхўжа атрофга бош ирғаш билан қуллуқ билдирар эди. Кишилар кети узилмас, белбоғ усти ҳадяларга уйилиб бормоқда, қори Офоқхўжага «қутқаринг» деган маънода мўлтираб қарамоқда эди.

— Етар, азизлар, бас! — дея қўл кўтарди Офоқхўжа. Қори ўрнидан турди ва хўжа томон таъзим этди.

— Маъзур туткайсез, ҳазратем! Шархта кеска сўзлакаймен! — деди у. Хўжа «маъқул» маъносида бош ирғагач, қори одамларга юзланиб гап бошлади. — Азизларем! Шул сураи табаррук бани Исроил қавмена айтилмеш. Адоватне қўймак бирла бирликта яшамак адолаттинтур! Фақир Ирса ўгитетин одоб олқайсизкем, ҳазратема юкунимен!

Соқий охунд қори йигитга «ўтиринг» ишорасини берди-да, Ёрканд ва Хўтан шаҳарларидан келмиш кишилар гуруҳи томон юзланди.

— Биродарлар! Элар аро адоват солмак Оллоҳга ҳам, анинг бандаларига ҳам шуш келмагай! Биз солики Ишқиелар бир манзилда яшаб келган турфа тил, турфа дин бандалари ичра дўстлик ипларини боғламак роҳини тутсақ, қоратоғли Исоқия ёркандийлар зиддият оловини ёқурлар. Алар Ишқие йўлини тутмакни ихтиёр этиб отланмиш хўтанлик бир кўк биродарла-

римизнинг йўлларинга садди роҳ чекиб, Ёрканддин номурод қайтармишлар. Сиз азизлардин ўтинчимиз улдурки, сўзларимизни қоратоғли ёркандийлар қулоғинга еткарғайсиз! Алар адуликни ташлаб, мухолифат йўлидин қайтсалар, тангри таоло марҳаматларинга сазовор бўлғайлар, омин, Оллоҳу акбар биссабо!

Соқий охунд баробар юзларча қўллар фотиҳа тортидилар. Гумном навбатдаги чиқишни эълон этмоқ учун кўзғалди.

*Чарх урар излаб нажот толиби гийдорин ҳақ,
Рақсига зикри худо-ю, кўзлари гирёндагур.
Васли ҳақ бўлса муяссар ўзлигин қолғай таниб,
Дог солиб учғай тана, жон қушлари осмондагур.*

Супага ўрта бўй, ихчам қоматли, ялангбош, сочла-ри патила-патила, кўзлари ўт сочган дарвиш йигит отилиб чиққан эди.

— Қалаңдар Қосим Дабош! — деб ишора этди Гумном. Қалаңдар аввал улуғлар томон, сўнгра халққа чаққон таъзим этди. Созандалар кўпайиб, камонга танбур, дутор ва доира қўшилган эди. Қанотларини ёзган йигит шўх куй оғушида йўрғалай кетди. Наво борган сари ўйноқи оқар, раққос эса бамисоли учар куш каби айланар эди. Кутилмаганда у таққа тўхтар, куй гўё тинар, фақат камоннинг секин эзма ноласи қулоқларга чалинар ва раққоснинг тўлғанган танаси ларзон солиб силкинар эди. Куй мароми ўзгариб, рақс борган сари сакраб тушувчи зикр рақсига айлана борди.

Саҳнадаги рақс ўтиргувчиларнинг баъзиларида ошкора тўлғаниб силкинаётган танасида, вужуди тош қотган, баъзиларида эса зикри дил тарзида ботинида аксадо бермоқда эди. Тинимсиз тасбеҳ ўтираётган Офоқхўжа ҳар замонда «Ё Оллоҳ!» деб такрорлар ва гўё супа томонга дам ураётгандек бўлар эди. Куй тезлаша бориб, раққос чарх ура улуғлар томон ўтганда, гуп этиб учиб кетди. Бир кўшлар «ох» дея ўринларидан сакраб турдилар. Йигит энди жинниларча кенг супада умбалоқ ошар, ихрар ва оғзидан кўпик сочар эди. Ўрнидан туриб келган Офоқхўжа ишораси билан куй тиңди, аммо раққос учун энди бунинг фарқи йўқ эди. У фақат ўзи томон яқинлашиб келаётган Офоқхўжани сезар ва ундан думалаб қочмоқда эди. Супага чиқиб борган хўжа тўхтади. У ўнг қўли кафтини йигит томон тутиб, ўнга айлантирар ва тинимсиз пичирлаб дуо

ўқир эди. Хўжа қўли ҳаракати баробар кучли оғриқдан оқ тортиб додлаётган йигит унинг оёқлари остига қадар юмалаб келди. Хўжа кафтини кўзлари тепага битган йигит пешонасига яқин олиб борди ва қўлини кескин силтаб, узиб ташлаган каби ҳаракат қилди. Икки қўли икки томонга шалвираб тушган раққос буткул ҳаракатдан тўхтаган эди. Уни саропарда устига оддилар-да, зикрхона томон кўтариб кетдилар. Супа тўшақлари тартибга келтирилди. Бошлари эгилган кишилар ҳайрат ва ваҳм бир назар билан ер остидан Офоқхўжани таъқиб этар эдилар. Бу ҳолатдан кўтарилган хўжа эса ҳар бир кишига ўтли нигоҳларини қадаб чиқмоқ билан, бошларни бадтар эгилмоққа мажбур қилар эди. Офоқхўжани ўтиришга мулозамат этган Гумном одамларга юзланди.

*Ҳофизу ҳифзу ҳидоят тилга кирса ўртаниб,
Ҳофизу Шерози қайбий ўртада толондагур.
Савти танбур-ла дутор гар сўйласа ул пардага,
Бул жаҳон шоирлари оҳлар чекиб афғондагур.*

— Ҳофизу хушхон, шаҳримизнинг азиз меҳмони Мусанно Нишопурий Чалабий! — деб эълон этди у. Қора салла ўраган эроний савдогарлар гуруҳидан қўлида танбур тутган баланд бўйли, сипо кийинган элик ёшлар атрофидаги киши ёш дуторчиси билан чиқиб келди. У Офоқхўжа томон таъзим этди.

— Нур ба шумо, эй Маҳдийи замон!¹

Офоқхўжа ва улуғлар қўллари кўксига таъзим билан жавоб билдирдилар. Меҳмон одамларга юзланди.

— Бародарони азиз! Мо бо кори савдо куни аз мулки Эрон омадим ва ончунон хурсанд шудимки, ин қадар тараққий ислом, ин қадар ҳимояти жузби калом, он қадар сулук расидани эшон бо кашфу каромат, агар рўйи заминро тафтиш куним, ҳаргиз на ёфтим! Ҳофизу олам Шерозий гўё баройи Офоқхўжам гуфто буд².

Танбурнинг секин ноласи остида дуторчи йигит ғазал ўқиди.

¹ Сизга нур ёғилсин, эй замона Маҳдиси!

² Азиз биродарлар! Биз савдо қилиш иши билан Эрон мулкидан келдик ва шунчалик хурсанд бўлдикки, бу қадар ислом тараққийси, бу қадар гўзал сўз ҳимояси, у қадар кашфу кароматли сулук юритмиш эшон, агар ер юзини қидирсак, ҳаргиз топа олмаймиз. Ҳофизу олам Шерозий гўё Офоқхўжам ҳақида айтгандай.

Онҳо, ки хокро ба назар кимё кунанг,
Оё, бувад, ки гўшаи чашм ба мо кунанг.

Ўтиргувчилар машҳури жаҳон бу ғазални бошларини тебраб тингладилар. Ғазал қўшиққа улашиб, созлар тилга кирди. Ҳофизнинг жарангдор ширали овози билан тилларда афсоналарга айланган байтлар янграй бошлади.

*Агар он турки Шерозий ба даст орад гули моро,
Ба ҳоли ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*

Қўшиқ туташи билан ҳофизни олқишлай бошладилар. У чиқувчиларнинг ҳадыларини қатъиян рад этар эди. Ўрнидан туриб келган Офоқхўжа ҳофиз қўлидаги танбурни ўпгандек тавоф этди-да, икки созанда орасига кириб, одамларга юзлана сўзлай бошлади.

— Мулки Эрон форсийзабон элларнинг такагоҳидур. Форсигўй аҳли шуаронинг саромадлари анда яшаб ўтмишлар. Хусусан, андалиби Шерозким, каломи ғайби тиллардин тушмағай.

Офоқхўжа Хўжа Ҳофиз шеърларидан байтлар келтириб, эллар аро яқинлик, хусусан, форс ва турк халқлари биродарлиги ҳақида сўзлади. Форс, турк, араб, қалмоқ ва чин манбаларидан тугал хабардор бу инсон улкан нотик ҳам эди. Унинг бу қобилияти воиз минбарида жуда қўл келар эди. Форсийда булбулдай сайраган Офоқхўжа учун туркий лисон ҳам она тили каби эди. Форс шеърятининг улкан муҳиби бўлган Офоқхўжа ҳақида кошғарийлар ярим ҳазил билан «жони Ҳофизи Шерозий қўлинда бўлса, ақл тизгини Мавлавий Рўмий ихтиёринда» дегувчи эдилар. Бунинг сабаби шуки, Қуръони карим оятлари ва минглаб пайғамбар ҳадисларини ёд айттувчи Офоқхўжанинг бу икки сўз санъаткори адабий меросини деярли тугал ёд билганини ривоят қилар эдилар.

— Аҳли маърифат учун дуру жавоҳирнинг қиймати йўқдур, — ҳофиз кўзларига тикилиб деди у ва Гумном қўлидан юпқагина, аммо ғоятда дид билан китобат этилган китобчани олди-да, меҳмонга икки қўлаб узатди... — Ушбул арзимас битиклар биздин совға бўлсун!

Китобчани қўлига олган ҳофиз Нишопурий уни кўзларига суртиб тавоф этди ва варақлай бошлади.

— Маснавийҳои ҳазрат эшони Офоқ Ҳидоятullo

хўжам ажмол сулук расидани дар шахри Кошғар аст¹.
— деб овоз билан ўқиди ҳофиз ва яна бир неча варақ
очиб кўз югуртирди, аммо китобчани ёпди-да,
Офоқхўжага таъзим этди.

— Ин ҳадя аз ҳадығони боқиёна аст!²

Гумном навбатдаги чиқишни эълон этмоқ учун ким-
нидир қидирав эди. Кутилмаганда толиби илмлар ора-
сида қўлларида сози билан чиқмоққа шай турган Се-
торий ва Машрабга унинг кўзи тушди. Йигитлар бир
ишорага маҳтал турар эдилар, чунки Хирқатий уларга
ҳофизлар қатори навбат бермоқ ваъдасини қилган эди.
Қўлини кўксига босиб, бош тўлғаш билан «иложсиз-
ман» ишорасини бериб ўтган Гумном ўзга кишиларни
эълон этди.

— Ҳофиз навнихол Али Ямин Ёрқандий!

Кишиларни танг қолдириб, танбур тутган ёши улуғ
киши билан дутор ушлаган йигит қуршовида тўққиз-
ўн ёшлар чамасидаги тўлагина бола чиқиб кела бош-
лади. Булар ота-бола муғаннийлар эдилар. Бола енгил
ёзги кийимда, бошида эса уйғур қалпоғи.

Танбур ва дутор жўрлигида атрофга салмоқли уй-
ғур нақши таралди.

*Санамо, юзинг биҳиштин гул очиб баҳор қилдинг,
Нега ғайр ила тузиб базм, мени беқарор қилдинг.*

Куй залворли, унга монанд мисралар юки ҳам офир
эди. Гумном қаламига мансуб бу мухаммасни деярли
ёд билган кошғарийлар болани зўрға солинган деб
ҳисоблаб, дилларида афсус туймоқда эдилар. Оллоҳ
таоло болага шундай бир овоз берган эдики, у зўри-
қиш ўрнига, кўп йиллар қўшиқ айтган жаҳонгир
ҳофизлардек беписанд ижро этар эди.

Қўшиқ туташи билан олқишлар кўкка ўрлади. Ба-
шанг кийимли бойвачча йигитлардан бири отилиб чиқ-
ди-да, бола оёқлари остига қимматбаҳо шоҳи қийиқча
ёзди. Болани даст кўтариб, қийиқча устига қўйди ва
бошидан олтин тангалар сочди. Бу хазинанинг оғзини
очгандек бир ҳол бўлиб, ёш ҳофиз ҳадыяларга кўмил-
ди. Хонақоҳ ҳовлисини ҳайрат садолари тўлдирди. Ки-
шилар болани яна айтмоғини талаб қилмоқда эдилар.

---

¹ Кошғар шахрида гўзал сулук яратган ҳазрат эшон Офоқ Ҳидоя-
тулло хўжам маснавийлари.

² Бу совға боқий совғалардандир.

Не қиларга ҳайрон бўлган отанинг икки кўзи Гумномда эди. Офоқхўжа билан қулоқлашиб олган Хирқатий унга бош иргаш билан «рухсат» ишорасини берди. Ёш ҳофизни такрор-такрор айтмоққа мажбур қилдилар.

Офоқхўжа Соқий охунд қулоқларига нимадир деди. Илдам юриб борган охунд ота ҳофизга «сабр этинг» ишорасини бериб, Али Ямин қўлидан етаклади. Ҳофиз қулоқларига наларнидир уқтирар экан, Офоқхўжа томон юрдилар. Бола ҳофиз хўжа пойига тиз чўкиб, этагини кўзларига суртди. Ўрнидан турар экан, беихтиёр тарзда такрор эгила бориб, чўзилган эшон қўллари орасига бошини суқди. Офоқхўжа унинг пешонасидан ўпди ва қўйиб юборди. Сачраб турган бола икки одим чекиниб, йиғламсираб тўхтади.

Котиб болалардан бири келтирган ёрликқа Офоқхўжа муҳрини босиб, Соқий охундга тутди. Супага чиқиб борган охунд одамларга юзлана ўқий бошлади.

«Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Бизким сулуки Ишқийё улуғлари — пири тариқат Ҳидоятullo Офоқхўжа ва сардори аҳли хирқа, шоири уйғур Муҳаммад Эмин Гумном Хирқатий ушбул ёрликни бердик шаҳри Ёрканди қадим фарзанди Али Яминғаким, бугундин эътиборан ул навжўвон ҳофиз Ишқийё ошиқлари сулутинга қабул этилди. Ул фарзанди аржуманд йўлинда, Оллоҳ анинг дилина ишроқ ўтини солибдур, шоирлар ва ҳофизини калонлар юрти шаҳри Кошғарда мактабу мадраса, масжиду хонақолар эшиклари очикдур. Ул фарзанд тилар эрса, келиб таҳсил топғай ва иқтидори бирла юксалиб, машҳури жаҳон бўлғай!

Қай бир эл ўғликим фитрат ўти бирла ёнмиш, аларга улуғ остона дару дарвозалари очикдур! Келмиш мажзубларни ўз таъминотимиз ва ҳифзу ҳимоятимизга олурга тангри таоло олдинда собитмиз!

Валлоҳи аълам ва ҳуа раббуно!»¹

Ёрликни найча қилиб ўраган Соқий охунд уни ўпиб тавоф этди ва ҳофиз боланинг отасига узатди. Соқий охунд баробар кишилар қўлларини дуога очдилар.

— Илоҳа, омин, ҳақ йўлинда дўстлик ва иттифоқ тариқатини тутмиш сулуки Ишқийё ошиқларининг кори

¹ Худо ўзи билгувчи ва у яратувчимиздир.

хайрларинга қодир эгам нури ҳидоят йўллаган бўлсин,
Оллоҳу акбар!

Юзларга фотиҳа тортилгач, Гумном Хирқатий ўрнидан турди. У қўл ҳаракатлари билан шеър ўқиб, супа томон юрди. Камончи унга эш бўла борди.

*Мавлавий маъво рўмо мулки Жалолуддин жалол,
Маснавий айтиб келурлар, маънолар маржондагур.
Хона айлаб маснавий қушлар учар ташлаб наво,
Маънийи дурлар қулоқда, фажри ул Қуръондагур.
Зикри ҳақ айтиб кўпарлар куйида оворалар,
Оҳ уриб, йиртиб яқо, юзларни тирнаб қондагур.*

Гумном ўрнидан турган Офоқхўжани қўл ҳаракатлари билан олқаб, супага манзират эта, ўқишда давом этади:

*Маснавий айтиб ҳидоят айлағай Офоқхўжам,
Таҳ-батаҳ пойида ётган бангалар нолондагур.
Сулуки ишроқи Ишқиё тутарлар роҳини,
Кошғару Ҳинду Хўтаннинг тахти ул хоқондагур.*

Офоқхўжанинг шогирдлари ва хос муридлари гурас-гурас келиб, пир гирдида қўл боғлаб тура бошладилар.

*Бош уриб айланг тавоф, эй толиби гийдорлар,
Тангри ҳақ осмондагур, лек сояси султондагур.*

Бу ишора билан хўжани ўрамиш кишилар баробар тиз чўкиб, ўнларча қўл унинг хирқаси этагига чўзилди. Айлана ҳар бир муриднинг бошини силаб ўтган Офоқхўжа одамлар орасида тарадудда турган Машраб ва Сеторийни кўриб қолди.

— Келинг, бўталарим, келинг! — тиз чўкиб турганларга «кўтарилинг» ишорасини бериб ўтган Офоқхўжа биродарларни чорлади. Йигитлар қўлида сози билан супага чиқиб келдилар. Офоқхўжа таҳликада юрган Гумном томон қўлини паҳса этиб, мулоийм гап бошлади. — Соз навбати ўтди, азизлар! Эмди маснавий ўқуб, зикру самоъ этгаймиз. — Бу сўз билан йигитлар аросатда қолдилар. Уларнинг бурилиб қайтмоқ тарадудини сезган Офоқхўжа Бобораҳимни имлади. — Меҳмонларимизга маълум бўлғайким, бул йигит шоир ва ҳофизи хушхон Бобораҳим Машраби Намангонийдур, деб — Бобораҳимнинг елкаларига қоқди у, —

илло анинг вазаллари ичра пинҳона бир оташ бул майдонга ётмағай! Биз Машраби мажзубдин маснавийи Мавлавий Рўмий тинглағаймиз!

Бу сўз билан Офоқхўжа Бобораҳим кўзларига қаттиқ тикилди. Шоирдаги қайсар феълдан огоҳ бўлган пир муриди билан руҳий жанг майдонига тушмоққа чийралмоқда эди, аммо бунга ҳожат қолмади. Танбурини Сеторийга узатиб, унга недир деган Машраб муридлар даврасига ўтди.

«Пирнинг қудрати эл кўзинда муриднинг қайсар иродасини синдирмак ва ани ўз измига юритмақда кўринур», — дея Офоқхўжа ҳар доим ўз-ўзига иқрор этар эди. Бу гал ҳам шундай бўлди. У ҳофиз Машраб овозини бўғмоқ билан унинг дилида иштибоҳ уйғонганини билар, бунинг устига, уни яна ўзи севмаган бошқа бир ишга — маснавийхонликка даъват этмоқда эди. Бобораҳим ўзгалар абётини даврада ўқимоқни тиламас, хусусан, «ривоятгўй шоир» Рўмий байтларини чайнамоқ унга эриш эди.

Офоқхўжа тантана қилмоққа шайланиб, шоирнинг ҳар бир ҳаракатини таъқиб этади. Киши дилидагини аввалдан сезгувчи пир руҳиятидан масрурлик оҳанглари аро бир нарсани фаромуш этмоқда эди. Қайсар муридни маснавий майдонига чиқара олган Офоқхўжа Машраб бу чексиз уммондан қай бир қатрани оладию, уни қандай талқин этади — бу ҳақда ўйлаб кўришга ҳали улгурмаган эди.

Муридлар орасидан Офоқхўжага таъзим бажо этган Машраб қўлларини балаңд кўтарган ҳолда усулга кириб, маснавийхонликни бошлади. Таомилга кўра, машшоқлар соз билан жўр бўлдилар.

*Тинглангиз панди паёмимни менинг,
Огоҳ этгувчи каломимни менинг.
Кўр-кўрона кимки тақлид айлағай,
Ўзни ғам бирла уятга шайлағай.*

Даврага кириб келган Сеторий баробар муридлар ҳар байтни такрор этиб, ҳаракатда маснавийхонга эргашмоқда эдилар. Зеро, бу гуруҳ учун талқинчи нени ўқиши у қадарли ҳам эътиборда эмас эди, чунки уларнинг вазифаси зикр тушмоқ ва такрор этмоқдир, холос. Сирли сандиқча ичра хазина борми ёки заҳарли илон — улар учун бунинг фарқи йўқдир.

Фақат Офоқхўжа бир неча фурсат тош қотди. У

калаванинг учини топа олмай ҳайрон эди: Машраб-нинг бу ривоятни ўқиши тасодифми ёки нишон? Офоқхўжа ўз фикридан қўрқиб кетди: «Наҳотки бу нокас анинг барча сулугу салтанатини Рўмийга тақлида айблаётур?!» У дилида уч бора «астағфирулло!» айтди.

Бу пайтда зикр давом этмоқда эди.

*Шунда сўфийлар бари бошлаб чапак,
Бўлди жўр: «Эшшак йўқолди! Вой эшшак!»*

«Бош ёрилса, дўппининг остидадур! — деб хаёлидан ўтказди Офоқхўжа. — Жим турмоқ эл кўзинда талқинга иқрор бўлмай!» Соқий охунд ва Гумном қуршовида Офоқхўжа ҳаракатга қўшилди.

Хониш тугаши билан Офоқхўжа олқишларга ҳам ўрин бермай, даврага кирди ва навбатни қўлга олди.

*Боришарди турк, араб, форсу юнон,
Шунда бир кимса — анису меҳрибон...*

Офоқхўжа жаҳолат ҳақидаги «Узум» ҳикоятини танлаган эди. Муридлар пир ортидан айюҳаннос солиб, зикрхона томон юрдилар.

Тақдир тухфаси

*Эй гул баганим, гул юзингга банда бўлойин,
Қурбони шакар лаблари пурханда бўлойин.*

Танбурий ширали овоз билан майин ва ўйноқи куйлар экан, балхлик меҳмон бир ҳофизга жўр бўлаётган Сеторийга, бир Машрабга синчков қараб олмоқда эди. Унга илоҳий майдон нўш эта «Машраб» деб тахаллус олган шоирнинг йигирма ёшлар атрофидаги навжўвон йигит эканлигини айтишган эдилар. Соз ва сўздан хабардор дунё кезган қаландар сеторчининг сози каби майин ва муте нигоҳи, жингалак соч, қоматдор сўфининг эса оташ сочган ёниқ қарашларини таразуга солиб кўрмоқда эди.

— Ҳофизнинг сайратган ул нозли сўз соҳиби... — «ким» деган каби Чобук қаландарга юзланди у қўшиқчини олқишлар экан.

Нозали Чобук қаландар Гўжамқул Хирқатий билан ўйнаб ўсган ўрта бўй, дилкаш, таъб назми бор, созанда ва ҳофиз бир киши бўлиб, дунё кезган одам.

У турли тилларда сўзлаша олар, хусусан, лисони қалмоқ унинг она тилиси каби эди. У Офоқхўжанинг Қунтожихон пойтахти Илага юборган элчиси бўлгани каби, унга йўлда биродар тутинган балхлик меҳмон Овахон қаландар эса она авлоди зиёратига келган сайёҳ эди.

Шаҳарнинг Ёғаду мавзеи хонақоҳга туташ Такяйи қаландаронга Кошғарнинг аҳли дил зиёлилари йигирма беш-ўттиз ёшлар чамасидаги балаңд бўй, яғриндор, қалмоқ башара шу туркнинг ташрифиди муносабати билан тўпланиб келган эдилар. Такя бутун алоҳида эътибор билан супириб-сидирилган, танобий зикрхонанинг пойгакида мезбон — такя сардори Бобойи Занги қаландар савлат тўкиб ўтирар эди.

— Ана, сархина бўй, жола мўй, пола кўз Машраби замон ўтрингизда ўлтир! — деб ишора этди Чобук қаландар.

— Сиз менинг халоскоримсиз, шоир! — дея қутилмаганда шарт ўрнидан туриб кучоқ очди меҳмон. — Илоҳи, фатила сочингизнинг ҳар толасинга ўнлаб гулгуна қизлар осилсин!

Машраб қаландар оғушидан зўрға узилар экан, ҳеч нарсани тушуна олмай ҳайрон эди.

— Назмингиз овозаси чўли Такла Маконнинг бурчак-бурчакларина қадар етибдур, иним!

— Қуллуқ!

— Не гап?

Муҳаммад Сиддиқ саволи билан Чобук қаландар кўзғалиб олди.

— Учтурфон йўли чўлда овула дуч келдүк. Қудуқ бошинда лачак тута юзин ёпқон ёш чўпонни қалмоқ хаёл этиб, фақир сув олмакка ижозат сўраюрмен. Ана, қолдүк балоға! Аёлнинг «Ядочи!» чинқиривиги била чўпон итлари ортидин яроғбардор йигитлар ўраб келиюрлар. Овул жунғорлардин қочқин қирғизлар юрти эркан. Алар бизи «қалмоқ» дея тутдилар.

— Элчин ҳазратимнинг қўлга соз олиб айтқон «Банда бўлойин» нақши бирла бизнинг қалмоқ эрмаслигимизга инониб, бул бандани банддин озод этдилар!

— Қуллуқ!

Ҳамманинг нигоҳи Машрабга кўчган: кимдир ҳавас билан, кимдир ҳасада ва қаҳр билан қарайди. Ўзининг шоирлик бахтидан масрур Бобораҳим эса хаёллар қанотида ҳали қадами етмаган элар орасида парвоз

этмоқда эди. Зеро, истеъдод ва меҳнат орқасидан келган шуҳрат овозасидан ҳам ширин лаззат бўлурму?!

— Бул тақдир тухфаси эрур! — дея шоир дилидагини англаган каби, сукутни бузиб гап бошлади даврада ёшда улуғ бўлган Танбурий.

— Боракалло, ҳазратим! — деб тавозеланди меҳмон. — Мен бандани элkezар қаландар қила яратқон холиқи лам язид йигитни сўз поясинда олий мақомга етқарибдур!

— Қуллуқ! — такрор қўл боғлаб деди шоир. Тақдири илоҳийдан ҳеч банда қочиб қутула олмагани янглиғ, Машраб ҳам бундан мустасно эмас эди. Шоир ёзуғ майининг аччиқ таъмидан ҳам аввал гўё ширин кайфини сурарди. Олқишлардан севинчга тўлган унинг дили, чамаси, ғайб қудрати олдида илк бора итоатга келмоқда эди: «Адолатинг бул қадар тотли эрса, карамингга шукр, яратқон эгам!»

— Қани, шоир! — дея қув жилмайди Оғахонга маъноли қараб олган Чобук қаландар. — Ҳофизии Машрабга ҳам навбат берайлук!

Шоирнинг порлаб оташ сочган кўзлари-ю, жинглак патила сочлари қалбидаги қаландарвор жунундан дарак берар, меҳмон, чамаси, бу қаландардан савти муножот эшитмоқни истар эди. Биз Оғахонни орзуси учун айбсита олмаймиз: ҳар бир қобилият соҳибини ўз қавмидан деб билиш инсон боласига азалий одатдир.

Икки биродар кўз уриштириб олдилар-да, ўйноқи муस्ताзод ижроси бошланди.

*Ногоҳ кўрибон кўчада ул сарви хиромон
Қош қоқти-ю кетди,
Қош учига имо қилибон жийбаси ларзон
«Юргин» геду кетти.*

Хонишнинг яккахон ўринларига етганда, чертма танбур ноласи каби Машрабнинг йўғон ва ширали овози дилларни ўртар, шиғама сетор сасидек Сеторийнинг ёнлама нозик фарёди эса унга эргашар эди. Икки овоз қўшилганда, бир ўктам садо ҳосил бўларди.

— Кўп яшанг! — дея қўлини кўксига қўйиб олқади Оғахон қаландар. — Зеро, уйланмишсизму, шоир?

Машраб бош чайқади.

— Эрса ул гўзал ким?

Шоир қизариб, ерга қаради.

— Жинс бо жинс, кабутар бо кабутар, — деб айё-рона жилмайди Гумном. — Шоирнинг жуфти ҳамдамлари ҳам шоира чиқса не тонг!

Бу ишора билан ҳадик ичра бир-бирига қараб олган аҳли давра бошлари солинди.

Бир олам сурур билан кўчага чиққанларида шом туша бошлаган эди. Созини Машраб қўлига тутган Сеторий Танбурийга эргашди.

— Мен тоғойим бирла борурмен! — жилмайиб деди у.

— Яхши боринг, устоз! — дея қизариб бошларини эгди Машраб. Анча йўл юришгач, Муҳаммад Сидлик жиянига юзланди.

— Эшон канизалари орасинда бир отина қиз бор деб эшитур эрдим. Боғбон ўшанга ишора этадурму?

— Топдингиз!

— Офоқхўжам билурму?

— Чамаси, билурлар.

— Сўзла, жиян! — жилмайиб деди Танбурий. — Соя мисоли бекора эргашиб келаётганинг йўқдур!

— Тоғойи! — дея Танбурий кўзларига илтижо билан қаради Сеторий. — Шоирга оталик этиб, Хўжа пирим оддиларидин ўтсангиз?

— Бул шоир сўзиму?

— Йўқ, менингдур!

Бошларини эгиб, бирпас тафаккур ичра қолган Танбурий жияни қўлидан созини олди.

— Эрса сен қайта қол, Пирмуҳаммад, мен ўзим борурмен!

Илон шарпаси

Гулзордаги кичик ариқча бўйида Машраб безовта кутади. Ўша бизга таниш даричадан чиқиб келган қиз хавотирда ҳар ён аланглайди. Фира оқшом. Фир-фир шабада эсиб, бутун боғни турфа гуллар ҳидига тўлдирган.

— Тўтинисо...Тўти қиз! — дея тўхталиб қолган қизнинг ичкарига қайтмоқ ҳаракатини кўрган Машраб ўрик дарахти панасидан чиқиб, секин овоз берди. Чўчиб ўтирилган қиз ёқаларига туфлади ва ариқча бўйлаб келаётган Машраб томон юрди. Икки ёш шўх жилдираб оқаётган ариқчанинг икки ёнида чўнқайди-

лар. Тўтинисо лов-лов ёнган, дам ўтмай йўлак томон қарар эди. У атлас кўйлак устидан қизғиш-сарик нимча кийган, таносиб гулли дуррача бошида дол ўралган. Қизнинг бу ҳолати бир чиройига ўн чирой қўшар эди.

— Нега бунча чўчийсиз, Тўти қиз?

— Ожиза бошим била сизнинг даъватингизга юриб, балолара қолмағай эрдум?!

— Гулдек қалбингизда ончалар хавотир?

— Салтанати ишқ ёлғиз китобларда эрмиш! — дея қизариниб бошларини эгди Тўтинисо. Унинг бу сўзидан энтикиб тушган Машраб кўзғалиб олди, аммо ариқчанинг бу бетидаги ҳар бир ҳаракат нариги томонда акси садо бериб қайтар эди. — Шоир оғой... қизлар тўрт кўз бўла кузатурлар.

— Беҳуда ваҳм этурсиз! — дея ўпкалаб, ичкарига бўйлади Машраб.

— Деворнинг ҳам қулоғи бўлади! — дея жилмайиб ишваланди қиз. — Чўкон ўлгурлар-ку ола аккалар каби кўзлари била деворни теша жўрийлар.

— Хоним Пошшоим койимасларму?

— Етиманинг кўрмиш куни қурсин!.. — дея бошларини эгиб, кўзёшларини артди қиз.

— Ўксинманг, садқаи кўзёшингиз кетсун, Тўтийи-зорим! Одамизот бул дунёга кулмоқ учун келур!

Қиз «хўп» маъносида бошларини ирғади.

— Бугун яна чирой очибсиз!

— Қўялинг! — деб чимирилди қиз. Уни қочириб қўйишни истамаган шоир шошиб деди:

— Тилайсизму, шаънингизга ашъор ўқурмен!

Тўтинисо юраклари ҳаприқиб, эгилган бошлар ҳаракати билан розилик аломатини билдирди. Ундан кўзларини уза олмаган Машраб ўқий бошлади. Зеро, шоир учун назм энг равон йўл эди.

*Сариғ саббарг ширин сўзлук, юзингни кунда бир кўрсам,
Юзингдин юз ўтурмасмен агар юз минг бало кўрсам!*

Қироатда шоир овози кўтарила борди. Бундан хавотирга келаётган қиз ўғринча нигоҳ билан йигит кўзларига тикилиб, «жим» маъносида бармоғини лабларига босди.

— Наҳот бул ғазални мен фақираға айтмишсиз? — дея кўзлари ёниб сўради қиз. Машраб бошларини шодон ирғаб, «албатта» ишорасини берди. Аммо қиз бир

дамда маъюслана бошини эгди. — Сориф ранг қаламда юрмаюр, хосияти йўқ дерлар!

— Таомилда андоқ. Қай кунга қадар бадбин одатлар банди ичра иқомат қилурмиз? Сиз шоира қизсиз, Тўттий гуфтор! Ҳақ бирла сўз таносибатин фаҳм этмоғингиз даркор! Дилларни боса тушар ёғадуи кошғар, ул нур ичра тажалли уйғур қизи жамоли, боз устина, анинг хўб ярашмиш либоси гуногуни кўзларимизни аврайдур!

— Сўзингиза таъриф йўқ, шоир оғой, илло бул мунисангиз дилимдин бир хавотир тош мисоли нари кетмайюр!

— Недур ул?

— Овозамиз ичкарини тутмиш. Хоним оймдин тортиб аёл зоти борки ишора била сўзлаюрлар, илло хўжам кўрингани он тилларина кулф урилур. Бамисли игна устинда юргандаймен! Қўрқидуманким, Аноргул қисмати бошима тушмағай!

— Аноргул хўжам юзларинга оёқ қўя қочиб, от думинга боғланмишдур. Биз Офоқхўжам марҳаматларинга суянгаймиз!

— Ҳазратима кичик фарзандлари тенгинда эрсамда, илло мулоқотларинда қарор топмағаймен! — атрофга хавотирли аланглаб, шивир бир овозда дил ёриб деди Тўтинисо.

— Нелар демоқдасиз, Тўти қиз?! — дея тутоқиб сўради Машраб. Йигит мусаффо дилининг тўр-тўрларида «рашк» аталмиш бир илон шарпаси пайдо бўлган эди. Ўрнидан туриб кетган Машрабдан хавотирда қўзғалган қиз икки одим чекинди. Йигитнинг жавоб талаб қилган нигоҳларидан кўзларини қочириб, бошларини эгди.

— Нега индамайсиз, Тўтинисо?! — ўзи сезмаган ҳолда овозини баландлатиб деди Машраб.

— Қўялинг! — «сўзламанг» деган каби кафтини оғзига босди қиз. — Мен ушбул даргоҳ тузини ича улғайибмен, сўзласам куфрға ботғаймен! — дея мустар ичкарига йўл олди у.

— Тўти қиз! «Шеър ўқиб берурмен!» деб эрдингиз-ку! — дея ариқчадан ҳатлаб ўта илтижо этди Машраб. Тўтинисо даричага етай деганда ўтирилиб тўхтади ва синиқ бир жилмайиб ўқиди:

*Ул йигитким, кўзларина боқсамен ваҳмим келур,
Боқмайина ҳам кетолмам, кўзима раҳмим келур!*

Ширин бир истиғноланган қиз дарича кесақисига таяниб, йигитга яна бир табассум ҳадыя этди-да, кўздан ғойиб бўлди. Умид ва севинчдан энтиккан Машраб йўлак четида ҳайкал каби қотди. Унинг ғалвали бошига қай тарз фикрлар қуюлиб келди-ю, муштлари қаттиқ тугилди.

Назира бир қиз

Тўтинисо оиланинг кенжаси эди. Олти қиздан сўнг туғилмиш еттинчи маҳзуна тарбиясига ота-она аввалида у қадарлик ҳам тебранмади, аммо бирин-кетин вояга етиб келаётган опалар меҳри ота-она кўнгилсизлигидан устун келиб, кенжа сингилни бири қўйиб иккинчиси ялаб-юлқар эдилар.

Қизлар отаси Исохўжа замонасининг ўртаҳол бир кишиси бўлиб, Офоқхўжа эшонга иқтидо этган муридларидан эди. У холи пайт топди дегунча эшон даргоҳига чопар, бу ердаги турли базму тиловатлардан ўзининг нотинч руҳига бир ором топгандай бўлар эди.

Исохўжанинг хотини еттинчи қиздан сўнг туғмоқни «бас» қилди. Кетма-кет унинг орзулари пучга чиққан, «Оллоҳдин ўғил тиламак» умиди ҳам ушалмас бир ерга етган эди. Аёл алақачон тақдирга тан берган, кўнгил олувчиларнинг «ўғли ҳам, қизи ҳам бир фарзанд, қайтага қиз бола онага меҳрибон келади» қабилдаги таскин сўзларини ўзига така билиб, овунган эди. У қизларини оқ ювиб, оқ таради. Олдини уй-жойли ҳам қилиб, тўйу томоша орзусини ҳам кўрди. Куёви сочларини хаёлан силаб, унга бир ўзгача кўз билан — дилининг кемтик жойида уйғонган она меҳри билан боқди.

Эрининг навбатдаги дийдиёлари туфайли кенжасидан совутан, унга чирқираган пайтда кўкрак тутиб эмизишдан ўзга мурувват кўрсатмаган она дўндиққина бу қизалоғи суйгунчик бўлган сари унга меҳри товлана борди. Тўтинисо тўрт-беш ёшга тўлиб, бийрон тили чиққанда эса, онасининг энг дилкаш овунчоғи ва энг меҳрибон суҳбатдошу сирдошига айланган эди.

Умидвор дунё деганларидек, Исохўжа сўфи ёши бир жойга бориб қолган бўлса ҳам, Оллоҳнинг кенг карамидан «ўлик-тиригининг эгаси бўлгулик» ўғил тилар эди. У улуғ остонага бош уриб, илтижо этар, жой-

намоз устида ҳам, зикру самоъ жазаваси ичра ҳам киши сезмас тарзда зоҳир кўзларини юмиб, ботин нигоҳи билан холиқур раҳмон нури сиймосини излар, унинг васлига етар чоғи айтиши керак бўлган калом иқтидо оятларини сув каби ёд қилиб олган эди.

Исохўжа сўфини эшон даргоҳига ихлос занжири билан боғлаб келаётган яна бир куч бор эдики, «қаратган қараб қолмас» нақлига амал қилган сўфи хотини ва ўзининг шифосида Офоқхўжанинг оташ нафасли даму дуоларидан ҳам умидвор эди. У бу ҳақда пирга имо-ишора билан белги ҳам берган ва шу сабабли ҳам хўжасига эргашган соя каби эшон ортидан қолмас эди. Исохўжа Офоқхўжанинг юзлаб хос муридларидан бирига айланган, намози жамоаларда ҳам, базми хонақоҳ анжуманларида ҳам унинг кўз олдидан нари жилмас эди.

Қизларидан бир-иккисини маҳалладаги мактабларда ўқитган Исохўжа сўфи кенжасини Офоқхўжа вақфидаги мактаблардан бирига берди. Саводи чиқиб, мустақил китоб мутолаасига кириб борган Тўтинисо отина бибилар эътиборини тортди. У ғоят бийрон сўзлар, айтилмиш ҳар бир сабоқни зукко илиб, ёдида сақлар, тиловати Қуръонда ва қироати ашъорда алоҳида фазилат зоҳир эта бормоқда эди.

Мактаблар тафтишида юрган Офоқхўжа мактабдор домла ҳамроҳлигида қулоғига етган бу қиз овозасининг нақадар ростлигини билмоқ умиди билан, таҳсил хонасига қадамранжида этди. Отина биби мактабдорнинг келини бўлиб, ўттиз-ўттиз беш ёшлар атрофидаги кўҳликкина жувон эди. Тартиб таомилга кўра у «қочмоқ» ҳаракатларини қилмаслиги ва «катта домла»нинг сўровларига тик кўз билан жавоб айтмоғи лозим эди.

Бир неча қизлар қатори Исохўжа сўфи қизи ҳам навбати билан оёққа туриб, имтиҳони калом саволларига жавоб берди. Отина биби Офоқхўжанинг бу қизни ўзгалардан айри мураккаб сўровлар билан тергашларини, қиз бийрон жавоб айтганда эса, бир ота мисоли севиниб олқаетганини ҳайрат билан кузатмоқда эди. Савол-жавоб ашъор қироат этмоқ талабига ўтди. Форсий ва туркийда битгадан шеър ўқиган қизнинг пешонасида реза терлар кўринар эди.

— Боракалло, отина қизим! — дея қизнинг пешо-

наларини силаган Офоқхўжа қайтмоқ учун икки одим чекинди.

— Ҳазратим! — дея қайнотасининг рухсат имоси билан Офоқхўжа кўзларига тик қарай олмай гап бошлади Отина биби. — Тўтинисо қиз оқила, орифа, комилалиги бирла баробар, ашғор ҳам айтур, агар тилар эрсангиз...

— Йўқ, етар Биби ойм! — жилмайиб деди Офоқхўжа. У мактабдор домланинг кифтига қўлларини қўйиб, келинига ишора бера давом этди, — Ҳазор таҳсинким, он қадар отина қизларни тарбият этибдурлар!

— Кулук! — дея Офоқхўжани таъзим билан эшикка кузатди мактабдор.

Шу бўлди-ю, бу оқила дўндиқ қиз Офоқхўжа эътиборида қолди. Кунларнинг бирида хуфтон намозидан сўнг Офоқхўжа кўзлари мўлтираб бир нажот сўраганича ҳаммадан ортда қолиб чиқаётган Исохўжа сўфини тўхтатди.

— Сўфим! Марҳаматли эгамдин умидворсиз?

— Кулук, ҳазратим! — дея хоксор эгилди Исохўжа.

— Мадад тилайсиз?

— Қудратингиздин, ҳазратим!

Офоқхўжа қўли билан имлаб, «яқинроқ келинг» ишорасини берди. Исохўжа сўфи унга кулоғини тутди.

— Аёлингиз совубдур. Ёшроқ жавзага уйланмоқ даркор!

— Ожизмен-да, ҳазратим!

Офоқхўжа ишораси билан Боқий охунд Исохўжа сўфини эргаштириб чиқди. Уни «Шодигул оқа» исмли ўттиз ёшлардан ошган кўхликкина жувон билан учраштирдилар. Бу аёл Кошғар қишлоқларидан бирида оилада бахт топа олмай, «қисирлик» айби билан эр калтаги остида қолади. Қариндошлар эшигида ўсган ожиза эр вазабидан қочиб, бир паноҳ топа олмай, қутлуғ даргоҳ бўсағасига мадад тилаб келган эди. Боқий охунд раҳнамолигида беш-олти сўфи аралашиб, куёвни чиқимдор қилмай, ош-сув билан Шодигул оқа Исохўжа сўфи хонадонига келин қилиб жўнатилди.

Ўн кунлар чамаси фурсат ўтгандан кейин, бир куни эрта тонгда Исохўжа сўфи эшон бўсағасига бош уриб келди, унинг оғзи қулоқ чаккасида эди.

— Ҳазратим! — дея бош ерга етгудай таъзимда эгилиб, хўжа этакларини кўзларига суртди сўфи. — Оталик этдингиз, то абад қулингизмен! Энди бул фақир муридингиз хонадонини қутлуғ қадамингиз бирла мунаввар айлаб, сиз азизга атаб тайёрламиш тўёналаримизни қабул этсангиз, бошимиз кўкка етур эрди!

Офоқхўжа сўфига «ўтиринг» ишорасини берди.

— Сизнинг хурсанд бўлмагингиз, тақсирим, бизнинг севинчимиздур!

— Қуллуқ! — деб таъзим этди сўфи.

— Қулоқ беринг, сўфим! Биз тўёна олмасмиз. Биз эл бахти йўлинда дунёдин этак силкиганмиз. Эл ўгли оқил, эл қизи олима бўлса, диллариндин Оллоҳ зикри фаромуш бўлмаса, бизнинг муддаоий айнимиз улдур. Билурсиз, — деб сўфига зимдан тикланди Офоқхўжа, — бул фақир ҳазратингиз қиз важҳидин сероб эрмасмен. «Бир оқила, орифа, ашъорфаҳм ойимча бўлса-ю, икки отина қизимиз қаторинда ани фарзандликка қабул этсам» деб эрдим!

Исохўжа сўфи Офоқхўжа сўзлари фаҳмига етмаган эди. Буни англаган хўжа дангалига ўтди.

— Кенжангизни имтиҳон этиб эрдим, мен айтмишдин ҳам ортуқ даража отинча бўла етишибдур!

— Айтди... қизимиз айтди. Сизни кўп дуо бирла ёд этди, ҳазратим!

«Ношуд! — деб хаёлидан кечирди Офоқхўжа. — Мен боғдин келсам, ул тоғдин келадур!»

— Не дейсиз? — силтаб деди хўжа.

— А?... Нимани?... Ҳа-ҳа, ҳазратим! Фаҳм этдим... тушундим. Аёлим бирла сўзлашиб...

— Бул хусусда ожиза маслаҳати харом, чунунки кўзёши аралашур, сўфим!

Суратдай қотган Исохўжа сўфи бўздай оқарган эди.

Алқиссаким, ўн уч ёшли Тўтинисо назиралик домига ташланиб, буёнда севимли фарзанд доғи, иккинчи ёқда кундош азобини кўтара олмаган аёл узоққа бормади. Савдойи бир қолга тушиб қолган Исохўжа сўфи ҳам жигаргўшаси банди бўлган остонадан бот-бот оёғини торта бориб, бул фоний дунёдан ҳам қадами тийилди.

Ора-тура келиб, пана-пасқамларда пинҳона дийдорлашиб кетадиган опаларидан ота-она қисматини эшитган қиз ўзини буткул тақдир ҳукмига топширган, истиқболидан эса ҳеч бир умид кутмас эди.

Шеърятта ошuftа қиз қалбига илк бора Машраб-нинг ўтли наволари умидли учқун ташлаган бўлса, сўнгги воқеалар кечмиши эса, гарчи муҳим бир тарзда бўлса ҳам, ўзига бир сирдош ва така тиловчи қизга булутли тун қаъридан қуёшли кун ваъда этаётган каби эди.

Ло ахтариб

Гулбоғ мавзеидаги улкан боғ. Ўша таниш кунгурадор айвон. Айвон саҳнига шоҳона кўрпачалар ташланган. Саҳнанинг қуйироғига курсилар қўйилиб, ҳарир ипак парда тортилган. Офоқхўжа етагидаги эрлар кўрпачалар устига ястанади. Хоним Пошшони ўраб келган қизлар эса курсиларга ўтиради.

— Омин, — дея, дуога қўл очди Офоқхўжа, — саркори ҳадиқати Гулбоғ, пешвойи аҳли хирқа Гумном Хирқатий тақсиримнинг кори хайрларига Оллоҳ таоло ривож бериб, умрларини узун қилгай, Оллоҳу акбар!

Гуруллаб фотиҳа қилдилар.

— Қуллуқ, ҳазратим! — таъзим этиб деди Гумном.

— Бай-бай-бай! — дея ҳаммага бир-бир қараб чиқиб, тантана билан гап бошлади Офоқхўжа. — Онадин бино бўлиб, андоқ лазиз таом тановул этмаган эрдик! Ул соҳиби лаззат сиз эзурсизму? — деб Билол шоирга мурожаат этди у. Боғ ишлари мутасаддиси айна пайтда ошпаз ҳам эди. — Кийик гўштини андоқ димлабдурсизким, лазизи даҳанимизда қолди.

— Тўғри айтурсиз! — деб тасдиқ берди меҳмон Танбурий.

— Билолбей мўл этни пиширурлар, — дея жилмайиб сўзлади узун бўй, ориқ Жалол ўпка лақабли сил афт киши. — Ҳазратим, ул таом соҳибининг исмини мўътабар каломингизда ду бора каромат этдингиз!

Ҳамманинг эътибори қизарганича бошларини эгиб турган Лазиз шоирга кўчди. Қоматдор ва ҳусндор бу киши ўзига ярашган даражада ўрта этли одам эди. Қай бир ҳунарлари учундир танишлар даврасида «Лазиз каззоб» лақаби билан юрувчи бу шоир назми Гумном назмидан сўнг баҳоланар эди.

— Ё тавба, тақсир шоирим! Ул ошпази пўрҳунар сиз эзурсизму?

— Қуллуқ, ҳазратим! — дея тавозеланди Лазиз шоир.

— Сизни алҳол фақат «шоир» деб билур эрдик. Тасанно!

— Хизматингизга камарбастамен!

— Тақсирим, — дея Гумномга юзланиб, Билол шоирнинг гўштдор юзига ишора бера гап бошлади Машраб, — шоирларни ҳар кун кийик эти бирла боқурмисиз?

— Шоир! — дея кўтарилиб тушди Билол шоир. — Ҳазратим бирла шеър айтмоқ баҳсинда тенгсиз, илло Эмин тўрам Кошғарийдурлар, ҳам ёшда улур! Бас, нечун бул қадар киноя?

— Билолбей! — аччиқланиб деди Жалол шоир.— Машрабхон киноя эрмас ҳазил этадур!

— Маъзур тутинг, ҳазратим! — дея ер остидан жилмая кузатиб турган Офоқхўжага таъзим этиб узр сўради Шавкат Бухорий ва Билол шоир кўзларига қадалди. — Кинояни сиз этурсиз! Аввали, толиби илмнинг ўзга юрда таҳсили муваққат бўлиб, анга сиз шама этаётган «келгинди мусофир» тамғаси ёпишмағай! Сониян, сўз овозаси бирла Гумном ҳазратлари «Кошғарий» дейилмакки, соз овозаси ва ота юрт ҳурматидин Танбурий ҳазратлари «Андигоний» бўлмакка, Машраби замон эрса, «Намангоний» аталмакка ҳақли эрурлар! — дея силтаб тўхтаб, байт ўқиди у.

*На малакман, на фаришта, мен ҳам инсон наслудин,
Мен таваллуди ўшал фарзанди Намангониман!*

Сиз эрса, Билолбей, кошғарлисиз, илло капалак қаноти мисоли ялтироқ бирор-иккирор байтингиз ила то рўзи қиёмат ҳам «Кошғарий» бўла билмассиз!

Гумном бўзариб турган Билол шоирни ер ости назари билан янир, Офоқхўжа эса Шавкат Бухорийга ўқрайиб қарамоқда эди.

— Сизга не бўлди, азизлар? Баҳсни тўхтагайлик! Машраб саволингга эрса фақир жавоб айтай! — «Не дейсиз?» деган каби Офоқхўжага қаради Лазиз шоир. Хўжа бош ишораси билан розилик билдирди. — Шоир нозик савол қилдилар. Кийик бир ҳуркак жонивордур, осонлик била овга тушмас. Биз шоирлар ҳам кийик гўштини муқим тановул эта билмасмиз. Бугун Қуёш ўз Моҳи тобони бирла балқиб, — дея Офоқхўжа ва хоним Пошшога ишора этди у, — боғимиз осмонини

нурафшон этибдурлар! Бул хизматимиз анинг адосидур!

— Бале! — дея қувнаб кетди Гумном.

— Соҳиби лаззат, — деб олқади Офоқхўжа, — сизнинг худ таомингиз эрмас, каломингиз ҳам лазиз эркан!

— Нури ҳидоятингиз бирла! — дея таъзим эта бориб, Офоқхўжа этагини кўзларига суртди Лазиз шоир.

— Муҳаммад Сидлиқ жаноблари! Боғимизда аввал бўлмагансиз?

— Шундоқ, тақсир! — қўлини кўксига қўйиб тавозелана деди машшоқ.

— Нечун мийфингизда кулиб, жим ўтирасиз? «Шоирлар не сабаб ашғор баҳси қолиб, таом баҳсинда жанг қилмақдалар» дея ҳайронмисиз?

— Каромат қилдингиз! Таом тановул этиб бўлинди. Бас, ани гийбатин қилмак на ҳожат? Таом лазиз, илло инсондин азиз бўлмас!

— Машшотаи замон! — илтижо этган каби деди Гумном. — Танбурни қўлга олинг!

— Кошғарнинг олд суҳандонлари жам бўлибдур, — дея жилмайди Танбурий. — Аввали навбат ашғорга бўлмасму?

— Бул ажабким, Кошғар муслимларининг пиридин ошпазинга қадар, шоҳидин канизагинга довур, — кўтарила келиб, Офоқхўжадан бошлаб ишора бериб деди Шавкат Бухорий, — шеър айтадур! Хаёл қиладурманким, олам боғининг хушнаво булбуллари шаҳри Кошгарга тўпланмишлар!

— Булбул гул ишқисиз сайрамагай! — дея айёрона жилмайган Гумном қўллари Машрабдан ўтиб, ожизалар томон ишора берди. — Гул эрса боғбон меҳрисиз камол топмас! — дея Офоқхўжага таъзим этиб тўхтади у. Гумномнинг бу тахлит беандиша сўзлашидан Машраб ва дўстлари ерга сингиб, Офоқхўжа оташланди. Танбурий эса вазабга минган эди. Бошлари эгилгандан эгила тушган Тўтинисо алвондай қизариб, юраги қафасга тушган беқарор қушчадек типирчилар, яна бирон ишора бўлар бўлса, туриб қочмоққа тайёр эди. «Елдин ҳам асар бўлмаган бир жойда бўронлардан дарак берувчи бул зотдин яхшилиқ кутиб бўлмагай!» деб хаёлан ўз-ўзига иқроп этмоқда эди Танбурий.

— Бугунги Кошғарни Ҳусайний ва амир Навоийлар даври Ҳироти бирла қиёс эттум келур! — дея

аросатда қолган давра руҳини чалғитиш учун, умрида илк маротаба кўнгли тиламай муболаға этди у.

— Нечук мулло Жомийни демадингиз? — деб жилмайди Офоқхўжа, унинг бу саволини кутмаган машшоқ сукут ичра қолди. Пирнинг саволи жавобсиз қолганидан хижил бўлаётган Шавкат Бухорий Танбурийга таъзим билан мулозамат этди.

— Тақсирим, рухсат этинг, мен сўзлай? — деди улов қизарган машшоқ эгилган бошлари билан «сўзланг» ишорасини берди. Бухорий Офоқхўжага таъзим билан сўзлай бошлади. — Шайх Жомий, ҳазратим, сиз азиз каби улуғ пир ўтганлар. Маънан раҳнамолик ул шоирлар муттакоси илкинда бўлганлиги шубҳасиздур, илло шоҳ бирла амир ҳам сўзи, ҳам зари, ҳам зўри ила замона устун эрдилар!

— Кошғарда-чи? — Бухорийга жилмайиб деди Гумном.

— Кошғарда ҳам... — дея тафаккур ичра қизарди Бухорий, — икки соябон бордур!

— Соябон икки бўлмағай! — ўдағайлаб деди Билол шоир. — Шоҳим бошимиз узра ягона уфқи оламдурлар! — деб Офоқхўжага таъзим этди у. Бу олди-қочди гаплардан зерикиб, ўзаро пичир-шивир суҳбатдан ҳам толган аёллар орасида безовталиқ кучайди. Хоним Пошшо ер ости нигоҳи билан эрига қадалиб турар эди. Унга кўзи тушган хўжанинг ҳам хижолати ошди.

— Танбурий ҳазратлари! — деб мулойим гап бошлади у. — Қулоқларимизга етмишким, орифларимиздин бири ашъорин созга олибсиз. Бизни интизор этмай, ҳофиз овозингиз бирла зериккан дилларимиз чигилини ёзгайсиз!

— Бош устина, ҳазратим! — дея таъзим этди Танбурий. Унинг ишораси билан Сеторий ва Бухорийлар ҳофиз ёнига силжидилар. Ўзаро қулоқлашиб, доира қадами билан салмоқли куй ва ўтли қўшиқ бошланди. Хоним Пошшо ишораси билан канизақлардан бири парда ортида оташ ва илтижо ичра хиром этмоқда эди.

*Эй санам, гул-гул ёнубсан, май ичиб рахшонмусан,
Барқ уродур юлдузинг, ҳай-ҳай, маҳи тобонмусан.*

Буткул вужудлар қулоққа айланиб, диллар жунбишга, танлар ларзонга келган эди. Парда ортида ожизалар куй ва қўшиқ маромида бир текис тебранишар,

фақат Тўтинисо ҳайкал мисоли қотган, ора-сира ўғринча нигоҳ билан Машраб томон қараб қўймоқда эди. Унинг ибтидо ва интиҳосиз хаёллари уяси бузилган арилар каби тўзғишар, бирон жойидан бу ўйлар тизгинини тутмоққа эса қиз қодир эмас эди.

Ҳазал соҳибининг эса бошлари эгилган, тош қотган вужудида ҳеч бир ҳаракат сезилмас эди. Зеро, унинг бу даврада фақат сокин танигина турар, руҳи эса арши аълога парвоз айлаб, ҳеч бир офоғу ғавс, автоду абдоллар ета билмаган ҳуру малоикалар орасида рақсга тушар эди.

Офоқхўжа буткул бошларини эгиб қолган, таъсирланмасликка ҳарчанд уринмасин, лорсиллаган этли вужудида рақс ҳаракатлари сезилар эди. «Ул не ҳолки, — деб муроқабага бормоқда эди эшон, — мурид меники бўлса-ю, анинг асрори дили бирла ўзга бир созанда ошно эрса! Отаси тенги бир машшоқ ашғорни созга олиб, хизматинга муте турса. Фарзандлик мақоминга қабул айлаб, истиқболи қайғусини чекса! Мендек бир зоти шариф хонадонимга қадам босмак андишасини қилмай, элчи бўла келиб, канизак тиламак қадар борса!

Ул қандай қудрат эрурки, мендек сулук эълон этган шайх фармонимга тобе бадалар кўнгул тилаган он сукутда турсалару, ялангоёқ бир шоир дўстлари ҳар лаҳза ҳимоят бўла чиқиб анинг учун майдон аро жангу жадалга кирсалар!

Ё қудратли эгам! Онқадар шону шавкат бердинг, карамингга шукр! Боз не бўлур эрдик, ул турки шаккокка бермиш қувваи сўз қудратингдан бир заррасини бул содиқ қулингга ҳам ато этсанг!»

Гумном Хирқатий мақом билан тебраниб, сўз ва соз гаштини сурмоқда эди. У шоир эди, инчунин ўзини «зиллоллоҳу фил арз» сановчи Офоқхўжадан кўра ҳаққа яқинроқ эди. Шу сабаб билан ҳам ўзгачароқ тарзда тафаккур этмоқда эди. «Мажзубона айтилмиш сўз ҳар кимни асру доминга тортусидур. Танбурий каби уста машшоқни ул сўзни созга олибдур, эртан келиб бор аҳли Кошғар анинг ошуфтаси бўлғай! Ё шоири уйғур, — деб ўз-ўзига тўзим тилар эди у, — Оллоҳ сенинг борингга қаноат берсун!»

Кўшиқ тугаши билан ҳофизини олқишу тасанноларга кўмдилар. Офоқхўжа уни ўзи томон чорлаб, эгнига заррин тўн ёпди. Боқий охунд эса ҳофиз белига

каштали белбоғ ўраб, белбоғ учига икки дона олтин танга тугди.

— Фақир соз ва сўз қадринга етгувчи аҳли до-нишларга хизмат этмақдин масрурмен! — дея таъзим билан жойига бориб ўтирди Танбурий. Офоқхўжа ку-тилмаганда байтибаҳс бошлаб юборди.

*Ман ошиқам гил ба худо,
Шеър сар кунам булбулнамо!*

Гумном тавозе билан давом этди:

*Оҳ айларам, қилмас назар,
Ул бевафо, ул жилвагар.*

Жалол шоир туриб, хўжага таъзим этди:

*Раҳм эт манга, пири муғон,
Дилхастамен, бахш айла жон!*

Офоқхўжа давра навбатини қўл ишораси билан парда ортига йўлади. Бир қўзғалиб олган хоним Пош-шо қироат этди:

*На маъшуқам гийда бежо,
Маликаям ақли расо!*

Тўтинисо ўрнидан туриб, рўмол учини юзига ним пана қилган ҳолда алвондай қизариб ўқиди:

*Оҳ дей десам, йўқдур ҳабиб,
Бечорамен зору ғариб!*

Парда оша тикрайиб турган Билол шоир кутилма-ганда «ух» деб юборди, аммо Офоқхўжага кўзи туши-ши билан дами ичига кириб кетди. Лазиз шоир ўрни-дан туриб, таъзимга эгилди.

*Боби ҳунар ягонамен,
Ишқ йўлинда девонамен.*

Навбат Билол шоирга етган эди. У бир Жалол шоирга, бир Машрабга тикраймоқ билан ўқиди.

*На телбамен, на хаста ҳол,
Кошғар — элим, топдим камол!*

Машраб қўлини кўксига қўйиб, тавозе билан Тан-бурийга марҳамат қилди.

— Устоз!

— Кечиргайсизлар! — қизариб деди машшоқ. —

Фақирда ул тахлит сўз била ўйнаб қочмоқ хунари йўқдур!

— Байтни сизга қаратмишмен, шоир! — дея Машрабга қадалиб ўшқирди Билол шоир. Унинг «Эмин тўрам Кошғарийдур» сўзи билан энсаси қотиб турган Машраб бу мулоқотидан оташлана ўқиди:

*Ло ахтариб келдим бу ён,
Сар Кошғарам аз Намангон!*

— Камтар, шоири замон камтар! — деб чундак чўзди Билол шоир. — Сар кошғарлик ҳаммадин ортиб, сизга қолмас!

— Билолбей! — силтаб деди Офоқхўжа. — Биз базми ашғор истаюрмиз, баҳси ашғор эрмас!

Билол шоир бу сўз билан ерга чўккани каби, бир кўшларнинг чехраси очилди.

— Ҳазратим! — деб Офоқхўжага мурожаат этди парда ортидан хоним Пошшо. — Сар Кошғари аз Намангондин ўлан эшитайлук!

Офоқхўжа бошларини эгиб қолди. Севикли хотини тилида такрор этилган «Сар Кошғари аз Намангон» жумласи унинг юрагига найза каби санчилган эди. Эшонни хоним Пошшо гулгуна қизлар билан маслаҳатлашиб бу таклифни киритгани оташлантирмас, у ҳофиз шоир ва унинг машшоқ биродари алақачон ожизалар базми тўридан жой олганини биларди. Офоқхўжани қийнаётган нарса шаккок тил билан айтилган истилоҳнинг «соchi узун, аммо ақлу фаросатда қосир» аёли томонидан ўйламай-нетмай тан олиниши эди.

Даврадагилар эшон аҳволини ҳис қилиб туришар эдилар. Улар бош кўтарган Офоқхўжа кўзларида бир саросима кўрдилар, аммо кутилмаганда эшон ҳазин нидо берди.

— Қани, шоир!

Машраб киши билмас бошларини чайқади.

— Ҳазратим! Аввал ўзингиздан, қолаверса, тақсирим бирла биродарларидин ашғор эшитайлук! — дея Гумном Хирқатийга ишора берди у.

— Хўжангизнинг маснавийи форсияларин кўп эшиттансиз. Сониян, шоҳимиз ўлан тингламакни ихтиёр этдилар.

— Шўх айтингиз, йигит! — деб ўлганнинг устига тепган деган каби жилмайиб гап бошлади хоним Пошшо. — Қизларимиз қанот қоқмакка мунтазир!

Уч биродар созларини қўлларига олиши билан, Билал шоир типирчилаб қолди. У кутганидай, салобатли ўлан навосида Тўтинисо эшилиб рақс туша бошламоқда эди.

*Кўрсат жамолнинг мастоналарга,
Ишқингга куйган девоналарга.*

Ҳофиз ва раққоса қиз ўртасидаги қошу кўз учрашувлари Офоқхўжа эътиборидан четда қолмади. «Бул-булдек фигон тортадур! — деб хаёлидан кечирмоқда эди у. — Бадиҳа танму айтур? Ё Оллоҳ! Бул девонани қўлдин чиқариб бўлмағай! Анинг доми ўзи бирла: бул-бул гул ишқинда сайрар».

Мажзубларни парда ортида ожизалар олқишларга кўмдилар, аммо эрлар лаблари тугик эди. Танбурий сикила бошлади. У бу хонадондаги ички бир зиддиятни ҳис қилиб Офоқхўжа адолатсизлигидан оташланар ва Машрабга ачинар эди.

— Ҳазратим, фақирга ижозат бўлса!

— Муҳаммад Сидлик жаноблари! Маишатингиз қандоқ? Қай моя ҳисобинга рўзи гардон қилурсиз?

— Бир неча дуркун ишларимиз бадалинда шоҳимиз мояна тайин этмишлар, рўзгордин азиятимиз йўқдур!

— Ҳар тугул биз худо бандаларини ҳам тез-тез йўқлаб турурсиз?

— Иноятингиз била, ҳазратим!

— Зотан...— ненидир унутган каби хоним Пошшога ўгирилиб деди хўжа. — Ожизаларга рухсат беринг! — қизларни жўнатган бека «не дейсиз» деган каби эрига қаради. — Хоним, раққосангиз бирла ҳофиз кўзлари аро бўлиб ўтмиш чавгон ўйинидан бебаҳра қолмадингизму?

Бу очиқ ишора ҳаммининг бошини ерга эгди: машшоқ дилига умидсизлик, Машраб қалбига эса кўрқув солди. У қизнинг қаттиқ исканжа остида қоларини ўйлаб кўрқмоқда эди. «От тепкисини от кўтаради» деганлари каби, хоним Пошшо жилмайди.

— Ёшларнинг ақли икки кўзинда бўларини билурсиз-ку, ҳазратим!

— Ихтиёрингизга ортуқ эрк берган кўринурсиз, шоҳим! — дея киноя билан «боринг» ишорасини берди Офоқхўжа. Хоним Пошшо кетгач, Танбурийга юзланиб деди. — Маъзур тутинг, тақсирим! Бир неча

дақиқа сабр этгайсиз! Шоир! — дея қийиқ кўзлари қаттиқ қисилиб Машрабга ўдағайлади у. — Ул ному-борак байтни айтмақдин муддаоинг не?

— Маъзур тутинг, ҳазратим! Ани мен Билол жоҳилга аччиқда айтидим!

— Ўзгаларнинг-да қулоғи борлигини наҳотки фаромуш айладинг! Йигитнинг зўри дастинда, илло хунари тилиндадур! Яхши гап бирла илон инидин чиқур, ношукр банда! — «Не дейсиз» деган каби Танбурийга қараб олди Офоқхўжа. Машшоқ бош тебраб тасдиқ бергач, Билол шоирга юзланиб буюрди, — сўзланг!

— Мақтанадур, ҳазратим!

— Нодонсиз, Билолбей! — деб силтаб ташлади Гумном. — Кимга не демакни тафаккур этмайсиз!

— Йўқ нарсани нега ахтарадур? — дея кифтларини учирди Билол шоир.

— Анинг наздинда сиз йўқсиз! — дея жилмайди Гумном.

— Ё сардори иприқия аҳли хирқа пешвоси Гумном! Калта ўйлайсиз! Андин ҳам бадтарин! — дея Машрабга ғазаб билан қадалиб қичқирди Офоқхўжа. Бу хосиятсиз назар эди. Машраб Офоқхўжанинг байт ўқилган пайт сукутда қолиб, энди бирдан сенлашга ўтганидан ажабланар, эшоннинг тил остида тили борлиги унинг оташини кўзғатар эди.

— Тавба қилдим, ҳазратим! — дея бош эгди у. — Фақир ҳам ул банда қаторинда бир муридингизменку? Не иложким, сизни андиша этмай, куфримни оширадур!

— Биз сиз азизни қутлуғ даргоҳ остонасидин бемурод ёндирмак ниятинда эрмас эрдик, — Танбурийга юзланиб деди Офоқхўжа, — илло бул муридимиз то итоатимизга тобе турмас эркан, Оллоҳ шоҳид, биз мурувватдин ожизмиз! — дея қарорини эълон этди у. Танбурий «хўп» деган каби қўлини кўксига қўйиб, бош эгди.

— Омин, — деб қўлини дуога очди у, — муслим эллар такагоҳи эшоним ҳазратларининг умрлари узун, муборак диллари шафқат нурлари ила тулуғ бўлғай, Оллоҳу акбар! — дея баробар юзларига фотиҳа тортдилар. Танбурий эшикка юрди.

— Устозни кузатсам? — деб изн сўради Машраб. Офоқхўжа бош ишораси билан рухсат берди. Уч биродар Танбурийга эргашдилар. Улар чиқиши билан Билол шоир ўрнидан туриб кетди.

— Ифлос, лаин!

— Ўтиринг, Билолбей! — дея силтаб берди Офоқ-хўжа. — Жоҳилсизким, анинг жузби бирла ўйнашур-сиз! Девона андоқ мақомга етибдурким, — ҳамманинг кўзига бир-бир қараб деди хўжа, — ҳар бир аркони ҳаракатимиз анинг кўзларида маъносиз «ло» бўлиб кўринур! — дея бошларини эгиб қолди у. — Не қилайликким, биз ҳар нарсада андин ўтмагимиз мумкин, — деб бошларини оғир кўтарди хўжа, — илло шеър баҳсинда анга тенглаша билмасмиз! Ул девона бамисли мавж уриб турган баҳри уммондур! Ани эркига қўймак, илло ҳар қадамини кузатмак даркор!

Бу пайт боғдан чиқиб, анча йўлга борган машшоқ тўхтади.

— Энди холи кетурмен, эргашмангиз! — деб икки одим ташлади у ва тўхтаб Машрабга юзланди. — Эҳтиёт юргайсиз, иним Машрабхон! Тил қурғурни «беустихон» дерлар!..

— Уқтум, устоз! — қўлини кўксига қўйиб музтар деди Машраб. Уч биродар устоз ортидан анча қараб турдилар.

Тумор

— Бул ерда не қилурмиз, бибиойи? — дея Нозик биби ишораси билан адрас кўрпача устига омонат ўтирар экан сўради Тўтинисо. У канизақларга энага тарзида қўйилиб, ётиш-туришида улар билан бирга бўладиган бу аёлнинг кўпдан буён кузатиб келишини сезар эдию Офоқхўжа хобхонасига қамти қурилган даҳлизли бу кичик уй дами дуо хонаси эканини ҳам билар, аммо ўзининг не сабаб билан бу ерга олиб келинганини ўйлаб, бирон қарорда тўхтаётган эди. Нозик биби оёқ учида бориб, эшик тирқишидан мўраллади. У ерда ҳеч ким йўқлигига қаноат ҳосил этди, чоғи, қизнинг рўпарасига келиб чўқди. Ёшлик даври ўтган, аммо ёшига ярашмаган ҳолда чаққон пилдираб юрувчи кичик гавдали жиккак бу аёлнинг жонсарақ ҳаракатларини кўрган Тўтинисо юрагида бир ваҳм туймоқда эди.

— Балоғат ёшининг ҳавоси бўлмай. Ул ҳаво сизни безовта этмақдадур, қизгина! Уйқунгизда алаҳсиниб, кимнингдур номини такрор этурсиз. Пиримга бир оташ дам урдирайки, зора шифо топурсиз!..

— Бибиойижон, ахир мен ...

— И-ҳи! Ким бор? — дея эшиқда бошдан-оёқ оппоқ кийинган Офоқхўжа кўринди. Аёллар сакраб туриб, таъзимга эгилдилар. — Ҳа, Нозик, сенмусен! — унга «чиқиб кет» имосини қилиб деди хўжа. Бошларини эгиб қолган Тўтинисо томон сирли жилмайган Нозик биби орқаси билан итоаткорона юриб чиқди. Кўрпача устига чордана қурган Офоқхўжа рўмол учи билан юзларини тўсганича ҳамон тик турган Тўтинисога ўз ёнидан жой кўрсатди.

— Бул ерга ўтир, қизим!

«Бул ер дуохона-ку, қўрқма, қиз!» — дея ўз-ўзига дилида таскин берган Тўтинисо итоат билан бориб, ёнламаси ўтирди.

— Қўлингни бер! — дея бирпас унинг билагидан тутиб турди хўжа. — Қизим, томир уришинг бежо! Тунлари уйқу аро алаҳсиниб, ташқарига чиқиб кетур эрмишсен?

— Йўқ, йўқ! Алаҳсинган эрмасмен! Уйқумда бадбашара махлуқлар безовта этаду, рост! — дея бадтар бошларини эгиб бўғриқди қиз.

— Ин ҳама инсу жинслар ишидур, бўтам! Юзингни оч, берироқ ўтир! Як оташ нафас қилурмиз, барча восвослардин фориг бўлурсен! — деди эшон. Ҳамон бошлари эгик Тўтинисо ҳаракатсиз туради. — Уялма, қизим! Ҳазратингнинг муборак нигоҳи барча мўмин аёллари учун табарруқдур!

Яқинроқ силжиган Тўтинисо рўмол учини қайириб, юзини очди ва лов ёнганича қизариб, бошларини эгди. Офоқхўжа унга тикланиб қолди.

— Ё тавба-а!.. Инсу жинслар айланганича бор эркансен-да, Тўти қиз! Пари бўлибсен, бо ҳусни пари!

Тўтинисо юзини кўллари билан беркитиб олди. У пиқ-пиқ йиғлай бошлаган эди. Кўнглида кўпдан бир андиша туйиб юрган қизнинг хавотири тўғри бўлиб чиқмоқда, эшон унинг балоғатига ҳавас эълон этмоқда эди. Канизаклар тақдири хўжа ихтиёридан сўнг бирор сўфининг ифлос тўшагига отилиш билан тугаганини ўз кўзи билан кўриб келаётган Тўтинисо шу тобда йиғидан ўзга бир нарсага кучи етмас ҳолатда эди.

— Йиғлама, қизим! Қўлларингни тушир! Яқинроқ ўтиргинким, ҳар як оташ нафас қилилганда, анинг иссиқ ели юзларингга ёвушгай! — деб Офоқхўжа дуо

ёза-ёза узоқ ўқиди. Тумор ясаб бўлгач эса, унинг ипларидан ушлаб, қизга яқинроқ силжиди. — Бул поклик тумори. Ани кийимларинг ичидин ин тахлит, — деб қизнинг бўйнига солиб, устидан дам урди у, — тақиб юрурсенки, шайтони лаин баъд аз безовта қилмас! Туморга бегона назар тушмагайким, дуойи бадга учарсен!

Офоқхўжага ён ўтирилиб, рўмол учи билан кўзёшларини артган Тўтинисо туморни ўпиб, кўзларига суртди. Уни кўйлақ устидан нимча ёқасига яширди-да, жилмайиб турган хўжага таъзимда эгилиб, гаҳ деса ура қочгулик бир ҳаракат билан эшикка юрди, аммо беихтиёр Хўжага бурилиб қараган қиз унинг ўткир нигоҳига дуч келди-да, бўшашиб тўхтади. Назарида Офоқхўжа «бери кел» деётгандек, оёқлари орқага тортар эди. Ўқ бўла қадалиб турган Хўжа қизни яна бир бор ўзига қаратди ва сўнгра очилиб жилмайди.

— Мендин ўзингни олиб қочма, хўпми, қизим?!

Қўллари билан юзини тўсиб йиғлаб юборган Тўтинисо бош ҳаракати билан «хўп» ишорасини берди-да, каловлаганича ташқарига отилди.

Қиз ортидан қараб қолган Офоқхўжанинг авзойи ўзгариб, кўзларидаги масрур жилмайиш ўрнини тунд паришонлик эгаллаб келмоқда эди. Токчада таҳ-батаҳ терилган китоблар томон ўтирилган Хўжа хаёлан муҳосабага бориб, ўз-ўзига сўзлай бошлади.

— Муруқаба пайти етди, эй бандаи ғофил! Етти иқлим остонангга бош уриб турса-ю, сен фоний дунё оташи бирла ёнсанг! Ўғлинг — ўғил, қизинг қиздур! Дуркун-дуркун набиралар бобоси бўлдинг!

Бул ожиза ҳарчанд ҳуснда танҳо бўлса ҳам, эмди зинҳор анга назар солмак гуноҳ! Ота бўлиб иккисининг бошин силайин! Зора ҳусн тизгин бўлса-ю, ул асов тулпор ҳукмимизда муте турса! Восвос каломиндин воз кеча, ҳақ йўлингга кирса!

Мақоми сукут

Гулбоғ мавзеидаги ўша боғ ва ўша таниш ҳовуз бўйида айвон. Эрта тонг. Гумном ижод билан машғул. Варақни қўлига олиб, кўз билан қироат этди, бир-икки жойини чизиб ёзди, аммо кўнгли тўлмади чоғи, варақни қўйди-да, куллиётини очди. Майин ўқий бошлади:

*Сагафинг гурри мунаввар, ани сен ниҳон тутибсан,
Сен эмассан насли одам, пари хайлигин ўтибсан.*

Шеър овозини эшитиб, шитоб келаётган Машраб тўхтади. Бу машхур мухаммас унинг Гумном номини зикр этувчи «Машрабман» радифли ғазалига жавоб тариқида айтилган эди. Мубоҳаса бор жойда оташи чақмоқ пайдо бўлади. Бу шеър шоир ижодининг яхши намуналаридан бирига айланган эди. Табиатида зоҳидсифатлик билан чекланиш қанча устувор бўлмасин, Гумном сўнгги кечмиш воқеалардан қаттиқ хижолат тортар, Машраб билан тўқнаш тасодифлардан ўзини иложи борича олиб қочишга ҳаракат қилар эди. Халқининг маъсум бир куйчиси сифатида у ўзининг камтар ҳаётида шу нарсага иқрор бўлган эдики, одамлар орасидаги номукаммал мулоқотлар вақт аталмиш ёвуз девнинг бир пуфи билан ўчгувчи олов кабудур. Ҳамма нарса абас, боқий қолса, сўз қолур! Ана шу тўхтама келган шоир ижод курсисида муқим ўтирар, хонанишинликка мойил, хилватга ошуфта эди. Машраб ижодидаги ҳар бир парвоз Гумномни қуёш нурида кўзлари қамашган киши қабилга тушириб бошларини эгар эди. У ҳасад боғида тўхтамагани каби, ҳайратини ошкор этмоқ мақомига ҳам етмас эди. Одами-зот ўғли хом сут эмган бандадур, на илож?!

*Десанг басдур ушбу давлат: менинг Машрабим бу—
Гумном,
Не учун бурун ўзингга мени гўстгор қилдинг?*

дея шеърни ўқиб тугатмоқда эди Гумном.

— Тасанно, тақсир! — дея айвонга кўтарилди Машраб. Унинг овозида бир титраш ва киноя бор эди.

— Келинг, Машрабхон! — дея ўрнидан туриб мулозамат этди Гумном. Тўрга марҳамат! Келмай кўп соғинтирдингиз!

— Бир дард била келдим. Додима етар бўлсангиз, гина-кудуратларни назар этмай, меҳмонингиз бўлай!

— Эшитамен!

— Хабарингиз бор, Сеторий иккимиз бир ой муддат била яйлов юмушинда эрдик. Хужрамиз қулфини бузиб, тафтиш этганлар. Нарсаларимиз сочилибдур, китобларимиз орасидин Насимий куллийети бирла фақирнинг Сеторий тартиб берган «Дафтари ашъори калон»им йўқолибдур. Ул мол ўғрисининг иши эрмасдур!

— Мендин гумон қилмассиз?

— Кишилар ул атрофда Билол жоҳилни кўрганлар.

— Бехабармен, шоир, бехабармен! Фақир ҳеч кимсага андоқ юмуш буюрмаганмен!

— Ул жоҳили нокасни дарвозадин топмадим.

— Бўлмоғи керак. Бирор жойга чиққан, эҳтимол!

— Йўқланг, тақсирим!

— Ул беқарор нитрон қуш юрган чиқар пит-билдиқ дея яллим қилиб, қайдин ҳам йўқлайин? Иншооллоҳ, ўзи келиб қолур. Суҳбат қила турайлик! — дея йириштирина бошлади Гумном ва Машрабга «ўтинг» ишорасини қилди, аммо унинг туңд туришидан хижолатда ҳазилнамо деди. — Бизнинг исмимизни қоралаб ашъор бита эл ичра ўқиюр эрмишсиз. Ул мужда рост эрурму?

— Мусибат ул дафтарнинг йўқолмагида эрмас, абёт бизнинг дилимиздадур. Кишини ўз эркига қўймаслар, изма-из мўралоғичлар юбориб, тинчимни бузурлар, куфримни оширурлар!

Кошварга илк келган пайтларим сиздин илтифотлар кўриб эрдим, унутмасмен! Ижодингиз зарварақларин кўзларимга суртгаймен, илло бугун, — дея бош эгиб қолган Гумномга қўлларини шоп этиб ҳайқирди Машраб, — бехабарлик лофини урурсиз! Жоҳилким қўл остингизда кирдикор этар, бехабарсиз! Итларингиз бир неча ашъор мажлиси аро меним сара абётим номингизга нисбат бера ўқимишлар, андин ҳам хабарингиз йўқ чиқар!!! — Машрабнинг бу сўзлари билан Гумном аросатда бир одим чекинди, аммо жавобга бир сўз дея олмай, яна кўзларини қочирди. — Ҳубоб сув узра эрур, сувдиндур, илло сув юқмас! Анинг тўлмагинда ҳам, ёрилмагинда ҳам савтини эшитиб бўлмагай! Бошларингизни кўтаринг, Эмин тўрам! Мақомингизни сукут белгилабсиз, биллоҳ эмди андин нари ўта билмассиз! — дея силтаб кета бошлади Машраб.

— Машрабхон! — дея Гумном илтижода бир одим юриб зорланди.

— Бас! — дея этагини силкиб ташлади Машраб ва шитоб билан дарвоза томон юрди. Унинг ортидан сурат каби қараб қолган Гумном хонтахта устига оғир чўкиб, пешонасини қўлларига қўйди. Кўшкнинг иккинчи ёғида дарахтлар оралаб Билолбей чиқиб келмоқда эди.

— Иблис! Юроким қинидин чиқай деди-я!

Гумном унга ҳайрат билан боқди.

— Илкингизда қандай китобдур?

Билолбей узатган китоб зарварағига кўз югуртирди Гумном.

— Не сабабдин ул қадар пастликка бордингиз? Не сабабдин шоир куллиётини ўғирладингиз?! — деб ғазаб билан ўрнидан туриб қичқирди у. — Ҳар йиғин аро жоҳиллик этиб, орамизни бузганингиз етмасмиди?!

Кишилар лақабни бир одам исмига беҳуда тақамаслар. «Ким ўламан деса, ким куламан дейди» деганларидек, ҳеч бир нарсанинг фаҳмига бормаган Билолбей жилмайди.

— Баттол дарвозадин кирибоқ хонамни ков-ков этди. Кўрпа-ёстиққа қадар эшиқдин чиқариб отди. Яхшиям, дарахтзор аро яширинган эрдим!

— Жоҳилсиз, Билолбей, жоҳилсиз! — деб китобни силтов билан унинг қўлига тутди Гумном. — Тезда эгасига қайтаринг!

— Йўқ, тақсирим! — дея китобни олмай хирқиради у. — Эл оғзидаги овозаларга сабаб шеър ул китобдадур. Хатчўп ташланган саҳифани очинг!

Гумном ҳаяжон ичра китобни очди. Кўз югуртира борган сари ранги ҳам бўзариб бормоқда эди. Китобни қарс ёпди-да, «не қилурмиз» деган каби Билолбейга қаради.

— Ул бадасл битикни ҳазратим назарларинга еткармак савобдур! — дея таъзим этди Билолбей.

— Ҳай, сиз боринг! — деб Билолбейга жавоб берди Гумном ва хонтахта устига чўқди. Китобни очиб ўқиди.

Сен, эй Гумном...

Давом этарга тоқат топа олмаган шоир саҳифа устига саҳифалар уя борди. Бир неча ўринда беихтиёр тўхтаб, кўз югуртирди. Борган сари унинг авзойи очилиб борар эди.

*Соғар алингга, жоно, келгил иков ичайлук,
Масти муҳаббат ўлиб сўз дафтарин очайлук!*

Мухаммасдан бир бандни ғоят жозиб оташ ичра қироат этди у. Саҳифа узра нигоҳларини қадаб қолган Гумном китобни ёпди-да, қўлларини кўкка юборди.

— Ё танграм табарруки таоло! Бул ожиз бандангта

ўзинг сабру қаноат бергайсен! — дея китоб устига бошларини қўйиб илтижо этди у.

Кўшки қадрдон

Ўша боғ. Гуллар оралаб кўринган Тўтинисо қандак ўрик танасига суянди-да, бошлари узра бозор қилаётган қушлар чуғурига бир дам қулоқ тутди. Қўли тегиб кетган туморни ўпиб, айлантира томоша қилди ва ўз-ўзига сўзланди.

«Оҳ бул тумор! Не сир анда? Лағча чўғ мисоли кўкраккинам куйдирадур! Шўрим қурсин! Вой шўргинам қуриб қолсун!» — деб туморни яшира бошини қўллари орасига олди қиз. — «Отамдин-да ёшда улуғ қуюлмаган чол аждар мисол нафаси-ла авраб танимни ютмоқ тилаюр!» — дея қизнинг муштлиари тугилди. — «Мен не қилай? Қай томон юрай? Қафасдаги тутқун қушдек бўйним эгайму ё қақнусдай оташ ичра етай муродга!..»

«Оёқларим ўз ҳукмимга қилмай итоат, бул боғ томон етаклайдур!» — дея дарахтга бор гавдаси билан таянган қиз қулочларини ёзиб, бошларини қўйди. Қуёш ҳам уфққа бош қўя келмоқда эди. — «Дил ҳукми-ла юрган киши комил бўлармиш. Юраккинам қанот қоққан қарлиғоч қушдай, тонгдин то шом вижирлаюр ишқ оятини! Ухлар бўлсам тушларимда чақноқ кўзлари, қулоқларим тўла оташ савти шеърият! Бори асрор, бори дил рози. Ул оғойға тангрим бермиш мўъжиза бир қалб!» — деб қўлларини тумор устига қўйди у. — «Бул туморни этайинму шоирга ошкор?...» — Қулоқлари остида эшоннинг «Бул поклик тумори. Туморга бегона назар тушмағайким, дуойи бадга учрарсен!» сўзлари жаранг бериб, сесканиб кетган қиз шоша қўлларини кўкка юборди. — «Йўқ, йўқ-а! Эй қодир эгам! Нега мени аёл қилиб яратдинг!»

Дарахт панасидан чиқиб келган Машраб қизнинг билагидан майин ушлади, Тўтинисо чўчиб тисарилди.

— Қўрқмоққа ҳеч ҳожат йўқ, эй қиз! — дея нозик қўлларни кафти орасига олиб силади Машраб.

— Қўялинг! — ноз билан чекиниб деди қиз. — Нечук қўрқмағаймен?

— Аждар нафаси-ла, иншоолмоҳ, энди ютолмас!

— Вой сизни! — деб лов ёнди Тўтинисо. — Биров сўзларин пойлаб тинглаюбсиз!

— Сиз қушлара роз айтдингиз, — дея кулиб тепага ишора берди Машраб. — Қушлар эрса дил розингизни дарахтлар оша фақирга еткарди.

*Такалум айласанг гоҳи лаби шаккарфишонингдин,
Тасаддуқ бўлса жоним гоҳ бошингдин, гоҳ оёғингдин!*—

дея ғазални қўл ҳаракатлари билан ёниб ўқиди Машраб. — Сиз хаёл этдингизки, Раҳимингиз ваъдасинга кеч қолибдуру ўзингиз илғорсиз! Биз бечораларнинг қоқ тушдин буён девор оша йўл пойлашимиздин эрса беҳабару бепарвосиз!

— Ул умид қайдиндур? — дея кўз учи билан қараб сўради қиз.

— Кўшк мажлисинда хониш этган ҳофизни эслайсизму? Ул ҳазрат Хўжа пирим хизматларига бел боғлаб келмиш элчингиз эрдилар!

Гувва қизарган Тўтинисо нари кетди ва олисдан ёвқараш қилиб истиғноланди. У бу мужда дарагини хоним Пошшо даромадларидан фаҳм этган, аммо тугал беҳабар эди. Қиз қўрқинчига келсак, ҳали ҳеч кимдан сирдош мулоқот ва мақтов эшитмаган тутқуна бу қиз эшоннинг «Пари бўлибсен, бо ҳусни пари!» каби бепарда сўзлари билан дилида ваҳм туюб, авраши-ю, «ўзингни олиб қочма» таъминоти билан бу ваҳмни тезлатмоққа ҳақли ҳам эди.

— Кимдин? — дея лов ёниб нозланди қиз. Қиз ишваси билан ҳаволанган Машрабнинг дили ҳаприқиб кетди. Унинг қўл учидан майин ушлаб, шаҳдо кўзларига тикилди ва муқом билан ўқий бошлади:

*Мани, жоно, — ғамингдин ўзга ҳеч ким — мунисим йўқдур,
Ким айлар илтифоте, мен диёринга гузор эттим.
Ўюлсун кўз жамолингдин дигар юзга нигоҳ этса,
Куюб қолсун жигар бағримки, сендин ўзга ёр эттим!*

Бул девона шоирингизнинг машшоқдин ўзга дўсти-ю, ҳофиздин ўзга оғаси бўлурму?!

Тўтинисо қўлларини ажратмоққа уринди. Машраб беозор ҳаракат билан қизнинг белларидан кучди. Алвондай қизарган Тўтинисо ҳансираган йигит нафасига қўлларини қўйди.

— Бул тарзда сиз била сўзлашиб бўлурму?! — араз билан деди бўшанган қиз. — Энди зинҳор чиқмаюрмен!

Оташин сўзларни ўз ҳукмида ўйнатадиган шоир шу тобда қиз кўнглини овлаш учун сўз топа олмас эди. Икки ёш бир дам сўзсиз қолдилар. Атрофни қоронғулик ўраб келмоқда эди.

— Қоронғуда ўғрилар ўлтирур! — дея гулзор ора-лаб кўшк томон юрди қиз. Ҳайратланган Машраб бе-ихтиёр қиз ортидан эргашди. Улар ўша илк бора бир-бирларига қалб назари тушган айвонга чиқиб борди-лар.

— Бул кўшк биз учун кўшки қадрдон эрур!

Юраги беором типирчилаётган қиздин садо чиқма-ди. У хоналардан бирининг эшигини очиб, Машрабга йўл берди. Пойгақда тўхтаган шоир қиз тоқчадаги шамни ёққач, ажиб манзара шоҳиди бўлди. Бир-би-рига қамти кўрпачалар ташланиб, дастурхон омонат-гина ёпиб қўйилган, иссиқпўш кийдирилган чойнак ёнида нафис гулли икки пиёла қантарилган турар эди.

— Ўтинг, меҳмон! — қўлини кўксига қўя нозланиб деди қиз.

— Қуллуқ, бегим! — дея маъюс ўтиб чордана қур-ди Машраб. Дастурхонда анвойи неъматлар, чиройли гулли чинни товоқда зиралари анқиб турган гўштқий-ма кабоб. Йигит кўзларига ишонмас, унинг беқўним ва сарсари хаёллари «оила бахти» деб аталган сўлим бир манзил атрофида айланар эди.

— Олсинлар! — дея истиғно билан йигит томон қошиқни тўғрилаб қўйди қиз. Тўтинисо ҳаракатлари-даги дўлвор тантана шоирга куч бахш этди.

— Таом бекаси била ширин! — деб жилмайди Маш-раб. Йигит очикқан, аммо у бу қутилмаган иноят қай-си дуоғўй одам иши эканини билишни истар эди.

— Бул зиёфат кимнинг имдоди, Тўти қиз?

— Узумини енг, оғой, — чой узатиб деди жилмай-ган қиз, — боғини сўраб нетурсиз?

«Хоним Пошшо, — дея хаёлига лоп этиб келди Машрабнинг, — фақат ўша оқила аёлгина тантиликка қодир! — Машраб қиз кўзларидан бу маънони қидир-ди, аммо у кўзларга термилган сари, бор маънолар ҳам йўқолиб, хаёллари чатишиб кетар эди. Ёр жамо-ли томошаси ҳайратидан тили калимага келмаётган Машраб учун байт ўқиб изҳори дил этмоқ осон ва маъқул эди.

— Қади боло, ширин сўзлук, қаро кўзлук, қалам
қошлук,
Мани ҳолимни бир сўрсанг, санга сажда қилай герман.

Халойиқ қиблага боқиб, ки дерлар: «Раббиял аъло!»
Намозу рўза сансан деб, юзунгга термулай герман!

Машрабнинг ҳаракатлар билан ўқиган байтига жавобан Тўтинисо ҳам нозлана ўқиди.

— Сўзингиз — оташ, кўзингиз — пола,
Икки ўт ичра қолдум уёла!

— Ё раб! — дея қўлларини кўкка юборди Машраб. — Менинг кўзларим он қадар каттаму?

— Катта-ку эрмас! — деб хаёл ичра сўзланди Тўтинисо ва бирдан яна ўқий бошлади.

— Катта-каттагур, уят билмаюр,
Ҳаё чоғида ҳаё қилмаюр.
Ҳайрат пардасин этур ошикор,
Қолур Тўти қиз бўлиб шармисор.
Яллим дейман-о, ялло яли-ё,
Уймон булоқдин ичмоқ гали-ё!

— Балосиз-ку, — жилмайиб деди Машраб, — илло Уймон булоқ Илададур, кўп узоқ!

— Уймон булоқ тубсиз-тубсиз булоқдур,
Ибогадур, ҳаёгадур, ордадур! —

деб жилмая давом этди қиз.

— Енгдингиз, Тўти қиз, енгдингиз! — дея қўлларини кўтарди Машраб. У қизнинг очилиб келишидан ўзида йўқ шод эди.

— Шоир оғой! Гулзебо қиз эгачим бўлурму ё сингил?

— Тенгдошингиз! — деб жилмайди Машраб. — Ул қиз алақачон ўфилчалик бўлибдур!

— Гўзал эрса, суйганига чиққандур?

— Тоҳиржон тоғойимни домод этибдурлар! Онаш шўрлик менингсиз кўп қийналган кўринур! — маъюс тортиб деди Машраб.

— Қўялинг! — деб дастурхонни йиғиб олди қиз. — Андуҳдин гапурманг!

Қизнинг бу мадади Машрабни дадиллантирди. Ўтираётган қизнинг олдига тушган соч ўримини илиб олди-

да, юзларига босди. Муаттар хиддан кайф қилган Машраб энтикиб нафас олар эди.

— Рост айтурсиз, Тўтинисо! Бул дунё куюнишга арзаймайдур!

Чақнаган йигит кўзларидан ҳайиққан қиз оҳиста чекиниб, сочини орқага ташлади.

— Не дебдур?

— Ким? — деб дафъатанда қиз саволини англамай шошди Машраб.

— Анави кишини! — дея айёрона қош қоқди қиз.

— Ҳа... Сизни қарангу! — эслаб деди Машраб. — Хўжа пирим розилар, илло бир монелик...

— Не?

— Тўти қиз! Сиз менинг қоронғу тунни ёриттувчи тўлин ойимсиз! Менга моҳи тобонимни бериб, қуёшимдин маҳрум этмоқни тилайдилар!

Шоир ташбихини англамай дили ўксиган дўлвор қиз сўради.

— Ким ул?

— Шоира қиз! Бугун ва эртаминни ёриттувчи порлоқ қуёш — чарақлаган савти шеърият! Ул қуёш тафти била менинг ғурурим беҳад, эрким ўзимда! Алар ғарази эрса муте итоатдур!

— Сиз итоат этмаюрсизму? — деб соддалик билан сўради қиз.

— Итоатда ҳам итоат бўлур, Тўтинисо! Тонгдин тошом хизматларини адо этмоқ, аркони сулуки салтанатларида қойим турмоқ аларга етарлик эрмасдур. Тилайдиларки, яллим қуш мисол қўлларига қўнсаму ҳар мақомки алар истарлар, сайрасам!

Алар не човлиқ разолатга борсалар, бул фақирнинг ончалик куфрим ошадур!

— Анда мен ожиза не қилай, бор жабр мен фақирага етмаюрму?

— Гап иккимизнинг яквужуд бўлмоғимиздадур. Шоҳ аҳли уламози кутбидин бир кўп бообрў дўстлар орттирдим. Иншооллоҳ, алар ҳаракат этсалар, Хўжа пирим юмшарлар!

Умид ишонч белгисидур, Тўтинисо қиз! Офоқхўжам аҳли дилдур. Наргиз қиз била чўпон йигит бошин силаб эрдилар. Оташ сўзи ҳамон қулоқларимда: «Сиз икки ёш қўшилган он дилда ихтиёр, тенг тушибдур тарозунинг икки палласи».

— Илоё, айтгонингиз келсун! — дея беихтиёр лов

ёниб кўзларини қочирди қиз. Висол шуқуҳи билан масрур шоир юраги жўшиб келар эди. У девордаги танбурга қўл чўзди. Зеро, аҳли дил йигит бундай фараҳли дамларда дил изҳорини созу сўз сеҳрисиз қай тарз ифшо эта олсин? Танбурнинг якка чертма зарби қиз қалбини тирнаб ўтса, ҳофизнинг ўктам ва ширали овози яраларига малҳам сураётган каби эди.

*Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қонгур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.*

Тўтинисо йигитнинг оташ сочган кўзларига қарай олмасди. Аллақачон Кошғар эли оғзига тушган шох байтлар қизни ўзига буткул асир этган, у бу сатрларни дил изҳори сифатида аввал ҳам шоир тилидан эшитган бўлса-да, аммо ҳофиз Машраб овози билан биринчи тинглаши эди. «Шоир оғой маликул калом мавлоно Лутфийға татаббуъ қилибдурлар, — дея энтикиб хаёлидан кечирмоқда эди Тўтинисо, — Мен ул зотқа!»

Машраб наъра тортиб тўхташи билан таъзимга шўх эгилган Тўтинисо навбатни олди. Юраги қафасдаги қушчадай типирчилаётган қиз озроқ ҳаялласа, бор билганини ҳам ёдидан чиқариб кўйишидан кўрқарди.

*Сен жону таним, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Чин танлаганим, хоҳ инон, хоҳ инонма.
Бир ўзга тикон санчилса жонина, билгил,
Оғрир баданим, хоҳ инон, хоҳ инонма.
Ҳижрон елининг захрига бардош бера билмай,
Сўлғай чаманим, хоҳ инон, хоҳ инонма.
Шояг етажак сенга, азиз шоири даврон,
Тўти суханим, хоҳ инон, хоҳ инонма!*

Тўтинисо ғазални ғоят латиф ўқир эди, аммо ҳозир қизнинг сузук кўзларидаги ишва-ю ноз ошиқ йигит қалбини кўпроқ асир этди.

— Тасанно, Тўтийи гуфтор, тасанно! Қаламингиз чархлана бормиш.

— Менинг айтганларим бир машқ кабидур, кўнглум тўлмаюр. Шоир оғой! Қаламда камол топмак йўли недур? — деб йигит кўзларига илтижода тикилди Тўтинисо.

- Дил ўтини тез этмоқ!
- Қай тахлит?
- Дил амрига юрмоқ бирла!

— Ҳазилингиз тушсин! — деб араз билан ўтирилди қиз.

— Ҳазил этмадим, шоира қиз! Бир кўп даъвогарлар дил амрига юра билмай, қўрқув ичра овозин чеклагайлар, равон оққан сув тўқранур.

— Бир назарда абётингиз содда кўринур. Қаламингиз саҳли мумтанеда эрурму?

— Саҳли мумтанеъ юксак санъатдур, Тўти қиз. Камдин кам сўз аҳли ул мақомга етгай. Менинг айтмишим бори дил амридур, илло бир қадар болиф.

Мени чалғитманг, эй қиз! — деб қўлларини чўзди Машраб. — Орамизга садди роҳ қўйган ул туморни кўрсатинг!

— Йўқ, йўқ! — дея тисарилиб, қўлларини пахса этди қиз. — Нелар демоқдасиз?!

— Тўтинисо! Дами дуо бирла тумор икки мақомда юрур. Аввали маразни даволаса, сўнгра си эса жоду этар. Сиз соғлом ва гулгунаси, андоқму? — деди шоир. Тўтинисо боши билан тасдиқ ишорасини берди. — Борақалло, оқила қиз! Келинг, ул тумори пурсеҳрада не жодуе каромат борлигини билайлук, беринг!

Йигит яқинлашган сари қиз чекина борди. Чақнаб келаётган кўзлардан хавотирга тушган қиз ноилож туморни бўйнидан олиб узатди. Машраб тумор халтачасини йиртди-да, шам ёруғида унга кўз югуртирди.

— Туморларда битилурди дуойи оят. Тўтинисо, — дея туморни қиз кўзларига тутиб хитоб қилди Машраб, — қаранг, эшон не ёзмиш.

«Ин тумори поки аст. Касоне ки мебинад аз чашмони нопок ба ин тумор, ё раб, сўқир бошад!»¹

— Вой-вой-ей! Қайтаринг! — дея ўрнидан тура қўлларини чўзиб зорланди қиз.

— Тўти қиз! — деб қоғозни туморга солди Машраб. — Бул тумор эрмас, танингиз мулкин қулфлаб урилган қафасдур! Офоқхўжа ул қулф ўзга бир кишига очилмоғини тиламайдур!

— Жон оғой! Қарғиша қолмай, тезроқ қайтаринг! — қўлларини чўза ялиниб деди Тўтинисо. Машраб даричани очиб юборди. Хонага танларни яйратувчи салқин шабада ёпирилиб кирди ва шам билан ўйнаша бошлади. Туморни қайтарган бўлиб, Машраб қиз қўлидан майин тутди ва туморни гуллар орасига отди.

¹ Бу поклик тумори. Кимларки бу туморга нопок кўз билан қараса, эй Худо, кўр бўлсин!

— Майлига, андоқ гўзал қиз бирла ҳамдам бўлганим учун кўзларим кўр, қулоқларим кар бўла қолсун!!
Бошларини сарак-сарак ўйнаётган шам оҳиста бир ёнга бош қўйди-да, лип этиб ўчди.

Золим фалак

Хобхона. Назира қизлар ширин уйқуда. Ихраб тўлганган Тўтинисо алаҳсиниб гапиринди ва сачраб турди. Кўрқув тўла кўзлари катта-катта бўлиб, ҳаммага бир-бир қараб чиқди. Ҳеч кимни бедор кўрмагач, чуқур энтикиб ёш ва терларини артди. Олис-олисларга термилган кўзлари йўл кетди. Кўкракларини пайпаслаб кўрди: тумор йўқ. Қулоқлари остидан эшоннинг «Туморга бегона назар тушмагай» деган сўзлари қайта-қайта жаранглаб ўта бошлади. Безовталиги ошиб, хаёлан сўзланди.

«Не иш қилиб қўйдум?! Бул телба кангул йўлидин юриб, гуноҳа ботмадимму, пири бузруквор юзина оёқ босмадимму?! — дея бошларини тўлғади қиз. — Омонат чини чинадек синиб қўя қолдингму, эй қиз! Зилчадек қаноат уйида ўлтуриб, булоқдек ўймон-ўймон сув ичра тиниқсанг бўлмасму эрди?!

Фасона назминг ила ақлим ўғирлаб, кофур кўзларинг бирла ихтиёрим олдинг-а, йигит ўлгур! — дея бошларини қўллари орасига олиб бўғриқди қиз. — Сен қай кунингга чўкон қайғусин чекасен? Сенда на уй бор, на бир ошиён, на давлат бор, на пирга ихлос! Кўним билмас нитрон қушсен, сўфиёдек яллим сайрамоқдин ўзгага ярамайсен! — дея бирдан кўтарилиб, атрофга аланглай бошлади Тўтинисо.

— Йўқ, йўқ! Кечиринг, шоир оғой! Гуноҳқор эрмасмиз! Наҳотки севган кишиси бирла қовушмоқ гуноҳ аталса?! Юраккинам ўйнайду! На уйқумда ором бор, на ўнгимда ҳаловат! Тезроқ бул ғурбатхонадин узоқлара кетсак эрду! — дея бошларини чангаллаб бир дам жим қолди қиз, аммо бирдан яна тўлғана бошлады.

— Йў-ўқ!! Энди қутулиб кета олмассан, Тўти пари-и! Энди Аноргул қисмати бошингга тушгай! Энди эшони бузрук сени дуойи бад этар! Эл олдинда туморини сўрар, тошиб бера билмассен! Отга судратарлар, гўштларингни бурда-бурда этарлар!! — дея бошларини кўрпага буркаб йиғлай бошлади қиз. Бирдан портлаб, кўрпа-

ларни отиб урди, қулочларини ёза ўзини ҳар ёнга ташлади, ёқа тугмаларини пора-пора этди.

— Оҳ-ҳ!! Сиқиламен!! Сиқиламен!! Чидаёлмаймен!! Эй золим фалак, дастингдан дод!! — дея қичқириб, ўзини ўринга отди қиз. Қизлар саросима билан уйқудан туриб аланглар эдилар.

— Сизга не бўлду, қизойим? — дея Тўтинисонинг қўлларидан тутиб турғаза сўради Нозик биби.

— Сув! Ичим ёнмоқда! Сув берингиз!

Қизлардан бири сув келтириб ичирди. Бир оз тиниқиб, у ён-бу ёнга аланглаган Тўтинисо тикланиб турган кўзларга дош бера олмай, юзини кафтлари орасига босди.

Икки кеманинг боши

Бизга таниш мадраса саҳнидаги майдон. Офоқхўжа оломон орасида шоҳ Исмоилни кўриб, таъзим этди.

— Қадамингизга ҳасанот, шоҳим! Даргоҳимизга бот келмай қўйдингиз?

— Биз қоратоғли исоқиямиз. Давлатдорлик юзасиндан аҳён-аҳён оқтоғли ишқиёлар базминга ҳам келиюр эрдук.

— Сиз бир томон бўлинг, шоҳим! Икки кемага оёқ қўйган фарқ бўлур!

— Риёкор муридларингиз ақду адолат тарозусинда турмас ишларни қилиюрлар! — дея такаллуфсиз гап бошлаб, ёнидаги Шавкат Бухорийга имо қилди шоҳ. Қўлида китоб олим қўзғалди.

— Расталарда бул тахлит сохта куллиётлар сотилмақда. Аларда Машраби мажзубнинг «Ўртар», «Қайдасен», «Мастона-мастона», «Дерлар» ғазаллари, «Кел сайри боға, дилбар», «Ишқинг ўтига», «Ҳай-ҳай на санам» каби мухаммасу мусамманлари Гумном ҳазратларинга нисбат бериладур. Биз ул абётларни Эмин тўрам тилидан бирор ерда ўқилганин эшитмадук. Биллол шоир каби жоҳиллар назмни ул нисбат бирла ҳатто сарой анжуманлари аро ўқимакка қадар бормишлар. Валлоҳи аълам, ул абётлар эл аро машҳур! Алар зинҳор шоир Гумном қаламларинга ётмағай! Аларга Кошғар мақоми тариқинда ҳазратим мусиқа басталамишдурларким, таъб аҳлидин пинҳона эрмас!

— Ул бирини ҳазратим қабулларинда ўқиб ҳам

эрдук! — тавозеланиб деди Танбурий. Офокхўжа бош ишораси билан тасдиқ билдирди.

— Устоз! — деб давом этди Шавкат Бухорий. — Сиз бул кирдикорлардин, албатта, беҳабарсиз! Биз ожиз бандалар риёкорлик бирла бир-биримизни алдайлик, майли, илло келажак авлодни алдаб, мозийни булғамак нечун?

Офокхўжа бошларини эгиб қолди. Унинг хаёллари кўкида чарақлаб чиқиб келаетган бир қуёш кўзларини тиндириб, бошларини айлантирмоқда эди. Пирдан хайрат тўла нигоҳларини ола олмаган шоир эса гўё бу нур осмонида тўш уриб учар, олов қанотлари билан қора булутлар бағрини тилиб ўтарди. Шавкат Бухорий эшон сукутидан кўтарилди.

— Нечук индамайсиз, Машрабхон? Наҳот ул тарз қабоҳотлар сизнинг ойнадек тоза дилингизга озор бермаса?

— Ҳали бул ишлар ҳолва! — бепарво қўл силтаб деди Машраб, — хаёлимга андоқ келурки, рангин абётимдин кўзлари қамашган бандалар ани не ерларга отиб, не ерлардин қайтариб олиб келадурлар! Назмимни қай китобга битмақларидин ғам йўқ, биродар! Келажак авлод ўз зукко фаҳми бирла чақнаган олмос қай маъдандину ложувард тош кимники, шаксиз, ажратиб олур!

Офокхўжа жойидан сапчиб туриб кетган, ўзгалар бошларини оғир чайқамоқда эдилар. Гумном Хирқатий юрагига ўткир бир пайкон келиб санчилди. У ҳар неча тортмоқ билан ҳам бу ўқни суғуриб ола олмай, кўксини чангаллаб энгашди.

— Сиз фақирни аросатда айбламоқ истаюрсиз, илло икки кема бошин тутган сиз эрмасму, хожам? — деб салмоқ билан гап бошлади Исмоилшоҳ. Бўйдор, паҳлавон келбат, танбал бу одам қизиб келмоқда эди. — Давлатингиз ошиб, юрт тебратмоқ васвосинга тушибсиз! Эшонликка қаноат этмай, навкар тартиб бермишсиз, илло унутманг, шайхим, тўралик хўжалик бирла бир қозонда қайнамағай!

— Оллоҳ расули шоҳ ҳам эрдилар! — тикланиб деди Офокхўжа.

— Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам пароканда элларни бир туғ остина бирлаштириб, арабни оламда устивор этди. Сиз эрса икки сулукни бир-бирларига ғаним эълон этиб, атони болаға қарши қай-

раюрсиз! Қонингизда салтанат ғулуси йўқдур, эшоним! Зинҳор тахт узра намоз ўқимакни хаёл этманг, элни аросат ботқоғина тортиб, юртни истибдод домина отурсиз! — дея кетмоққа юрди шоҳ. — Дарё устида йўлимизга садди роҳ чекмакка чиққан беш йигитингиз қиличдин кечилди. Авомни аврагандин кўра, бориб алар жанозасин ўқунг! — деб икки навқар қуршовида отликлар томон юрди шоҳ. Аҳли сарой уларга эргашди. Машраб ва Сеторий ҳам оломон ора-лаб кетмоқда эди. Эл кўзига қарай олмай бошлари эгилган Офоқхўжанинг муштлари тугилди.

Ҳақ сўзни айтмишмен

Хонақоҳда каттагина узрхона бўлиб, унда аҳли аркон иштирокида шаккоқлар шариат тахтасига ўтқазилар эди. Жума намозидан сўнг яқинларнинг бу ерга даъват этилиши жазо тадбири борлигидан дарак берар эди. Бугун сўров тахтасига ким ўтирмоғи кераклиги аҳли томоша учун ҳам, гуноҳдорлар учун ҳам ҳарқолда аввалдан маълум эди.

Машраб ва Сеторий ҳаммадан кейин кириб борди. Оғзи қулоғига қадар ишшайган Билолбей уларни қўллари билан тахтага манзират этди.

— Марҳамат, биродари азизлар! Супа сизга мунтазир!

Машраб ялт этиб супа курсисида ўтирган Офоқхўжага қаради. У кўкиш салла ўраб, қизғиш хирқа кийган, ханжари бараҳна дастасидан қаттиқ сиқиб турар эди. Бу унинг дарғазаблигидан нишона бўлиб, Машраб ва Сеторий тахтага итоаткорона тиз чўқдилар. Сеторий буткул бошларини эгиб қолган, Машраб эса Билолбейга тикланмоқда эди.

— Ўч олмоқ гаштини сурасиз! Ҳайронмен, Билолбей: фақир бирла рақобатда бўлмоқдин сизга не фойда-ю, не сабаб бирла андин завқ олурсиз? Балким жоҳиллигингиз сабаби улдур. Сиз югурдак бандасиз, боз устина, югурдаклигингиз бирла фахр ҳам этурсиз!

Машрабнинг бу сўзларига қарши жавобда тебрана олмаган Билолбей бошларини эгиб, мадад сўраган каби ер остидан Офоқхўжага қаради.

— Ҳой нобакор бадасл, — дея Машрабга кўзларини қадаб итоб билан гап бошлади Офоқхўжа, — ашъори табаррукни булғаб, анда бемаъни, ношоён сўзлар-

ни демишсен. Фақир ва содиқ мухлису муридларимиз борасинда шаккоклик бирла сўз демакка ва эл аро ўқимакка худодин кўрқиб, баъдадин уялмадингму?!

Ё сардори ишроқиюн аҳли хирқа пешвоси Гумном, — дея шоирга юзланди у, — бул бадкирдорнинг «Дафтари ашъори калон»идин бирисини ўқигайсиз, токим ҳозириюнлар анинг бемаъни каломин эшитуб, куфр бобинда на даражага етқонидин воқиф бўлғайлар ва ани маломат қилғайлар!

— Хўп бўладур! — дея қўлларини кўксига қўйиб таъзим этди Гумном ва китобнинг хатчўп ташланган саҳифасини очиб ўқимоққа бошлади.

*Дилимни нимта айлаб, бас, менга солдинг жудолиғни,
Совурдинг, елга бердинг, ҳайф бу аҳду ошнолиғни.
Сен эй Гумном, насиҳатни бориб хешинг аро қилғил,
Жаҳонда кўрмадим ҳаргиз киши сендек риёлиғни.*

«Оллоҳ таоло сўз аҳлини Комил инсон мақомига етқариб, дилини «ғубордин пок айлағай!» деб таълим берадур китоблар, — деб Гумном ҳолатини кузатаркан хаёлидан ўтқармоқда эди Машраб. — Оҳ, бул китоблар нақадар ёлғончидурларки, каззоб шоир Гумном Хирқатийдин кам фарқ этадурлар!»

— Бас! — дея шеър охирига етганда силтов билан тўхтади Офокхўжа ва Машрабга юзланди. — Ё Машраб! Фақир ва содиқ муридларимиз борасинда андоқ ҳақоратомуз сўз айтмакка на деб журъат этмушсен?! Ҳозириюнлар қошинда тавба-тазарру айлаб, гуноҳингни ювгайсен!

— Ё пирим! — таъзим этиб деди Машраб. — На демишмен, ҳақ сўзни айтмишмен, тавба-ю тазарру жоиз эрмасдур!

— Сен бизнинг марҳаматимизни кўриб, салтанатимиз ҳам борлигин фаромуш айлабсен!

— Қани ул марҳамат, ҳазратим? Етти йилдирки, — кийимига ишора этиб деди Машраб, — бул битта ишдон икки бўлмайдур!

— Сен бизга содиқ қолмакка қасам дохил этиб эрдинг?

— Қасамни сиз буздингиз, пирим! Мендек кимсасиз бир ғарибнинг ожиз таним ҳам, хизмати ҳалолим ҳам, оғзимдин чиқмиш сўзиму айтмиш абётим ҳам изму фармонингизда бўлмоғи мумкин эрди, илло сиз

риё бирла мадху аъло ўқитанларни қанотингиз остига олиб, ҳақ сўзни деганларни четга сурдингиз!

— Сен қай ҳаддинг бирла аҳли саройни менинг устимга бошлаб келдинг?

— Ҳазратим, мен киммену шоҳи Кошғар фақирнинг измим бирла юрса!

— Анда не сабаб бирла саройдин қадамингни тортмайсен? Не сабабдин аҳли сарой эл кўзида сенинг ҳимоятинг бирла чиқару аларга хайрихоҳ эргашасен?!

— Менинг шоҳ бирла ишим йўқ, илло ул масканда дардқаш устоз ҳамда дўсту биродарларим бордур. Ахир, забонсиз қуш ҳам ўзига бир паноҳ истайдур, ҳазратим!

— Сен рақибларимиз орасидин паноҳ топибсен! Тавба қила қайтгайсенким, биз сени рақиб сонмай-лук!

— Тавба қилмоқ фақирга одат эрмас! — дея шарт кесди Машраб.

— Ул номуборақ дафтарни ўтқа ташланг! — дея газаб билан қўлини шоп этиб ўшқирди Офоқхўжа. Билолбей югурик ҳаракат билан манқалда ёниб турган олов кўтариб кирди ва беҳуш каби серрайиб турган Гумном қўлидан дафтарни юлқиб олди-да, варақларини очганича олов устига қўйди. Ловуллаб ёна бошлаган китобга изтироб ичра қараётган Сеторий «оҳ» дея кўзларини қўллари билан ёпди.

— Меҳнатларина ичлари ачиюрму, котиби қилқалам! — деб кесатди Билолбей.

— Э воҳ! — дея қўлларини кўксига босиб ингради Машраб. — Ўзларини уламо-ю аҳли дил атайдилар, вале кирдикорлари бул сифат! — деб аввал Гумномга, сўнгра Офоқхўжага тикланди у. — Дафтарни ёқдингиз, хайки назм булоғи бўлмиш ожиз бошимни ҳам кесарсиз, илло ул абётни бошдин то адоқ ёд айтқувчи эл ўғлини битта-битта чорлаб кеса олурмисиз, хўжам?!

— Ниёз охунд! — деб хитоб этди Офоқхўжа. Ихчам кийимдаги балаң бўйли, бақувват сўфи кириб таъзим этди. — Бул бадкорни йигирма дарра ургайсизким, ҳуши жойига келсун!

— Хўп бўладур! — қўл бовлаб деди у. Тўрт нафар сўфи икки биродар тепасига келди. — Туринг, машшоқ! — деб буюрди Ниёз охунд. Сеторий тахтадан чекинди. Сўфилар Машраб томон ҳаракат қилдилар.

— Қочинг, ўзим! — деб хирқа ва кўйлагини ечган

Машраб тахта устига юзтубан ётди. Билакларини ҳимарган охунд «наузан биллоҳи минаш шайтонир ражим» дея даррани кўтарди. Рақиблар юзига қарамаслик учун Машраб бошини қўллари устига қўйиб олган эди, у аввали чидам билан тек турди. Борган сари бор гавдаси силкиниб, инқиллаб овоз чиқара бошлади. Офоқхўжа «як, ду» дея санаб бормоқда, Сеторий қўллари билан кўзларини тўсиб олган. Гумном терс ўтирилиб, Билолбей истехзода кузатмоқда эди.

— Терингиз эшакнинг терисидин ҳам қалин эркан, шоир! — дея киноя этди Ниёз охунд Сеторий ёрдамида ўрнидан тураётган Машрабнинг моматалоқ бўлган баданига қараб.

— Рост айтурсиз! — деб ижирғанди Машраб. — Бул терини сўйиб эшсалар, сиздек ўнта хари нарни боғламоққа ҳам ярагай!

— Уҳ, маълун! — деб хезланди охунд. Офоқхўжа унга «бас» ишорасини берди.

— Сен ё Машраб, тезда хонақоҳдин чиқиб кетгайсен! Баъд аз қадамингни ўйлаб бос, бўтам! Бул содиқ биродарни эрса, — Сеторийга ишора бериб деди Офоқхўжа, — бир ой муддат бирла банди зиндон қилгайсизларким, ким бирла юрмакни обдан тафаккур этсун!

Бошлари эгилган Сеторийни ҳайдаб чиқдилар. Каловланган Машраб ҳам унинг ортидан юрди. Зиндон эшигига қадар икки биродар сўфилар олдига тушиб сўзсиз бордилар. Зиндон эшигига киришда даванг сўфи Машрабнинг йўлини тўсди.

— Сен қаёққа?

— Биз бирга бўлурмиз!

— Ҳужрага қайтинг, биродар! — деб ичкаридан илтижо этди Сеторий.

— Қочинг! — дея ичкарига интилди Машраб.

— Нарн тур! — деб Машрабнинг кўкрагидан итариб юборди-да, эшикни беркитиб олди сўфи. Машраб орқаси билан ён деворга урилиб, ўтириб қолди. Бир азобига ўн азоб қўшилиб, ихраб юборди.

Такаягоҳ

Хонақоҳ тубида зиндон. Баланд бўйли, қотма зиндонбон олдинда, Танбурий ва Гумном орқада қулфи очилган эшиқдан каттагина хонага кириб келдилар.

Хонанинг чор атрофида қулф урилган пасқам эшиклар бўлиб, бир эшик олдида тўхталган зиндонбон Гумном имоси билан қулфга калит қўйди. Эшик очилгач, Танбурий Гумномга «юринг» ишорасини берди.

— Маъзур, ҳазрат! — дея чекинди Гумном.

— Бўлиб ўтмиш дилхираликларни унутмакка ҳаракат қиламен! Сизга кўп раҳмат, шоир!

— Менинг аҳволимни тушунмагингизни ўтинур эрдим! Фақир киши кўлига қарамиш бандамен! — бошларини эгиб деди Гумном.

— Ҳа, ҳа! — деб бошларини тасдиққа тўлғади зиналардан туша бошлаган Танбурий. Кичик даҳлиз каби тор хона зах. Бир киши ётиб турса бўладиган тахта сўри устига яланқат тўшак ташланиб, ёстиқ қўйилган. Соч ва соқоли ўсиб, ранги синиққан Сеторий тўрт кўз бўла тепага қараб турмоқда эди. У тушиб келгувчининг тоғойиси эканлигини кўриб, ўрнидан тура гуноҳкорларча бошларини эгди.

— Ассалому алайкум, тоғойи!

— Ваалайкуму ассалом! — дея қўл олиб кўришар экан, унинг елкаларига залворли қўлларини қўйди Танбурий. — Сихатингиз нечук, жиян?

— Тузук! — тоғойиси сизлагани учун кўзига фирққа ёш олиб деди Сеторий. Танбурий унинг кўзларига тикилди. Ўткир нигоҳларга дош бера олмаган Сеторий бошларини эгди. Унинг ёқа тугмасини қадамоққа чўзилган қўли титрар эди. «Етимлик ва кўнимсиз дарбадар ҳаёт Пирмуҳаммаднинг илигини қоққан кўринур, — деб хаёлидан ўткарди Танбурий жиянини бошдан-оёқ кузатар экан. — Аз рўзи азал ранги синиқ эрди, кўзлари бот ичига тортибдур!»

— Тановулингиз нечук?

— Бахарнав!..

— Ташқаридин юбормиш хўракларни беруларму?

— Берурлар.

— Бирор аъзойингизда оғриқ борму?

— Йўқ! — деб бошларини чайқади Сеторий.

— Борини сўзланг, жиян! — силкиб деди Танбурий.

— Дилим... — дея бошларини эгиб чайналди Сеторий, — дилим оғрийдур, тоғойи? Рухим азоб берадур!

— Нечук? — деб ҳайрон бўлди Танбурий.

— Биродаримнинг калтак остига тушмагинга мен сабабчимен!

— Қай тахлит?

— Ул абётни мен «Дафтар»га киритмасам бўлур эрди.

— Ўзингизни ўйланг, Пирматжон! Шоир-ку азобдин қутулиб, эркинда эркан, сиз банди зиндонсиз! Ўзи келурму?

— Ҳар шом келиб, ярим тунга қадар ўтириб кетадур. Тақсирим ҳам, — дея эшиқда қараб турган зиндонбонга ишора берди Сеторий, — назмга ҳавасманд эрканлар. Ашъор ўқурмиз, ўлан айта базм қилурмиз.

Сеторий сўзи билан тушиб келган зиндонбон «секин» деган каби қўлини лабларига қўйди.

— Тақсирларимга кўп жабр бўлибдур, — овозини пасайтириб деди у. — Аҳли таъб йигитлар эркан. Ҳазратим, бундаги сўз ташқарига чиқмаса!

— Албатта! — дея қўлларини кўксига қўйди Танбурий. У бу одамнинг ташвишини тушунмоқда эди. — Тақсир, машшоқни қутқармак тадбиримизни қабул этмабсиз?

— Оқча аралашмиш ишнинг охири вой бўлур! — шивирлаган каби деди зиндонбон. — Муҳлат узоқ эрмас, анинг устина, қочирмак тадбирингиз тақсиримга маъқул тушмади.

— Нечук? — деб Сеторийга юзланди Танбурий.

— Сўнгра бул даргоҳда қолиб бўлмағай!

— Кетурсиз! — деб беихтиёр овозини кўтарди Танбурий.

— Йўқ! — дея бошларини чайқади Сеторий. — Шоир унамайду!

— Шоирнинг-ку илвасин дарди бор эрур, жиян! — «Сиз бул даргоҳда не қилурсиз?» деган каби Сеторийга юзланиб деди Танбурий.

— Тақсирим шоирга бот боғланибдурлар, — жилмайиб деди зиндонбон. — Ҳар бир сўзларини муте бош эгурлар. Ё қариндошлари бўлурму?

— Биродарим бўлурлар! — дея қўллари кўксида зиндонбонга таъзим этиб, Танбурийга ишора берди Сеторий. — Фақирнинг бул шаҳри азимда тоғойим бирла ул ҳазратдин ўзга такягоҳим йўқдур!

— Мен сартарош юборсам! — Сеторийнинг афт-ангорига ишора қилиб деди Танбурий.

— Рухсат йўқ, ҳазратим! — бошларини чайқаб деди зиндонбон. — Балоларга қолурмен!

— Бул тахлит ўтирмак?

— Шоир хўжа пирим қабуллариға кирмоққа аҳд қилиб эрдилар. Зора...— дея бошларини эгди Сеторий.

— Йўқса, ётатуринг! — ҳазил билан жилмайиб жиянининг елкаларига қоқиб деди Машшоқ. — Мени боз кутмагайсиз! Ҳали ҳам Гумном ҳазратлари кўмак этиб, юз андишада келдум.

— Бехуда азият чекибсиз, тоғойи! Мендин ортуқ хавотирда бўлманг! Жиянларимга салом денг! Иншооллоҳ, тез кунда юз кўришгаймиз!

— Омон бўлинг! — деб зиндонбон кетидан кўтарила бошлади Танбурий.

— Яхши боринг! — дея юрагидан бир нима узилгандек бўлиб, қўлларини кўксига қўйди Сеторий.

Қай тахлит тавба қилай?

Бобораҳим қароргоҳ тубидаги кичик масжидга кириб борганида намози бомдодга тараддуд қилишмоқда эди. Дарвозада турган сўфи тавозе билан унга йўл бўшатди. Бу ер ақраболар жам бўладиган маскан бўлиб, шу ердан қароргоҳга ўтилар ёки шу жойнинг ўзида кунлик ишлар келишиб олинар эди.

Офоқхўжа имоматга ўтиб, ўн-ўн икки чоғли киши ёши ва мартабасига кўра унинг этагида саф тортган эдилар. Олдинги қаторга Соқий ва Боқий охундлар, Гумном, Офоқхўжанинг марҳум катта хотинидан ўғиллари Яҳёхўжа ва Абдусамадхўжалар, сўнгра эса Салохдори қароргоҳ бўлмиш баланд бўйли, сур ранг киши, хоним Пошшонинг катта-кичик уч ўғли — хўжа Маҳди, хўжа Ҳасан, хўжа Бурҳониддинлар бўлиб, Машраб ўзи танимаган икки ёш сўфидан кейин сафда турди.

Имомат қоидасига кўра намозхонлар имомдан орқада қолмасдан эргашишлари керак. Офоқхўжанинг тиловатда ғоят ширали овоз билан дона-дона қилиб ўқиши, руку ва саждани салобат билан адо этишлари унга эргашувчиларни қийнамас, балки аллалаб ўз сеҳри билан олиб кетар эди.

Бомдоднинг суннату фарзи адо этилди, аммо имом ҳали тиловатда давом этмоқда эди, Машраб хаёлларини ҳар қанча жиловлашга уринмасин, шу ўтиришида кийимига тегаётган орқа яра кўтирлари азоб берар ва шу сабаб вайирлиги тутиб келмоқда эди.

Шу лаҳзада шиддат билан бурилиб ўтирган Офоқ-

хўжанинг кўзи Машрабга тушди-ю, салом бериб, на-
мозни тугатмоққа жадал этди.

— Ассалому алайкум! — дея юкуна бориб, савол
назари билан қараб турган Офоқхўжанинг этагини
кўзларига суртди Машраб.

— Ваалайкуму ассалом! — дея ҳайратда ўрнидан
турди Офоқхўжа. — Баҳай, бўтам? Бўйнингдин шай-
тон тушибдурму?

— Тавба қила келдим! — қўл боғлаб таъзим этди
Машраб.

— Тавба этмак яхши фазилат, илло сенинг тилинг
ўзга-ю, дилинг ўзгадур, шоир! — дея аъёнларга «эшит-
диларингму» дегандек қараб олдида, Машрабга қада-
либ кесатди Офоқхўжа. — Нечук жайнамоз узра фа-
сод хаёлларга бориб руҳимизни пароканда айладинг?!

Бу сўз билан ҳамма Машрабга қаради.

— Узр, пирим! — дея қўл боғлаб таъзим этди Маш-
раб. — Намоз тутагач, йўл топмай шошдум!

— Ҳазратим! — дея қозикдан заррин чакмонини
олиб кияр экан, белига таққан қайқи қилич дастасини
қаттиқ сиқиб, иккинчи қўлини ташқарига бигиз эта
отасига мурожаат қилди Яҳёхўжа. — Эшиқдаги ул кас
ялтоғ итдек нечук дуч келмиш ҳар бепарҳезни олий
зотлар ҳузуринга қўйиб юборадур?!

Баланд бўйли, важоҳатли, келбатидан киши ҳурка-
диган бу хўжа ўзининг жанговар салоҳияти-ю қаҳри
қаттиқлиги билан овоза бўлган эди. У Кошғарда Хон-
хўжа кўтарилганидан кўп ўтмай, мурасага келгандай
бўлиб кўринган Исмоилшоҳ ишорати билан Ёрқанд
ҳокимига ноиб этиб юборилди. Хўтан қалмоқлари би-
лан бўлган жангда голиб чиққан Яҳёхўжа бошчилиги-
даги қўшин Ёрқандни тўла Кошғар тобелигига қайта-
риб шоҳ назарида хўжанинг нуфузини ошириб юбор-
ди. Ҳозирги кунда у Ёрқандда ҳоким бўлмаса ҳам,
ҳоким қабилида иш юритар эди. Бутун намозда Офоқ-
хўжа ўғилларининг улуғидан кичигигача жам бўлиши
ҳам Яҳёхўжа ташрифи туфайлидан бўлиб, ўзгача бир
маъно касб этар эди.

Машраб унга дабдабасидан ҳуркиган каби қараб
турмоқда, у Яҳёхўжани ҳокимият йўлида ҳар бир иш
қўлидан келадиган нодон деб билгани учун ҳайиқса,
хўжа ҳам Машраб ижодидан гарчи бебаҳра бўлмаса
ҳам, шоир қилиқларини ёқтирмас эди. Иниси Абдуса-
мадхўжадан шоир билан боғлиқ машмашаларни эшит-

ганда кулиб қўя қолган Яҳёхўжа, Исмоилшоҳ тафтиши-ю эл аро отаси номи муборақларини булғаб ашъор ўқимак хабарига чидаб тура олмади. «Дарра на ҳожат, — тутақиб деди у, — зудлик била бошини кесмак даркор эрди!»

— Даргоҳимизда, хоним, — деб эркалаган каби ўғлига жилмайиб сўз бошлади Офоқхўжа, — шоирларга барча дару дарвозалар очикдур, Машраб каби тавба ниятинда итоат истаб келгувчиларга инчунин!

— Тавба истаб келса, нечук шаккоклик этур? — дея ўшқириб Машраб томон қадалди Соқий охунд.

— Анинг хаёллари бузуқ, — деб салобат билан гап бошлади Офоқхўжа. — Бузуқ хаёлни эрса жиловлаб ола билмай қолур! Юкуна келмақдин муддаойинг не, бўтам?

— Мен тонгдин то шом пойингизда ётай, майли, хоки пойингизни кўзларимга суртай, илло биродарим Сеторийни зиндон азобидин қутқаринг, ҳазратим!

— Ул котиб сенинг гуноҳларингта шерикдур, жазо тортмоғи лозим!

— Ўтинамен, пирим! — дея илтижода қўл боғлаб таъзим этди Машраб.

— Сен тарки одат этиб, — дея кинояли жилмайди Офоқхўжа, — тавба қилмак истаюрсен, илло тавба бул тахлит бўлмағай!

— Қай тахлит тавба қилай?

— Бириси куни рўзи чаҳоршанба, бўтам! Базми хонақоҳ майдонинда чиқиб тавба этурсен! Барча куфрона ашъорингдин воз кечмагингта эълон бериб, эл кўзинда пирингни, — дея ўзига ишора қилди Офоқхўжа, — олқаб байт ўқурсен! Ул ҳолат била сен қайта бизнинг «Ўз кишимиз»га айланиб, «марҳаматимизга сазовор», — деб сирли жилмайди у, — ҳимоятимизга эрса пойдор бўлурсен! Ул майдонда биродаринг озод этилиб, элга қўшулур!

Бошлари эгилган Машрабга барча кўзлар қадалиб турар эди. У Офоқхўжага қараганда хўжа «розимисен» деган каби бош қимирлатди. Машраб икки ўт орасида қолган эди. Хўжа унга марҳаматини эслатиб, сирли жилмайиш билан Тўтинисо савдоларига ҳам ишора қилиб ўтмоқда эди. Бир ёнда ёр ва дўст азияти, иккинчи ёнда эса эътиқод ва ғурур тариқи қамти келиб турар эди. У «хўп» дегандек қўлини кўксига қўйди-да, каловланганича ташқарига юрди.

Не ваъда қилурсиз?

Шом намозига чиқмоқ учун тараддудланаётган Машрабни ташқаридан келган овоз тўхтатди.

— Келинг, опажон, сизга ким керак?

Ваҳҳоб Дамин Ёркандий шундай дўриллаб гапирди, бу — унинг овози. Бемаҳалда бу томонларда юрган аёл ким бўлди экан?

— Машраб оғой ҳужралари қайсинисидур?

Тўтинисо овозини таниган Машраб ташқарига отилди. Жилмайган Ёркандий олдинда, тугунча кўтарган паранжили аёл орқада келар эдилар.

— Меҳмонни қабул этинг, биродар! — дея шодон Машраб елкасига қўлини қўйди Ёркандий ва ҳайкал каби қотган йигит кўкрагига илкис мушт уриб, йўлида давом этди. Орқага чайқалиб кетган Машраб унинг узоқлашишини бир дам кутиб, қизни ичкарига етаклади. Йигит ташлаган тўшак устига омонатгина чўккан Тўтинисо паранжисини олди.

— Сиз қай тахлит бул ерга... — «келиб қолдингиз» дея олмай шошди Машраб. Атрофга аланглаган қиз, гўё хонадаги ҳар бир нарсани ҳисобга олаётган каби, бир-бир қараб чиқмоқда эди. У йигит саволига жавоб бермай, тугунчани ечиб ёзди. Хонани хуштаъм овқат хиди тўлдирди.

— Ўтирмайсизму? — дея истиғноланди қиз ҳамон ҳайратда тик турган йигитга. Шундагина ўзига келган Машраб «тавба» дея шошиб дастурхон ёзди ва қиз рўпарасига чўкиб, унинг кўзларига тикилди. Тўтинисо хаёлида анча тўлишган, лўппи, дўндиқ қиз ўрнида энди ҳаракатлари сипо, ҳусни ва қомати солланган лобар аёл турар эди.

— Олмайсизму? — дея қўл юбориб Машрабни туртди у ва йигит овқатга уннагач, эшикка қараб олди. — Ажаб, ушбул кошонада турар эркансиз-да, ёмул каби?!

— Энди сизга Хонтангридек баланд бўлсинму?! — деб қиз киноясига ҳазил билан жавоб берди алақачон овқатни паққос туширишга ўтган Машраб. — Тўтинисо, сиз нечук бемаҳалда юурсиз?

— Мени Хоним ойим йубордулар. Айтдуларки, шоир ичкарининг таомидин тортсунлар, зора тезроқ дардларидин форуғ бўлсалар.

— Сизнинг қўлингиз бирла сурилган малҳам барча жароҳатни кўтарди. — Тўтинисо қўлларидан тутиб деди

Машраб. Хонани алақачон қоронғилик эгаллаб келган эди. Эркаланган қиз йигит елкасига бошларини қўйди: бир дам бир-бирларини ҳидлаб ўпдилар.

— Ўғрилар каби қоронғуда ўтирурмизму? — очиқ эшиқдан киши келиб қоларидан хавотирланган қиз суюла борган йигит майлига қарши қўзғалиб деди. Эшиқни беркитиб келган Машраб тоқчадан шам олиб ёқди.

— Бул сизга, — дея учи тугилган қийиқ рўмолча узатди Тўтинисо. — Кеча оқшом битирдум.

Машраб четларига попук тўқиб тикилган қийиқчани кўзларига суртди. Қизга миннатдор нигоҳ билан қараб, қийиқча четига айлана битилган байтни қироат этди.

*Йиғласам вақти дуо бўлғаймукин?
Кўз ёшим гаррга даво бўлғаймукин?*

Маъюслана борган қиз кўзларига тикилган Машраб ғазални охирига қадар ўқиб тугатди ва жилмайганича тутунчага ишора этди.

— Бунда не сир?

— Анда хат бор. Хўжа пирим битимишлар.

Машраб шоша тутунчани ечди. Унда бежирим букловлиқ хат бор эди. Қоғозга кўз югуртириши билан нафис ҳусни настаълиқ хатини таниди.

— Ўқинг! — дея илтижоланди Тўтинисо.

— Беҳабар эрурсизму?

— Очмаслигимни тайин этиб эрдилар.

Тўтинисонинг бу сўзи билан Машраб хатни чаққон нигоҳдан ўтказиб, ҳаяжон ичра ўқимоққа тушди.

«Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Ё Машраб! Катта бошимни кичик этиб, сенга илтижо қилмакка ва дилингни топмак учун йўл қидирмакка қарор эттум. Худписандликни қўй, бўтам! Мужда олиб бормиш нисоингни омонлик элчиси дея қабул эт!

Тангрим йўлингда раҳмат эшигин очибдур. Аёлингга боқ, ул ожиза сенга кўп намарсалар ваъда қилдур!»

Машраб давом эта олмай, Тўтинисога тикланиб қолди. Алвондай қизарган қиз ер ости билан қараб турар эди. Очиқ қуёшли кунда юдуз кутмаган Машраб соддадиллик билан сўради.

— Не ваъда қилурсиз?

— Вой ўлақолай! — дея бадтар бошларини эгди

оғир кўзғалиб олган Тўтинисо. — Хўжа пирим ҳам сезибдурларму?!

Дафъатанда маъно фаҳмига етган Машраб қўлидаги хатни қўя қиз елкаларидан тутди.

— Андоқму?! — дея қиз кўзларига ютоқиб тикилди у. Тўтинисо бошлари билан «ҳа» ишорасини беришга зўрға улгурди ва зарб билан йигит қучоғига отилиб кирди. Истиқболнинг тотли умиди билан ёнган икки ғариб бир-бирларини ялаб-юлқар ва сўзсиз табрик этар эдилар. Улар бир-бирлари бағридан чиқмоқни сира-сира тиламас эдилар, аммо қиз йигит кўксига қўлини қўйди.

— Бас, оғой! Мени кутарлар!

— Кетмайсиз, Тўтинисо, қўймағаймен!

— Рухсат этмаслар!

— Энди кўз олдимда бўлмоғингиз керак!

— Хоним ойим дедиларки, мендин хавотир олмағай эрмишсиз. Тавба тариқи тутсангиз, бириси куни элга ош бериб, никоҳ ўқитур эрмишлар! — дея қизариниб жилмайди Тўтинисо. Қизнинг бу сўзи билан хат ёдига тушган Машраб нарироқ чекиниб, хатни ўқимоқда давом этди.

«Бул дунё ўткинчидур, анда ўйнаб-кулмак эрса фанимат бўтам! Рақобатни қўй, зеро, унутмағилким, хўжа пиринг бирла мақоматда турмак сенинг уҳданг эрмасдур! Эртан рўзи чаҳоршанба. Тавба тахтига чиқмакни фаромуш қилмағайсен!

Оллоҳ таоло фақирни эл кўзинда азиятдин, сени эрса азобу уқубатлардин асрасин!»

Хатдан кўзларини олган Машраб Тўтинисога бир қараб олди-да, хаёл дарёсига ғарқ бўлди. У боши берк кўчадан қай тахлит чиқмоқни ўйлар эди. Гувраган калласида минг бир хил режа туғилиб келар, аммо ороқ таҳлил этилса, уларнинг ҳеч бири тугал натижа бермай тўхтар эди. Сеторийнинг зиндон ичра маҳкум ётиши ҳамма ишнинг белига тепмоқлиги мумкин эди. «Эртан рўзи чаҳоршанба» каломи унинг кўз олдидан қамчининг ялтироқ тили каби қайта-қайта силтаниб ўтмоққа бошлади.

Эшик оҳиста тиқирлаб, эркак кишининг «шоир оға» деган овози эшитилди. Машраб эшик томон юрди. Ташқари қоронғи бўлиб, икки шарпа орасидан суғурилиб келган паранжили аёл ичкарига кирди.

— Кўп ҳаял этдунгиз, қизойи? — ҳар ёққа аланглаб олган аёл Тўтинисога деди.

— Мана, ҳозир! — деб жавоб берди қозикдаги кийимлардан бир нечасини олиб тутунига солаётган қиз.

— Кишилар мунтазир! — дея ташқарига юрди аёл.

— Жуюб келамен! — тутунчасига ишора этиб деди Машрабга эркаланиб жилмайган Тўтинисо эшик томон юрар экан.

— Ким ул? — дея йўлни тўсиб сўради Машраб.

— Нозик бибиойим-ку! — «қочинг» ишорасини бериб деди қиз.

— Шошманг! — дея ҳовлиқиб, эгнига чакмонини ила қиз ортидан чиқди Машраб. Аёллар икки сўфи ҳимоятида, Машраб эса орқароқда қароргоҳ дарвозасига қадар сассиз бордилар. Дарвоза маҳкам бекилгач, бирпас ҳаросатда турган Машраб Сеторий билан дийдорлашмоқ учун зиндон томон юрди.

Девона

Катта майдон тўла одам. Кишилар қир ён бағридаги сайлгоҳга Наврўз сайрига чиққанлар. Бир томонда икки қир оралиғини майдон этган кўпкаридозлар улоқ чопадилар, бир ёнда полвонлар жанги. Сеҳргарлар, кўчқор уриштирувчилар, беданабозлар, дорбозлар — қўйингки халқ ичидан чиққан ҳар бир нафма устаси ўз хунарини кўрсатишга ошиқади. Раста-раста бўлиб хизмат қилаётган ошпазлару қандолатчилар, новвойлару кабобпазларнинг қўли-қўлига тегмайди. Кашкулларида тангаларини чарақлатиб юрган қаландарларнинг байт ўқиган овозлари қурама товушлар орасида ажралиб туради.

Чашма булоқ бўйидаги садақайрағоч тагида бир тўп кишилар Танбурий жўрлигида сетор чертиб қўшиқ айтаётган ҳофиз Машрабга қулоқ тутганлар. Қўшиқ ярмида сўфилар кўмагида отдан тушиб келган Офоқ-хўжа дарахт тубига ташланган адрас кўрпачалар устига чордана қурди. У фимирлаб қолган кишиларга «қимирламанглар» ишорасини берди. Қўшиқ авжига чиқмоқда эди.

*Ўтти нигорим чун сарви озод,
Ёрга етар кун борму, ёронлар?*

Қўшиқ туташи билан шоирни «офарин, тасанно, тилингиз дард кўрмасин, Машраби даврон» каби сўзлар билан олқай кетдилар. Кошғар эли Машраб сўзи ва созига ошуфта эди. Уни эшитиб эринмас эдилар, яна айтмоққа қистай бошладилар. Офоқхўжа ортиқ сабр эта олмади.

— Аё қавмим! — дея хитоб қилиб қўл кўтарди у. — Ийди Наврўз муборак!

— Қуллуқ, пири бузруквор! Ўзингизга муборак! — деб чувиллашди одамлар.

— Илоҳа, омин, қозонларимиз доимо тўла бўлсун! Еримиз серҳосил, чорвамиз бобаракот бўлсун! Яна йил ушбул кунларга ҳам ўйнаб-кулиб етайлик! Тангри таоло бизга қаноат бериб, кўзларимиздин меҳру оқибат, кўнглимиздин дину иймон кўтарилмасун, Оллоҳу акбар!

Гуруллаб юзларига фотиҳа тортдилар. Жуда ҳашамли зар тўн тутган Гумном Хирқатий талқин айтиб эшонни чорлар, қаландарлар зикр тушмоқда эдилар.

*Эй Ҳидоят роҳи олам,
Эй сарвари ошиқон!
Ожизлара пири малҳам,
Орифлара соябон.
Ийди Наврўз муборакдур,
Муборакдур соли нав!
Аҳли хирқа интизору
Бомакону ломакон!*

Тўн кийган Хўжа илдам муридлар ҳалқасига кирди. У салобат билан қулочларини ёзиб, тантанавор байт бошлади. Унинг ҳар иккинчи мисра нақоратига жўр бўлар эдилар.

*Ийди Наврўз муборак,
Муборакаст соли нав!
Мо ошиқон Ишқия
Ба роҳи тў рохжав!
Бо муштоқи васли тў,
Бо муштоқи дийдорат!
Аз арши худ қадам кун,
Маро, маро, маро рав!*

Жалол шоир чиқиб келди. Унинг қўлида мўъжазгина китоб бор эди.

— «Ҳидоятнома». Ашғор аз нури ҳидоят. Масна-

вийҳои ҳазрат хожа Ҳидоятullo хоҷам, ибни ҳазрат хожа Муҳаммад Юсуф хоҷам, ибни ҳазрат хожа Муҳаммад Амин хоҷам, ибни ҳазрат султони муаззамул мукаррам Маҳдумул Аъзам Бухорӣ!

Пири мўғон! Ийди Наврӯз муборак! Китобати нав муборак! Илоҳи, нури ҳидоятингиз олам тургунча турсун!

— Қутлуғ, котиби қилқалам! — дея, китобни ва-рақлади Офоқхўжа.

*Мо роҳи Ишқиё кардим,
Аз гумроҳи зиё кардим!*

Офоқхўжа «Кўрдиларингизми?» деган каби сурур билан одамларга юзланди. У тантана қилар эди. Шу тантанавор кайфиятда чиқиб келаётган Билал шоирни четга сурди-да, Машраб томон жилмайди. У ҳар базми хонақоҳ майдонида тавба-тазарру этиши лозим бўлган Машрабни илҳақ кутар, аммо шоирдан дарак йўқ эди.

— Ё бўтам Машраб! Паришонсиз? Ҳазратингизни муборак этмакка чиқмайсиз? Балки ашъор бирла қутларсиз-а?

Танбурий атрофини олган мажзублар эшоннинг эзгу тилак билдирган Наврӯз дуоларига чин дилдан қўл очган бўлсалар ҳам, ортиқ расмий томошалардан зеркиб кетишнинг иложини топмай турар эдилар. Офоқхўжа чорлови билан Машраб беихтиёр кўзғалди. Машшоқ киши билмас бошларини чайқар, аммо Шавкат Бухорӣ «Дадил бўл» деган каби шоир елкаларига қўлини қўйиб турар эди. «Шеър бирла қутламоқ? Нечун? — деб хаёлан илқисланмоқда эди Машраб. — Илми бошқа-ю, амали бошқа козиб эшонни не сабабдин муборакбод этурмен? Эл кўзинда анинг рафторини фош этсам керақдур!»

У бир одим юриб, Офоқхўжани ўраб турган казозкаларга кўзи тушди. «Ё чиқмасам, бул жоҳил оломон бирла ўчакишмасам лозимму?»

Офоқхўжанинг ғолибона жилмайиб туриши билан Машраб қайсарланди. Дунёда энг офир иш эл эътиқод қўйиб турган бир майдонда ёлғонни фош этмоқдир. Йўқ, гарчи шеърятда «демона» аталгани билан Машраб телба эмас эди. У бир қадамидан сўнг орқага қайтиб бўлмаслигини ҳам билар, бу қадам остида не не шўришу тўфонлар тўзғимоғини ҳам балки тасав-

вур этар, аммо бўлар иш бўлиб, карвон сувдан ўтган: йўллар бошқа-бошқа эди.

Машраб ўз эътиқодига қарши бора олмади. Ҳамма замонларда ҳам шундай бўлиб келган. Буюк инсонлар тақдири ўхшашлиги кишини ҳайратга солади. Истибдод терговчисининг «Ёзган асарларингиздан воз кечиб, тавба қилинг!» қабилдаги марҳаматига «Ўзимдан пастда турган одамлар пойида тиз чўккандан кўра, ўлимни афзал биламан!» дея жавоб айтган Қодирий ҳазратлари қисмати не чоғлиқ қора эди! Ҳамма замонларда ҳам учувчи одам боласини оёғидан тортганлар. Эрк ва иймонни қон билан ювмоқ, балки инсон табиатида бордир!

Тасаввуф илмида девоналик мақомдир. Бозор охунд ҳазратлари «Девона» истилоҳига «ишқи илоҳий йўлинда ўзлигининг кечган орифнинг исми» қабилда жавоб айтганини биламиз. Девоналик ички камолот белгисидир. Комил инсонлар шу даражага етдиларки, энди улар дилига ҳақ солган каломни айтмай тўхтаб олмайдилар, чунки улар йўлида кўрқоқ андиша, алдамчи юз-хотир, энг аввало, манфур лоқайдлик каби деворлар йўқдир. Шоир бир қадам ташлади. Бани башар силкида камдан-кам бандаларга муяссар бўладиган ана шу бир қадами билан ҳам балки у чин маънода «Девона» аталмоққа ҳақли эди.

«Чиқурмен! Ўзга андоқ фурсат келмас! Сўз аҳлики эл кўзида рост сўзни сўзламоқдин кўрқар, ўзга ҳеч кимса рост сўзни сўзламас!»

Мағрур чиқиб бориб, Соқий охунд Офоқхўжа пойида юкунмоққа ишора этди, аммо Машраб юкунмади.

— Тўғри айтурсиз, хожам! Шоҳлар ва эшони валиларни муборақбод этмоқ шеър аҳлининг фахридур! Фақир сизни олқай, илло аввал бир-икки калима саволимга жавоб айтинг!

— Биз амри маъруф майдонинда эрмас, ийддамиз, бўтам! — «тўғримиз» деган каби жилмайиб одамларга қаради Офоқхўжа. Аҳли давра бош ирғаб, «маъқул» ишорасини бериб турар эди. Бундан руҳланган эшон давом этди. — Наврўз — Янги йил. Янги кунда эски гиналарни унутмак, бир-биримизга эзгу тилаклар билдириб, юмшоқ сўз айтмак савоб аталур!

— Олоҳ таоло — вужуди воҳид, — дея қайсарланиб гап бошлади Машраб, — ўзга бор олам анинг соясидур.

Бу Офокхўжа ҳар бир таълимида такрор этувчи илми тасаввуфнинг ибтидоси эди. Мубоҳасалар аро баҳс шу нуқтадан бошланиб, яна шу нуқтага қайтар эди. Бу манзилдан илгари юрганлар ўзларини эркин ва озод ҳис этсалар, ўзгалари уларни шаккокликда айблар эдилар.

— Бале! — деб ноилож тасдиқ берди Офокхўжа.

— Иқтидо вужудга лозимми, сояга?

— Соя вужудга сифинур.

— Сиз ҳам соясиз! — дея жилмайиб Офокхўжага кўзларини тикди Машраб. У эшоннинг ҳар қадамда ўзини «зиллоллоҳи фил арз» — «Худонинг ердаги сояси» аташига ҳам ишора қилмоқда эди.

— Баъд аз? — бўшашиб деди Хўжа.

— Анда нечук бандаларни ўзингизга юкунмоққа даъват этасиз? Ахир, ул ғайри шаръий-ку?!

— Бўхтон сўзламанг, бўтам!

— Имом Фаззолий «Важду тараб—йиғи, кулгу, рақс, хирқачок беихтиёрий бўлса мубоҳ, эътибор талаб бўлса харомдур» демиш.

— Бизнинг зикримиз беихтиёрий жазвадур!

— Анда нечук Мавлавий Рўмий каби дуч келмиш ўринда ихтиёрсиз рақс этмай, ҳар рўзи чаҳоршанба базми хонақоҳ чақирурсиз? Бул элни чорламак эрмасму?

— Элни чорласак, яхшиликка чорлармиз!

— Сиз жаҳрия эшонсиз.

— Бул ҳам ёмонму?

— Ишқ тилда бўлмоғи керакму, дилда?

— Тил дилнинг калитидур.

— Бандаларнинг тили бошқа-ю, дили бошқа бўлмоғи ҳам мумкин.

— Мақсадингиз не?

— Мақсад Инсони комил эрди!

— Аҳли калом ва аҳли дониш кишилар Инсони комил бўлмакка сазовордурлар.

— Шоир бир сўзни деса-ю, ўзга сўзга амал қилса, олим бир йўлни айтса-ю, ўзга йўлга юрса, ҳазратим, Инсони комил бўла олурму? Комил инсон қадри шунчалар пастму?

— Камолот поклик ва ростлик биладур.

— Бисмиллаҳи аййи бил Инсанил комил!

— Даҳрий китоблар ҳар нени айтурлар! — бўғриқиб деди Офокхўжа. — Ул «Анал ҳақ!»дин ўзга нарса эрмасдур!

— Мулло Жомий «Комил инсон Оллоҳнинг исми-
дур» демиш, — жилмайди Машраб.

— Муддаойинг не?! — дея сенлашга ўтди Офокхў-
жа. Бу унинг сабри тутагани белгиси эди.

— Фақир сизнинг сиймоингизда Инсони комилни
ахтардим. Афсус! — бошларини чайқаб деди Машраб.
— Оқибат сизнинг илмингизни бир ёну ишингизни
бир ён кўрамен! Сиз ўзингизни «уфқи олам» атамоқ
бирла худбинсиз! Тутмиш роҳингиз на китобга, на
одобга сивар!

*Золи гунё устида бир турки заррок ўлтирур,
Турки гунёдун уриб дам завқи тарёк ўлтирур!*

Бошларини эгиб қолган Офокхўжа томон қўллари-
ни шоп этиб, қаҳру хитоб билан ўқий бошлади Маш-
раб. Шавкат Бухорий етагида тўрт йигит уни ўраб
келган эди. Оломон ичра ваҳимали жимлик ҳукм су-
риб, орқада бир неча кишилар шитоб тарқалмоқда
эдилар.

— Уҳ, малъун! — дея шеър туташи билан икки
сўфи навкарга «олинглар» ишорасини қилиб қичқир-
ди Соқий охунд. Қиличлар дастасидан тутган навкар-
лар шоир томон юрдилар. Бухорий йигитлари билан
улар олдини ўраб чиқди.

— Ҳазратим! Китобдин ўзга нарсага дасти етмас
икки толиби илмга зўрлик шунчаликму?! Сиздек эшо-
ни бузрук тенги алар бўлдимики, ул бирини зиндонга
отиб, бирининг тилини кесмоқ бўласиз!

Бу ҳолатдан бадтар вазабга минган Соқий охунд-
нинг «чоп» ишораси билан навкар шиф этказиб қили-
чини суғурди ва бошлар узра кўтарди.

— Чоп, нодон! — дея қиличга кўкрагини керди
Бухорий. — Аввал мени чоп!

Навкарнинг қилич тутган қўли кўқда муаллақ қол-
ди. Бўғриқиб кетган Шавкат Бухорий Соқий охундга
қадалди.

— Сен, эй нокас банда! Машрабни ўлдирмоқ бир-
ла муродингга ета билмассен! Элар оша анинг шуҳ-
рати ортаверар!

— Нега чопмайсен, ит! — дея навкарга қўлини
шоп этиб бақирди Соқий охунд. Бошларини оғир
кўтарган Офокхўжа унга «тўхтаг» ишорасини берди.

— Қўйинг! Муборак ийд кунлари қон тўкилма-
гай! — дея қайта рукуга борди у. Сўфилар унинг
яқинига тўпланиб келдилар. Танбурий ишораси билан

Машраб ва уни ўраган йигитлар ҳам йироқлашдилар. Офокхўжа шу тахлит то оломон тарқаб биттунга қадар кутди.

Бу воқеа ҳижрий 1084 йили, милодий ҳисоб билан 1672 йили эрта баҳорда рўй берди. Бу ажралиш эди. Бу эрк ва ҳурфикрлилики севувчи ёшлар билан улар оёғи ва тилига кишан урмоққа муҳтож гуруҳ ўртасидаги маслак узилиши эди. Бу, айти пайтда, икки мухолиф кучлар очиқ кураш майдонига чиқишининг ибтидоси бўлса, сиёсий парокандаликнинг интиҳоси эди. Бошқача қилиб айтганда, «Бўлингани бўри ер» нақлида дейилгани каби, бир ёқадан бош чиқармоқни тиламай, давлат ва шуҳрат ҳавосига учиб, истибдод ботқоғи сари нодонларча ташланган қадам эди.

— Нечун бош эгасиз, ҳазратим?! — Офокхўжага юзланиб деди Соқий охунд.

— Калта ўйлайсиз, тақсир охундим! — дея бошларини кўтарди Офокхўжа. — Эл кўзида девонага газаб этмак нодонлиқдур. Алар сиздин ушбуни тилайдурлар, валлоҳи аълам, ниятлари ҳам ушбул тариқ шаҳиди аъло кетмақдур! Ул девона Мансур мақомига етибдур! Эмди қушни эркига қўймак ва дон сепмак лозим. Иншооллоҳ, анинг доми ўзи бирладур. Биз ани мубоҳиса тилидин эрмас, зино қулфидин ургаймиз! — «маъкулми» деган каби атрофидагиларга қаради у.

Жоҳил

Машраб минг бир хавотир ичра хужрага қадам қўйди. Ўзи ва биродари нарсаларини шитоб йиғиштирар экан, бор хаёли қизда эди. Хона ичи ним қоронғи, аммо шоир кўнгли шам ёқмоқни тиламас эди. Ҳар бир нарсани адашмай топиб, хуржунига жойлаётган Машраб роса толиққан, етти йил умри ўтган қадрдон хужрада бир дамгина оёқ узатиб дам олгиси келар, аммо бунга фурсат йўқ эди.

Омонатгина қувширилган эшик очилиб, бир қора кўринди. Хушёр кутган шоир келгувчининг паранжили аёл эканини илғагач, у томон юрди.

— Шоир оғой! — дея ўзини йигит кучоғига отиб ўксиди Тўтинисо. — Нечун бадар кетдингиз?!

— Дўстлар қистови бирла Файзаобод бориб келдим, — дея қизни ўтқазиб, шам ёқди Машраб. — Сихатингиз нечук?..

— Яратганга шукр, тузукмен! — дея жилмайди Тўти-

нисо. Софинган қалблар висолга интилиб, неча фурсат унсиз бир-бирларининг бағрига кирдилар. Ташқарида кўтарилган шамол гўё ошиқ-маъшуқаларни дунё хуржидан яширмоқчи бўлган каби, ҳужра эшигини ёпиб ўтди. Бу ҳолатдан мутаассир бўлган ёшлар бир-бирларига мамнун қараб олдилар.

— Хат киритиб эрдим, олдингизму?

Тўтинисо боши билан «ҳа» ишорасини берди.

— Файзаобод кетурмизму? — деб сўради у. Қизнинг бу саволига Машраб тасдиқ билдирди. — Ёмон кўздин йироқ тинч яшаюрмиз. Сиз ишлаюрсиз, мен ишлаюрмен, — дея эркаланиб йигит бағрига суқилди Тўтинисо. Машраб қизнинг майин муаттар сочларини силаб ҳидлади. Дунёда гўё ҳеч ўзга ранг йўқ каби, истиқболнинг ширин умидлари билан маст икки ёш кўзига фақат бахт ранги кўринар, олдиндаги ташвишлару таҳликали режалар бир дам унутилган эди. Дунё номукамал эканлигининг бир белгиси шунда эдики, бир-бирига талпиниб турган интиқ қалблар, бир-бирисиз тура олмайдиган ошиқ диллар, бир-бирларидан ажралмоқ шевасини сиғдира олмаган мафтун кўнгилавлар, бир-бирларига сингиб яквужуд бўлган танларни пора этмоқни тилагувчилар бор эди. Эл кўзида сулуқлари Ишқийе, тилларида сеvimли калималари «ишқ» бўлган бандалар бани башар умрининг тожи сари бўлган «ишқ» аталмиш марҳаматдан ҳам манфаат йўлида фойдаланар: лозим жойда уни «муҳаббат» дея олқаб, нолозим жойда «зино» дея қатағон қилмоқдан қайтмас эдилар.

Эшик шиддат билан очилиб, тўрт баҳайбат соя отилиб кирди. Қўрқиб кетган Тўтинисо ўзини йигит бағрига ташлаган эди.

— Ҳа-ҳа-а, музаннам зинокаш! — дея Машрабга кўзларини тикиб қичқирди Билол жоҳил. — Ана у! Олинглар, олинглар уни! — дея типирчилаб ер тепди жоҳил.

— Нарӣ тур! — дея ўкириб ўзи томон юрган сўфининг кўкрагидан итариб ташлаган Машраб Тўтинисонинг паранжисини бошига илди. Қизни эшик томон бошлар экан, икки хаёли қандай қилиб уни омон-эсон қутқариб юбормоқда эди. Остона ҳатлаши билан бошига келиб тушган қаттиқ зарбадан кўз олди қоронғулашиб кетди. Икки баҳайбат гавда икки қўлтиғига кириб, учинчиси орқадан нуқимоқ билан йигитни қай-

рилиб қарамоққа ҳам қўймай суриб кетдилар. «Машрабжон оғойи» дея шоир ортидан талпинган Тўтинисони Билол жоҳил бир силтов билан узиб қайтарди. Бу ғала-ғовур билан чиқиб келган толиби илмлар паранжиси отилиб кетиб, девор тубидаги дарахтга суяниб қолган қизни ўраб келмоқда эдилар. Қиз қалт-қалт титрар ва ҳар кимсага бир жавдираб қарар эди. Қизни таниб қолган талабалардан бири унинг яқинига борди.

— Туринг, синглим!

Тўтинисо беҳуш каби эди. У йигит даъвати билан бадтар қимтиниб олди. Йигит унинг қўлидаги тугунчасидан ушлади.

— Қўрқманг, юра қолинг, манзилингизга элтамен!

Қиз бир тортган эди, тутунча ечилиб кетиб, нафис митти қўйлакчалар сочилиб тушди. Уларни шоша териб олган Тўтинисо тутунчаси аралаш бағрига босди.

Ой суддек ёруғ, қизнинг ҳарир қўйлак остида сирилиб турган вужудига кўзи тушиб, шубҳа ва гумонлар кўксини таталаётган жоҳил учун бу ҳолат ўлганнинг устига чиқиб тепган каби бўлди.

— Итдин бўлган қурбонликка ярамас! — дея тўлганган жоҳил бор заҳрини тишига келтирган илон каби қиз томон сапчиди. Йигитлар доғда қолдилар. «Онажон» дея додлаб юборган Тўтинисо ғужанак бўла бирикки тиришди-ю, ҳушидан кетди. Бу хунрезликни олисдан кўриб, шоша келаётган Ваҳҳоб Дамин Ёрқандий бир силтов билан жоҳилни оёқлари остига олди. Ўнлаб оёқлар уни дўппи қилиб тепмоққа бошладилар, аммо вақт ўтган, илон заҳрини солиб улгурган эди.

Уятни ҳам йиғиштириб қўйган йигитлар Ёрқандий ишораси билан қонга ботган қизни қалин чойшаб устига олдилар-да, яқин орада турувчи энага момо ҳовлиси томон чопдилар.

— Бул итнинг Машраб ҳазратларида не хусуматлари бор эрур, тақсир? — дея боя қизга парвона бўлган толиби илм уни олиб кетишган томонга изтироб билан қараб, Ёрқандийга мурожаат этди.

— Улки «жоҳил» дерлар, беҳуда жаҳл этар, жаҳлида на маъни, на фаросат! — дея оғзи-бурни лахта-лахта қон, кийим боши, балки буткул бадани пора ва пароканда ўлик қабилада ётган Билол жоҳилга нафрат билан қараб фикринди Ёрқандий.

Умрим умиди сенсен

Ҳибсхонада Машраб ёлғиз. Унинг соч-соқоли ўсган, пешонасидан оқиб тушган қон қотиб қолган. Қўлида қатланган белбоғини бошининг озурда жойига босиб-босиб олади. Кўзларини узоқ-узоқларга тикиб, ўз-ўзига сўзлана бошлайди.

— Эй хом сут эмган банда! Нечун ул эшони пурҳийлага ихлос қўйдинг? Нечун юртгин кечиб, етти йиллик азиз умрингни кибру риё маскани бўлмиш бул даргоҳда ўтқардинг? Бозор охундек аллома устоз сўзларига кирмадинг-а, ношукр банда! — дея бошларини чангалаб қолди у. — «Бир ёмонни кўрмай, бир яхшининг қадрини билмас» деб ани айтурларми?

Хожанинг юзиндаги ул улуғворлик, ул сипо юришлар, ул мулойим сўзлашлар, оқиб келмоқда бўлган ададсиз давлат ҳисобидин очларга ош бериб, эл кўнглини овлашлар илонинг ўз ўлжасини авроши эрканин нечун англамадинг? Ул базми тиловатлар, тоату ибодатлар, Оллоҳга ҳамду сано ўқишлар, тасбеҳу такбирлар авом нигоҳини чалғитгувчи тулкийи пурҳийланинг дум тўлғоши эрканин нечун аввалдин кўрмадинг. Бул шаҳри азимга келиб нени орттирдинг, нотавон банда?! — дея оҳ уриб, бошларини эгиб қолди у.

— Йўқ! — анчадан сўнг бошларини адл кўтариб тантана билан деди Машраб. — Нечун нотавон бўлай? Элнинг олди-ю, давраларнинг гулимен! Бул қадим маскан аро мажзуб дилимга оташи шарор топдим! Даргоҳи дунда эътибор топмаган эрсам, эл ичра шуҳрату овоза топдим! Аҳли дил дўстлар била назми дил ёри вафодор топдим!

Оҳ, Тўти қиз! Тўтигина пари-и!! Тақдиримга минг бори шукрлар бўлғайким, сени учратдим! Ҳаётим тилаги сенсен! Девонавор сарсари умрим умиди сенсен! Менинг борим ҳам, йўғим ҳам сен бирладур! Илоҳим, сен омон бўлғайсен! Бот аҳволинг не кечди эркан? — дея хавотир ичра муштларига таяниб ўрнидан турди Машраб. — Саломат борму эркансен?! Оҳ, жоҳил, баттол жоҳил! — дея қўлларини мушт қила кўтариб қичқирди. — Ёри зоримга озор етар бўлса, гўшларингни бурда-бурда қилурмен!!

Шиддат билан борган Машраб хона эшигини қасирлатиб муштлай кетди.

— Оч! Оч деяпман сенга, нобакор!

— Сабр этинг, шоир! — деб овоз келди эшик ор-

тидан. — Ҳозир сизни даргоҳи олийга олиб кетгани келурлар.

Ҳақиқатан ҳам Машраб кўп кутмади. Эшик очилиб, қиличлар дастасидан тутган икки сўфи навкар ортидан Ниёз охунд кириб келди.

— Ожиза қиз соғ-омонму? — дея унинг устига тик бостириб борган Машраб елкаларидан тутиб силкиди.

— Хабарсизмен! — мулойимлик билан Машраб қўлларидан ўзини ажратиб деди охунд. — Юринг, илло бежо ҳаракат бирла йигитларни тиф чекмакка мажбур қилмагайсиз! — дея орқага чекиниб, йигитлар орасидан Машрабга йўл бўшатди у. Очлик, жароҳат азоби ва уйқусизликдан титраган шоир бошларини эғди ва сабрсизлик билан ташқарига юрди.

Жавоби йўқ савол

Тўтинисо инграб кўз очди. У неча кундан буён туз тотмаган: гоҳ ҳуш, гоҳ беҳуш бўлиб ётар эди. Озорда бўлган тани қақшаб оғрир, оғизлари қуруқшаб, гўё ичидан олов отилиб чиқаётган каби эди.

— Сув! — деб ожиз нидо берди қиз. У кўзларидаги туман парда орасидан мулойим қўлли бир аёл тепасида парти-паймона бўлаётганини кўриб турар эди. Тўтинисо катта бир чина сувни ютоққанича ичиб бўшатди.

— Ётинг, жоним! — деди унинг бошини ёстиққа авайлаб қўйган аёл. — Ўғонима шукурлар эриюр, сизи қайта берди!

«Нозик биби ойим-ку!» — деб хаёлидан кечирди аёл овозини таниган қиз. Назарида танига озроқ дармон кириб, кўз олди тиниқлашган эди. Энди у ўзини учар қуш мисоли кўкларда парвоз этиб юргандай ҳис қила бошлади. Қаердадир олис-олис оппоқ булутлар ортида нозик қўнғироқчалар жаранларди. Қиз хаёлида зил-замбил вужудидан ниманидир юлиб олиб ташлашган, бемажол қўллари ожиз кўксини пайпаслаб қидиринар эди. Тўтинисо тўсатдан даҳшатга тушди. У тепасида жаллод мисоли қонга ботган қотма кампир фарёд уриб юрганини элас-элас эслаган эди. Бутун вужудига титроқ кириб, шитоб туриб ўтирди, аммо оғриқ зўридан қорнини чангаллаганича букчайиб қолди: қиз ичи бўш идишга ўхшаб ҳувиллаб ётарди.

— Қа...ни? — дея қалтираган қўлларини чўзиб зорланди у. Дафъатанда Тўтинисо нима сўраётганини англамаган Нозик биби шошиб қолди.

— Не, жоним қоқиндиқ? Нени деюрсиз?

Хўрлик ва алам шунчалар кучли эдики, гўё жароҳатхона бўлган қиз тани ундан оловли қувват оларди.

— Қани, қани, қани?.. — дея ўзини ҳар томон отиб ура бошлади Тўтинисо. Умри кишилар эшигида жорияликда ўтиб, тирноқ юзини кўрмаган аёл дафъатанда титраб кетди, аммо қиз саволига жавоб йўқ эди. Аёл не қиларга ҳайрон хона ўртасида ҳабдираб турарди. Нозик биби нимадир топган каби каловлаб борганича, тахмондаги тугунни титкилай бошлади. Ювиб тахланган кийимлар орасидан бизга таниш мўъжаз кўйлакчалар чиқди. Бу бир мўъжиза каби эди. Қиз шу тоб титроқдан тўхтади. У бу етим матоҳларни ўпар, бағрига босар ва ҳар ён сийпалаб, тахларини ёзар эди. Ҳушсиз Нозик биби иситма кўтариб келаётган Тўтинисо кўзлари сузилиб бораётганини сезмади.

Қўлидан сирғалиб тушган кўйлакчаларни лўлаболиш устига ёпиб, кўксига босган қиз Нозик биби томон бир жилмайиб олди-да, хиёл бурилди.

— Алла, болам-о, алла...

Кўзлари олаланган аёл қулочларини ёзганича тисарилиб бориб, санчилган капалак мисол деворга қапишиб қотди.

Тикондин гул

Хонақоҳ узрхонаси минбар курсисида Офоқхўжа мағрур ўтирибди. У аввалги сўров сахнасида кўрганимиздек ғазабнок оташ либосда, курсига қадалган ханжар дастасидан тутиб, ўз-ўзича ўқийди.

*Иншооллоҳ, қақшаб ўтгай ҳаётдгин,
Фосид хаёллари бўлмагай юпанч.
Куллан маҳрум бўлгай меҳру нажотдгин,
Ичгани захри мор, ҳам тортгани ранж.
Аршга тош ўқталган шайтондайин хор,
Қаро ер қаърига кириб йўқолгай.
Тупроққа тенг бўлгай, келса ҳам баҳор,
Қайрилган навдагай қовжираб толгай.
Ғадолар зотидан чиққан ул ғадо,
Донолар базмига талаб айламиш.
Ҳақ таоло ҳукмин атаб ул хато,
Қуръони азимдгин бошлабди тафтиш.
Худо ато этган бурро тиллари
«Оллоҳи карим» деб ёлворгай, ёнгай.*

*Гўзаллар ҳуснидин тошган диллари
Муҳаббат гардидин бир умр тонгай.
Ошиқлик бахтидин қилгумдур жудо,
Бебахра ўтгай бул ҳаётдин буткул.
Борликқа бир йўла айтиб алвиго,
Узлатга чекингай тақвога машғул.
Офоқ эшон номим этмабди такрор,
Машраби девона, ринди, беимон!
Хоки пойим ўлгай, йиғлагай зор-зор,
Эрлик ғурурини этгум еряксон!*

Акобирлар кириб, икки ёнда қўл боғлайдилар. Мағрур юриб келаётган Машрабнинг ўзига кўз тикиб туриши Офоқхўжага ёқмади.

— Отдин тушсанг ҳам эгардин тушмабсен-да?

— Сиздек пароканда пир оёғига тиз чўккандин кўра, тик туриб ўлмоқ афзалдур!

— Куфрона ўлимнинг бирла эл оғзида дoston бўлмакчимисен?

— Инсон ўлар, — ўтирганларга бир-бир қараб деди Машраб. Ўзларининг ноодил эканликларини тан ола билмаган бечоралар шоир назарига дош бера билмай, кўзларини қочирар эдилар, — қолса анинг боқий сўзи қолур. Сиз фақирни хоҳ осинг, хоҳ чопинг, хоҳ улоқ-тиринг, мақсудингизга ета билмассиз! Машраб бул оламдин беному нишон кетмағай!

— Афсус, сад афсус! — дея бошларини чайқади Офоқхўжа. — Бул даргоҳда не бир хари нар шатри кубоб мақоминга етди, илло сен ношукр банда эркансен! Фақир адашибмен: тикондин гул, захри қотилдин бол тама этибмен!

— Сиз мақомни итоату ихлосдин қидирасиз, илло ҳар сўзингизга муте қулоқ тутгувчи сўфийи риёкорларингиз мақомда хардин нари, итдин ҳам пастдур!

— Сен, эй қайсар банда, одоби мулоқотни билмасен! Бандалари учун омонат салом бирла алик ҳам кўзингга итоат бўла кўринур. Қусринг дилингда, захринг тилингдадур. Алоқибат ул захр азиз жонингга етур, беҳабарсен!

— Заҳрим тилимда эрса, ҳақмен! Сиз каби дилидагин пинҳона тутмоқ санъатидин беҳабармен. Сизнинг қусрингиз илмингизда эрмас, амалингиздадур. Давлатингиз ошмоғи сизни китоб юкланган хари нарга айлантirmiш!

— Тилингни тий! — дея хезланиб ўшқирди Соқий охунд.

— Сен, — дея охундга «тўхтанг» ишорасини бериб, Машрабга юзланди Офоқхўжа, — эл ичра шухрату овозангни боз оширмак ниятинда шаҳиди истаб, менинг оташи дилим бирла ўйнашурсен! Тиларсенки, ғазаб ичра сени қатлга буюрсаму эл мени маломат этса! Мен шоҳ эрмасменки сени қатлга еткурсам, илло шошма, эй куфрони неъмат ношукр банда! Бул феълу тарзинг била, иншооллоҳ, ул ниятинга ҳам етурсен! Сен авом кўзинда сирри ниҳонни ошкор эттинг! Фақир сени андоқ жазога буюргайменки, зинҳор-базинҳор ўз сирри ниҳонингни кимсага ошкора эта билмагайсен!

Шу пайт изтироб ичра оташланаётган Машраб хаёлини бўлиб, эшик олдида аёл кишининг хаста овози эшитилди.

— Худо хайрингизни берсун, бибиойижон, мен ғарибани қўйиб юборинг!

Нозик биби билан Тўтинисо қувалашиб кирдилар. Қизнинг паранжиси биби қўлида сидирилиб қолди. Тўтинисо озиб-тўзиб кетган, етмиш яшар кампир мисоли букчайиб, каловланганича борди-да, пирга юкунди.

— Ўлдирманг, пирим! Машраб оғойни қатлга отманг! Шулсиз ҳам анинг жони жаҳони куйган, раҳм этинг! — дея Офоқхўжа этакларини кўзларига суртиб йиғлаб юборди у.

— Тур, қизим! — Нозик бибига зарда билан қараб деди Хўжа. Биби югура келиб, қизни турғазди ва бошига паранжисини илди. — Ҳар не Худонинг иродаси бирла бўлмай! Баъд аз сен бул девона куффор ёнини олмагайсен! Ул сенинг сидқинга арзимас, фикр эт! — дея Машраб томон ўқрайиб қараб олди Офоқхўжа. Тўтинисони бу тахлит кўрган он шоир ҳайкал каби қотган, рангида қон йўқ, на кўзлари кўрар, на қулоқлари эшитар эди. — Фақир, гуноҳ эрса Оллоҳ кечирсин, сени эркинга қўйдим. Ул музаннам бирла ҳар не тилакка бординг, илло, қизим, бўлиб ўтмиш қабохат меним иродам эрмас, қарғамагайсен! Сен бул баттол ношукр бандани қарғагайсенким, ул Оллоҳ иноятига шукр этмай, сенинг меҳрингу менинг зору таваллоимни оёқлари остинга олиб топтади.

Арсатда қолган қиз довдираб Машраб томон юрди. Чачвонини орқага ташлаб, мажолсиз кўзларини шоир-

га тикди. Машраб унинг қўлларидан тутди: қизнинг иссиғи баланд эди.

— Сизга не бўлди?

Тўтинисо жавоб дея олмай, бошларини орқага ташлаб тўлғанди ва ўкирганича шоир бағрига ўзини отди. Икки ғариб оташ бўлиб ёнар: Машраб қувваи ҳайкал каби қотган, Тўтинисо эса унинг кўксига бошларини уриб, йиғидан тўхтаётган олмас эди. Кузатувчилар, гарчи тош бўлсалар ҳам, бу ҳолатдан мутаассир бошларини чайқар эдилар.

Соқий охунд Машраб елкаларига туртди. Шоир сергакланиб, қизни ўзидан ажратди. Ўзини ушлаётган Тўтинисо оғиб келар эди.

— Ўзингизни тутинг, жоним! — дея қиз қулоқларига шивирлаб, кўзларидан ўпди Машраб. Бирдан тикрайган Тўтинисо оланган кўзлари ёниб, атрофга аланглади ва шоирга жилмайди.

— Уят! — дея шивирлаб кўлини лабларига босди у. — Кишилар бор, уят бўлади!..

Тизза урган Тўтинисонинг кўзлари сузилиб бормоқда эди. Даҳшатга тушган Машраб уни маҳкам бағрига босди.

— Тўтинисо, кўзингизни очинг!

Қиз толиқиб бораётган кўзларини бемажол очди.

— Шеър ўқинг, оғой, мен ғариба учун ўқи-ни!! — дея бошларини аччиқ тебраб, йиғлаб юборди у. Ўрнидан туриб келган Офоқхўжа Тўтинисо кўлидан тутди.

— Тур, қизим, эл кўзи сенда, гуноҳ бўладиур!

— Гуноҳ бўлади! — дея йиғидан шарт тўхтаб, Офоқхўжага тикрайди қиз. — Дуойи бад этиюрсизму? Сўнгра мен жинни бўлиб қоладумен, ҳа-ҳа, жинни! — деб кўзлари ўт соча атрофга аланглаб қаҳ-қаҳ отди у. Бирдан тўхтаб, эшонга қадалди. — Йў-ўқ! Дуо эта билмассиз! Туморингиз йўқ! Мана, мана! Ани шоир оғой гуллар орасина отду!

Кишилар сесканиб, четлашмоқда эдилар. Қиз нарироқда ўзига қадалиб турган Офоқхўжа томон кўлларини чўзиб, тиззаларида юриб борди.

— Э-э! Пи-рим! Соқолийизда сичқон, ана, ана!..

Лаблари тинимсиз шивирлаб, чамаси, дуо ўқиган Офоқхўжа қиз томон дам урди. Мажолсиз бош унинг пойига эгилиб туша бошлади.

— Тўтинисо! — деб илтижо ичра кўлларини чўзди Машраб, аммо ғойибдан қаҳр элчиси келгани каби,

кутилмаганда илкис бош кўтарган қиз титраб-қақшаб кўлларини пахса этди.

— Кет-кет! Қоч, кўзлари пола! — дея сурила бо-риб, эшон оёқларига бош урди-да, йиғлаб юборди у. Чекинган Офоқхўжа «олинг» ишорасини берди.

— Бул ожиза Оллоҳнинг қаҳрига учрабдур, қара-мангиз анинг юзига!

Бир сўфи билан Нозик биби Тўтинисони судрай бошлади.

— *Уймон булоқ тубсиз-тубсиз булоқдур!...*

— деб Машрабдан қоча куйлаб борар эди қиз. Анча пайтгача унинг йиғи аралаш нолали кўшиғи эшитилиб турди.

— *Вафодагур, ҳаёдагур, ордагур...*

Офоқхўжа тош қотиб турган Машраб томон юрди.

— Отина бир қиз, Кошғар элининг тенгсиз бир малаги сен туфайлидин бадном бўлди. Сен, ношукр банда, бул дунёда-ку рўшнолик кўрмай ўтарсен, валлоҳи аълам, охиратинг ҳам куйгай!

Офоқхўжанинг бу сўзлари дард қилган шоир кўллари кўкка кўтарганича, тўлғаниб ўқий бошлади.

*Эй фалак, қилдинг мени сен меҳрибонимдин жудо,
Булбули шўрида янглиғ гулистонимдин жудо!*

Аҳли манфаат бандаларнинг юраклари тош бўлса ҳам эриб борар — саватдай саллали, қападай бошлар афсус билан чайқалмоқда эди. Шоир шеърни ўқиб бўлгунга қадар унга «бас» дея таҳдид қилиб турдилар. Ҳазаб билан ўрнидан турган Машраб минбар томон юрди. Унинг йўлини тўсдилар.

— Ниёз охунд! — деб наъра тортди Офоқхўжа. Отилиб кирган охунд йигитлари билан шоирга ташлаңди. Шери нар каби олишган Машрабни калтак билан босиб, кўл-оёқ қила олиб кетдилар.

Девонага ўлим йўқ

Тақайи қаландаронда хужра. Озиб-тўзиб кўзлари киртайиб қолган Машрабнинг ранги синиқ. У азоб билан у ён-бу ён юради, изтироб ичра сўзланади:

— Нечун тирик қолибмен?! Бир умр зору нотавон яшамоқ учунму? Бул дунёи бебақоға сизмай, дарбадар юрмоқ учунму? Юртгин кечиб, «девона» аталиб, ёт элларда хору саргардон кезганим етмасмиди?!

Гандираклаб кетган Машраб девор суяна бориб, танбур билан сетор оралигида илинган дудам ханжарни кўлига олди. Кўли тегиб кетган танбур даранглаб овоз берган эди, бир нафас созига тикилиб қолди ва эгила бориб, танбур торларидан ўпди. Кўзларига аччиқ алам ёшлари қуйилиб келди.

— Алвидо, эй бир умрлик дўсти ҳамдамим алвидо!

Созга таъзим билан чекиниб, деразадан ташқарига мўралаган шоир эшиқдан кириб келган биродарини сезмади. Совуқ ялтираган ханжар тифига кўларини кўйди:

— Ўткур пўлод буғзума ғарчча ботару барча азоблардин бир йўласи қутулурмен! Алвидо, эй мени деб бадбахт бўлган бечора қиз!

— Сизга не бўлди, Бобораҳим?! — силтов ҳаракат билан уни ўзига қаратиб, ханжарни тортиб олди Сеторий. — Наҳотки, андоқ бадбин хаёлларга бормоқни ўзингизга эп кўрдингиз! Ўз жонига қасд қилмоқ нотавонлар иши эрмасму, дўстим! — дея дудамани яшириб, токчадан янги тасниф этилган китоб олди у. — Ахир, биз не мақсадлар бирла юрттин юрт ошдик? Дунёйи бебақодин ному нишонсиз кетмоқ учунму? Фақир биродарингиз не муродда ҳаётини сизга бахшида этиб, ортингиздин бир соя каби эргашдим? Ҳали ҳануз қанчадин-қанча айта билмаган абётларингиз ботинингизда пинҳондур. Аларни тупроққа олиб кетурмусиз, Машрабжон?! — деб китобни шоир кўлига тутди Сеторий. Серрайиб қолган Машраб бир оз ўзига келиб, рангига қон югурди. — «Дафтари ашъори калон»ни ёққан эрасалар, котиби асрорингиз бўлиб, рангин ашъорингиз қайта-қайта тасниф этай, оламга қиссаи Машрабдин ҳикоятлар айтиб, бошингизга шўру ғавғо солганларни маломат қилай!

Машраб китобга термилиб қолди ва синиқ овоз билан ўқиди:

— Ғазалиёти Бобраҳим Машраб Намангоний.

Китобни варақлай бориб, бир ғазални ўқиди у:

*Анал ҳақ гўи ижодам, тажаллипарвари ишқам,
Мудом аз хўни мансурам зи гурзи соғари ишқам.*

Бора-бора овози ўктамлаша борган шоир ғазални кўзлари ёниб тутатди.

— Ажаб айтибмиз! — дея ғурур билан биродарига қаради у. — Дилидин «Анал ҳақ» каломин ўткармаган

бандалар кўру кардурлар! Алар нопок қилмишлари бирла кишиларга озор берурлару ани Худонинг иродасига қўйиб, ўзларини четга олурлар! Ҳа, биродар! Ҳақ таоло арши том узра воҳид эрмас, ҳар бандасининг кўнглидадур! Дили пок инсон ҳақдур, нопок инсон инсон ҳам эрмас!

Ҳайрат ичра оташланган Сеторий юкуна бориб, Машраб этагига қўл чўзди.

— Тур, Пирмуҳаммад, инсон зотига сифинма! — деб этагини тортган Машраб дўстининг қўлларидан тутди ва унинг кўзларига миннатдор тикилиб хитоб қилди. — Мен не чоғли ҳақ эрсам, сен бирладур! Андоқ нафис битиклар битган қўлларинг дард кўрмасин, биродар! Фақиру ҳақирга бир меҳрибон ини сифат қайта ҳаёт бахшида этдинг! — дея Сеторийни қаттиқ қучган Машраб китобни боши узра кўтарди. — Йўқ! Машраб ўлмайдур! Анга ўлим йўқ! Ул оташ каломи бирла қабохат мулкани титратур!

Ҳа-ҳа! Девона ўлмас! Девонага ўлим йўқдур!!

Кўзларига севинч ёшлари келган шоир китобни қайта варақлай бошлади. Бир ерга етганда дўстига қўл чўзиб, унинг кўмагида кўрпачага эҳтиёт ўтирди.

— Созни ол, биродар! Дилларни ғубордин пок этай-лук!

Ака-сингил танбур ва сеторнинг бир оз маъюс, аммо мағрур навоси аро масрур ва аламли қўшиқ бошладилар.

*Руҳи поким аршга етти, мен ўзум осмониман,
Тутти оламни шарорим, оташи сўзониман!*

Сеторий ноласига эргашган Машрабнинг хаста овози поя-поя кўтарила бориб, қаландархонага ёйилди. Бирин-кетин кириб келган қаландарлар қўшиққа жон қулоқларини тутдилар. Қўшиқ тугаши билан қаландарлар ҳофизларни олқаб, Машрабнинг сихатини суриштирар эдилар. Шу пайт эшиқдан салом билан Танбурий ва орқасидан Шавкат Бухорий кириб келдилар. Улар Машраб қўлида соз кўриб севиңдилар. Меҳмонларга пешвоз қўзғалган Машраб оғриқ азобидан инграб юборди.

— Қимирламанг! — дея қўли билан ишора этди Танбурий. — Баҳай! — жилмайиб Машраб елкаларига қокди у. — Созга қайтганингиз муборақ, шоир!

— Раҳмат, устоз! — зўриқиб деди Машраб. Бир

дам нафасини ростлаб олгач, Бухорийга синиқ жилмайди. — Менга Кошғарни харом қилдилар, биродар!

— Бул тахлит қабоҳат тарихларда кўрилмагандур, азизлар! — дея Машраб елкаларидан кучиб, бир қўли билан Сеторий қўлларидан тутди Шавкат Бухорий. — Баттол эшон Ироқ қотили-ю, Дажжולי озорийдин ҳам ўтди. Ўзини ҳокими асрор билмиш ул зот бошига тепки еган аждар ишини қилди, илло ул адашди. Бошларингизни баланд тутинг, шоир! Умид қиладурменки, эшон сизнинг руҳингизни синдира олмағай!

Машраб Бухорий қўлларини мажолсиз қисди.

— Жисми зоримни нотавон этдилар, эмди аламин аламангиз бўлғай, ўртанмоқдин, фиғон тортмоқдин бери кела олмасмен!

Ҳинди бўтим

Қаландарлик

Кошварий эрмасмусиз?

Гадо қаландарлик Машраб ҳаётининг буткул зидди эди. Меҳнатсиз луқмадан ҳазар этиб яшаган шоир қўсқи қаландарларни хушламас, бунинг бир сабаби уларнинг хайру садақа ҳисобига яшашлари бўлса, иккинчи сабаби қўсқи юрмоқлари эди. Соч ва соқолларини беўхшов ўстириб, жандага чулганган сўфи қаландарларнинг зикру жазаваси унинг ғашини келтирар, мажзуб шоир самоъ базми аро Оллоҳ васлига етмоқ мақомини асло ҳазм эта олмас эди.

Машраб табиатан қаландар эди. Гарчи унинг хасталик тўшагидан туриб, қаландарликни расман қабул этганига эндигина бир йилча бўлган бўлса ҳам, у болалиқдан қаландар эди. Бир гўшада муқим тура билмай, девонавор риндона юриш, аччиқ ва кескир тил, дунё молига майлсизлик, аркони шариат фарзлари адосида сустлик, мулоқотда дунё ва мансаб пешволарига илтифотсизлик уни қаландар қилиб кўрсатар эди. Шоирнинг ислом киборлари юзига тикка отилмиш куфрона абётини эшитган ҳар бир қаландар уни ўзига ҳаракат дастури сифатида қабул этар эди. Қисқаси калом, шоирни бир бора кўрган ва сўзини тинглаган қаландар қирқ йиллик қадрдони каби ортидан эргашиб юрмоқни тилар эди.

Гарчи иложсизлик туфайли бўлса ҳам, тариқати қаландарияни қабул этмоқ шоир ижодига таъсир этиб, унинг ошиқона овозини янада ошкор этди. Абётида қаландарликни мадҳ этувчи туркум ғазаллар пайдо бўлди. У руҳан қаландар эди, ғаддор фалак жисмини ҳам қаландар этди, аммо у қаландар бўлиб на садақа йиғди, на зикр базмлари тузди ва на така тупроғини ялаб бир гўшада ётди. Пешонасига сарсари юрмоқ лавҳи ёзилган икки биродар эшак устида бошлари эгик келар эди. Сеторий Машрабдан ўн-ўн беш одим орқада, улар Ёрқанд йўлида бир қишлоқдан чиқиб, иккинчи қишлоққа яқинлашмоқда эдилар.

Улар Хўтаңда узоқ тура олмадилар. Шаҳарнинг уй-гур тилли эли орасида бир неча кун меҳмон бўлиб, тонготар суҳбатлару базму мушоиралар тузган икки биродар Ёрканд қайтмоққа шошилдилар. Ўзга тилли қалмоқлар орасида узоқ қолмоқни кўнгиллар тиламас эди. Хўтаңдан нари юрмоқ яна маънисиз, чунки чин эли тилда бегоналиги устига дину эътиқодда ҳам ўзга эди.

Қуёш тик тепага келган, шоирнинг иссиқ элитган эшаги эриниб қадам ташлар, лоҳас бўлган Машраб ҳам кўзлари пинакка кетиб борар эди. Дашт тутаб, алақачон экинзор далалар бошланган, бу яна бир қишлоқнинг яқин қолганини билдиради. Машраб димоғига қовуннинг ёқимли ҳиди келиб урилганда сергакланиб атрофга боқди. Полизнинг шундоққина ёнида ёш бир йигит хиргойи қилиб ишлар, шудгор ерни тахлаб, жўяк тортмоқда эди. Унинг оғзидаги ярим ёрти таниш сўзлар шоир эътиборини тортди. Деҳқон йигит шоир байтларини ўз билигича бузиб куйламоқда эди.

*Осмондин ерга ташлаб, халқ аро пайдо қилиб,
Қуш каби болу паримни сингуройин гермусан!*

Хўтан даштининг олис бир бурчагида ёш уйғур йигит оғзидан ўз байтини эшитган Машраб масрурланди. Ундаги ланж уйқу кайфияти бирпасда кўтарилиб, ўрнини енгил шодлик эгаллади. Зеро, ўз умрини қаламга бағишлаган шоир учун бундан ортиқ бахтнинг кераги ҳам йўқдир. Йигитнинг қироатдаги саҳву хатоси Машрабнинг қитиқ патига тегиб, шўхлигини кўзғади. Эшагидан отилиб тушди-да, эгат ҳатлаб ўтиб, йигит тортаётган жўякларни тепкилаб буза бошлади. Бу ҳолатни кўрган деҳқон бирпас серрайиб қараб турди. Йигит баланд бўй, сарҳина мўй, офтобда қорайган от юз, ўт сочган катта-катта шаҳло кўз бу қаландарни илк бора кўриб турганига иқрор эди. Йигирма-йигирма беш ёшлар атрофидаги қаландарнинг эғнида орас-та жомай малла, соқол-мўйлаби озода кузалган, енгил кулоҳи остидан патила-патила сочлари ғуппириб чиқиб туради. Бошқа қаландарлар каби унинг кўлида на асо, на ўзга қаландар анжомлари бор. Йигит мажзубона сакраётган қаландарнинг ҳали-бери тўхтамаслигини кўргач, бир сапчиб унинг олдига келди. Унга кўлларини шоп этиб деди.

— Ҳей, масхара қаландер! Бул не жиннилик?!
— Не қилибмен? — қўлларини ёйиб деди Машраб.
— Нечун меним қуриб қўйгон иморатимни бузу-
юрсен?

— Иморатинг қани? — дея атрофига аланглади
Машраб.

— Ана ул оёқларин остина меҳнет меним имора-
тимдур!

— Меҳнатингга ичинг ачийдур, дуруст, — жилма-
йиб деди шоир. — Анда ўзинг нечун менинг қуриб
қўйган қасру қошонамни топтарсен?

— Нени айтиюрсен, қаландер? — дея ҳайрон бўлиб
сўради йигит.

— Ана ул оғзингда вайрон ўқилмиш абёт менинг
қасру қошонамдур.

Йигит бирпас тафаккур ичра ҳайрон боқиб турди,
унинг бир шоирга, бир хуржун ёнида илинган созга
қараб олаётган кўзларида савол айланар эди.

— Ассалому алайкум! Хуш келиюбсиз! — деб таъ-
зим билан бориб шоирга қўл тутди йигит ва сув бўйи-
даги ўрик дарахти соясига таклиф этди. Бирпасда бу
икки мажзуб қаландар овозаси билан атроф дехқон-
лар йиғилиб келдилар. Дастурхон ёзилиб, қовун карч-
ланди.

— Қани, азизлер! — дея манзират этди ёшда улур-
роқ дехқон. Чанқаб келган биродарлар дастурхонга
қўл чўздилар. Дехқонлар уларга зимдан боқиб, бир-
бирларига қараб олмоқда эдилар.

— Қаландер Мешреб Кошғарий Хўтан сори ўтиюр
деб эшитур эрдук? — шоирга чой узата талмовсираб
деди бояги дехқон. Унинг сўзидан «ҳақиқатан ҳам
Машрабмисен» деган савол англолар эди.

— Кеча тонг била йўлга чиқиб эрдик. Худога шукр-
ким, бугун элу юртта ризқ улашгучи сиздек дехқон-
лар бирла юз кўришиб турибмиз!

— Лафзингиз торон аҳлина ётмаюр, Кошғарий эр-
масмусиз? — деб соддалик билан сўради полиз эгаси.

— Бале! — дея жилмайди Машраб. — Наманго-
ниймен!

Йигит сачраб туриб, таъзим этди ва ўқиди.

*На малакмен, на фариште, мен ҳам одам наслудин,
Мен таваллуду ўшел фарзанди Намангониймен.*

— Танидум! Сиз улу оқин Мешреби давронсиз! Келинг, гарди пойингиз тавоф этай! — дея йигит юкуниб, шоир этагига қўл чўзди. Ҳаммалари оёққа қалқдилар. Кўзлари ёниб турган бу найнов деҳқон йигит шеърият шинавандаси, Машраб муҳибни эди.

— Туринг! — дея йигит елкаларидан олди Машраб. — Жойингизга ўтирингиз! Зинҳор-базинҳор одам зотига сифинмангиз!

Ҳаммалари ноилож қайта чўқдилар. Кекса деҳқон қўлини кўксига қўйди.

— Авлиё Машреб овозаси олами тутибду, гарди покингиши кўзлере сурма қила сурса арзийор!

— Йўқ, ҳазратим! — дея чолга жавобан қўлини кўксига қўйиб, таъзим эта хитоб қилди Машраб. — Халқи олам сифинса, сиз меҳнат аҳлига сифинмоғи жоиз эрур, илло бизнинг мазҳабда юкунмак йўқдур!

— Маъзур тутинг, шоир! — дея таъзим этди мезбон йигит. — Кўп «шоир»лер ўзлерин «Мешреби мажзуб» дею овоза этиб ўтиюрлер. Ул сабаб бирла андишаде...

— Фақир бахтиёрменки, менга тақлид этурлар!

— Ажеб, — ҳайратланиб деди йигит, — Насимий Озория-де кўплер тақлид этмишлер эркен!

— Сиз кўзлари очиқ йигит кўринурсиз! — жилмайиб деди Машраб. У бийдай чексиз қум барханлари орасидан ноёб гавҳари шамчироқ топиб олган гадодай севинмоқда эди. — Насимий ҳазратлари фақирга увайс устоз эрурлар!

— Қуллу! — дея севиниб, қўлини кўксига қўйди йигит.

— Биродарим Пирматжон Сеторий ҳазратлари Андижонийдулар!

— Хуш кўрдук! — дея ҳар ёндан тавозе эта олқадилар.

— Қани, машшоқ! — Сеторийга мурожаат этди Машраб. — Қутлуғ дастурхон ҳурмати ўзни созу сўз бирла танитайлик!

Йигитлардан бири созларни келтирди. Танбур ва сетор овози кенг далалар оша олис-олисларга тарала бошлади.

*Ўлдиройин гермусан ё куйгуройин гермусан,
Ёна бошимга балолар ёгдуройин гермусан?*

Шоқаландар

«Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Бизким, такайи шаҳри Ёрқанднинг қоратоғли Исоқия сулутинга тобе қаландарлари машварат айлаб, қарор этдук. Ўз мажзубона овози бирла тариқати қаландарияни олқамиш оқин, сулуқдин-да, мазҳабу иқтидодин-да инсон шаънин сарбаланд тутмиш қаландар, тариқатин иллатлардин пок этмиш сарроҳ Бобораҳим Валибобо ўғли Машраби Намангонийга «Шоҳ қаландар Машраби сарсари» унвони таалуқ этуб, эгнига жандаи шоҳ қаландар, бошларинга эрса кулоҳи чортар кийдиргаймиз, валлоҳи аълам биссавоб».

Фатвони ўқиган Бобо қаландар Машраб эгнига ёши тўқсонлардан ошган жиккаккина чол — қоратоғли қаландарлар пири этагини кўзларига суртиб табаррук этиб берган жандани ёпиб, бошларига кулоҳни кийдирди.

— Иншооллоҳ, бугундин эътиборан «Машраби мажзуб» номингиз «Шоҳ қаландар Машраби мажзуб» деб аталгай! — дея шоир қўлига ўйма гулли асоий морпечни тутди у.

— Асо даркор эрмас!

— Шоқаландар ҳазратлари, асоий ғафси харротий қаландарга така бўлгай! — жилмайиб деди Бобо қаландар.

— Узр, тақсирим! Хаёлимга аңдоқ келадурки, ожиз таним асо такайсига қадар етмас!

Олқишлардан ўнғайсизланган шоир беихтиёр созига қўл чўзди. Хўтан йўлида битилиб, сози келтирилган мадҳия ғазални хониш эта бошладилар.

*Муродинга етай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл,
Ситам аҳлин ютай десанг, қаландар бўл, қаландар*

бўл.

Пешравлар наздида куфрона тариқат талқини бўлмиш бу ғазални қаландарлар бошларини шўх тебраб эшитдилар. Олқишлар аро мажзубона кўзлари ўйнаб турган ёш бир қаландар ўрнидан даст туриб, Машрабга қадалди.

— Шоҳ қаландар ҳазратлари! Қаландарлик сизга маврусму муктасиб?¹

¹ Меросми касб?

— Қаландарлик фақирнинг бўйнимда тавқи лаънатдур! Тақдирнинг аччиқ тўфони бандаи рофилни тирклик бовидин кўтариб, бул саҳрои беададга отди.

— Анда нечук тариқатни олқаюрсиз?

— Фақирнинг ожиз таним бирла аччиқ тилим қаландардур, йигит, илло армон тўла қалбим қаландар эрмас!

— Бул қадар ошкора айтмоқдин қўрқмайсизму, шоир? — дея қўл чўзди шаҳар киборларидин бири.

— Барча азоблардин ўтмоқ бирла бандаси қаландар бўлғай. Бинобарин, қаландар қўрқувни билмас.

— Шоқаландар тақсирим! — ўрнидан туриб деди бобо қаландар. — Сизда тариқат ўзгача кўринур, ани бизга танитинг!

— Хўп бўладур! — дея қўлини кўксига қўйди Машраб ва кишиларга юзланиб ўрнидан турди. — Фақирнинг тариқатим дор сари элтғай. Удроҳи Ҳаллож бўлиб, сўзи овоза, каломи «Анал ҳақ!» дур! Фақир қаландармен, ҳам қаландарга аду. Адулигим етти порадур. — «Не дейсиз?» деган каби сомеларни бир-бир назардан кечирди шоир. — Аввали, лаънат ул қаландарғаким, белинга кашкулу саноч осиб, дарбадар гадолиф этар, сўз қадрини ушотиб, инсон бошини ҳам эта эшикларда муте турғай! — Шоқаландарнинг бу сўзи билан қаландарлар гуврандилар. Бир-икки ўринда асолар ҳаволаңди. Бобо қаландар бошларини эгиб қолди. — Сониян, бало тошлари ул қаландар бошига ёғилсинким, зикру самоъ базмида айланғай! — деб бепарво давом этди Машраб. — Яна касофат ул қаландардаким, қўсқи кийиб, қўсқи юрғай. Яна Оллоҳнинг қаҳрига ул қаландар гирифтор бўлсинким, ўзгага юкунур ё ўзганинг ўзига юкунмоғини тилар. Яна ул қаландар тилдин қолсинким, ўзганинг ўзига лолдир, тўти янглиғ ўзгалар байтини такрор этар. Яна икки калом аркон фарзу суннати бирладур. Ул қаландарнинг юзиқаро бўлсинким, қаландар жомаси бирла масжидга кирғай, ҳам ул сойир қаландар оёқдин қолсунким, киши кўнглини топа билмай. Каъба зиёратинга борғай!

*Тавофи олами дил қил жаҳонда ҳар башардин сен,
Агар бир дилни сен бузсанг, юзар Каъба бузилмазмў!*

Бу байтни ўқиган шоир даврага таъзим этиб, бир одим чекинди. Шу пайт ўрта яшар бир қаландар ўрнидан туриб, қўлини шоп этди.

— Анда қаландарлиқдин не қолур?

— Одамийлик қолур, ҳалоллик қолур, ғурур қолур, адолат қолур, — «эшитдингизму» деган каби қўл юбориб, шитоб билан жойига ўтирди Машраб. Даврада ғовур бошланди. Пири така Бобо қаландар қулоғига недир деди.

— Ҳазратим: «Бул ҳолат бирла тириклик этиб бўлмағай!» деюрлар, — деб такрор этди Бобо қаландар.

— Баҳоуддин Нақшбанд ўғитини эсланг, ҳазратим! — дея пир томон таъзим этиб овозини балаңдлатди Машраб. — Кори амал этган банда оҳдин ўлмас!

— Бул тахлит ҳолату ҳангом бирла боз кишиларни ортингиздин эргаштирмоқни ҳам тилаюрсиз? — дея киноявор жилмайди Бобо қаландар.

— Ортимдин сайҳа тортиб эргашгувчилар, тақсирим, ришкимни кўзғатур! Фақир савлатдор бек ва ё давлатдор ғаний эрмасменким, кишиларни қўлда тутсам. Мен бори бир сўз бандасимен. Каломим халқ ичрадур, илло ўзлимим бирла ҳеч ерга сифмас танҳою ягонамен!

Ушбу сўзларни айтган Машраб танбурни қўлига олди. Икки биродар яна хониш бошладилар:

*Бир жунуне бор менда юз маҳшаристонни бузар,
Ул ҳадис, оят сўзи мункири Қуръонни бузар.*

Ғафлат кўзлари очилган эшитгувчилар шоир сўзидаги маънони чақмоқ учун жон қулоқларини тутган, «оҳ, уҳ» нидолари билан бош тебрамоқда эдилар. Ҳофизлар овози эса кўтарилгандан кўтарилиб борар эди.

*Машрабо, сен иқтидолик бандаларга улфат ул,
Сенга ҳамроҳ бўлмаса, албатта, имонни бузар.*

Нажот маликаси

— Улуғ хон Хара Хула набираси, Ойрот салтанати устунни Батур Хун Той Чи хонимиз ўғиллари, мамлакатимиз келажагининг таянчи, кўп сонли аймоқ хонлари сардори шаҳзодаи оламгир Ғалдан Бакошту ҳазрати олийлари, — дея қадаҳни балаңд тутиб гап бошлади ёши элликлардан ошган чурос эли хони, — ушбу қадаҳни сизнинг саломатлигингиз шарафига кўтарамен! Улуғ тоғлар руҳи сизга қудрат берсун!

Биродарлар қурама аймақ бу одамлар ҳазил-мутойибаси-ю, нақши ўланларига берилиб қулоқ тутар эдилар. Бошларидаги буркларига қадалган нишонларидан қайси аймақ хони эканлигини билмоқ мумкин бўлган ёш тождорлар отаси ёнида ўтирган бўй малика томон ўғринча боқиб, мавриди келди дегунча қиз билан кўз уриштирмоққа ҳам муяссар бўлмоқда эдилар.

Кошғарда «Қунтожихон» деб аталувчи кекса тождорнинг эрка қизи бўлган Оппоқойим икки биродарни асирлик домидан халос этган нажот маликаси эди. Бобораҳимни бир дам хаёл олиб қочди.

Ила йўлида қалмоқ сарбозлар қўлига банди бўлиб қолган биродарлар уч йилдан буён баджаҳл қирғиз чол назорати остида кимсасиз жазирама Кўкшер яйловида туя боқар эдилар. Инсонлардан йироқ гумроҳ ҳаёт уларни зериктирар, гарчи тоғу даштнинг мусаффо ҳавоси, одамлар говуридан олис осудалик Машрабга бир томонлама ёқса ҳам, шаҳарда ўсган йигитлар учун бу ҳаёт диққинафас эди. Ҳар тонгда адашмай келувчи найзабардор қалмоқ суворийлари қаландарлар дилидан қочиб қутулмоқ орзусини ҳам ситиб чиқарди. Ўтган йили туялар подасини эгасиз ташлаб чўлга қочганларида, узоққа бормай тутиб келган эдилар.

— У юрди тагин-де қўриқтамай кетселеринг-ғўй, — дея кўзлари қонга тўлиб қичқирган эди қирғиз чол, — найза тигине илиерлер!

— Яхшиям бир умрлик дўсти ҳамдамимиз бор, биродар! — деб танбури қулогини бурар экан лабларига босди Машраб. — Йўқса, бу бийдай соқов далада меш каби тарс ёрилиб ўлур эрдик.

Танбурга сетор эргашиб, шўх мустазод ижроси бошланди.

*Кўрмакка сани тун кечалар уйғонадурман,
Эй шоҳи жаҳоним,
Оҳиста юруб даргоҳингга мен ёнадурман,
Эй кўзи хуморим.*

Қуролланган суворийлар қуршовида келаётган аробаларни кўрган ҳофизлар қариндошини топган болалар каби суюниб, овозларини баландлатди. Икки отли чорчингалак аробалар маҳофа каби ясатилган, айниқса, олдиндаги ароба ҳилпираган ҳарир ипак пардалари билан ажралиб турар эди. Аробалардаги гулгуна

қизларни иллаган биродарлар тобора жўшиб куйлай бошладилар. Олд ароба пардаси орасидан силкинган қизил дуррача ишораси билан карвон тўхтади.

Беш қиз капалаклардай пирпираб аробадан тушиб келишар эдилар.

— Апағ айим биек хан қизи! — деб ишора берди одмироқ кийинган қизлардан бири. — Мен била эна тувган.

Ўртада ғоят ҳашамдор ва нафис либосли қиз йигитларга ним таъзим билан нозли табассум ҳадя этди. Машраб сутга чайган каби оппоқ кулча юзли, қошлари пайваста бу гўзал малика Қунтожихон қизи экани ва унинг томирида қирғиз қони ҳам оқишини англади. Гиламчасига қайта чордана қурган йигитлар бу мулоқот билан янада жўшиб куйлай бошладилар.

*Бир боқишинга жумлаи жонона тасаддуқ,
Шаҳло кўзинга оқилу девона тасаддуқ,*

Қизлар томошасидин завқ олиб, жўшгандан жўшиб бораётган Машраб ўзида йўқ куйлар эди. Уч аробадаги қизлар ҳам алақачон пардаларни ароба томига отиб, ҳофизга жон қулоқларини тутган, малика эса ўзини ўраб турган қизлар орасида тебранар ва гоҳ-гоҳ алвондай ёнар эди.

— Мешреп, ай, Мешреп! — дея қўшиқ тугаши билан болалардай ирғишлаб чапак чалди малика. — Сен қалендер Мешреп нақшин ирлаерсен!

— Маликам! — юрак ютиб деди Сеторий. — Сиз Шоқаландар Машраб нақшин ўз тилларидин эшитдингиз!

Бирпас ҳайрон боққан малика, чамаси, Сеторий сўзларига ишонмади.

— Сен ўтрик сўзлаерсен, қалендер! — қошлари чимирилиб деди у.

— Ўтрик эрмас, маликам! — дея бош эгди Машраб.

— Росттен-де ашиқ қалендер Мешреп эсенг, меним ўтоғама ирлей бақ-чи?

Қиз бошига қаландар қулоҳи монанд мўйнали бурк кийган, бурк пешонасига нозик пат санчилган ёқут кўзли нишон қадалган эди. Қиз дилидагини англаган каби, унинг хиромон юришидан жўшган шоир хаёлида алақачон байт туғилган бўлиб, Машраб шўх таъзимда ўқиди.

*Ёр ўтоғасин кўриб телба кўнглум толлинагур,
Жон қушин долбойигур бошидаги қарқараси.*

Жилмайган малика қанотидаги қизлар қулоғига не-
дир деди. Бошларини четга буриб, юзларини рўмол
учи билан ним тўсган қизлар шоир томонга ўгринча
қараб олдилар-да, пиқ этиб кулиб юбордилар.

— Ўктем экенсиз, биек шаер! Мен сизи кўптин
кўрувга кумер эдим! — қирғиз канизакка бош қимир-
латиб деди у. Канизак белидаги қопчикқа қўл солди.
Пиёда ўраб келган навкарлардан бири канизак берган
икки тилмони ҳофиз қўлига етиб тутди. — Ажеп! Қа-
лендер Мешреп Қашқерий бул жайлоқте не қилиб
журийсиз?

— Заковатингизга балли маликам! Сиз, буюк хон
қизи, биз бандиларни қутқаринг, хокимиз Кўкшер туя-
лари оёқлари остинда қолмасун!

Бир дам тафаккурда қолган малика орқага юрди ва
ярим бурилиб жилмайди.

— Иладе меним нақшаним бўлурсиз!

Ширин хаёллар оғушида ўтирган Машраб ўзларига
навбат берилганини ҳам илғамай қолиб, Сеторий турт-
киси билан сергакланди.

— Мешреп агай, шўх-шўх ирлангиз! — дея ноз-
ланди қиз. У лолақизғалдоқ каби бошдан-оёқ алвон-
ранг кийимда бир гужум оловдек ёнар эди.

*То кийди қизил ўзини зебо қилайин деб,
Ўт ёқди жаҳон мулкина ғавво қилайин деб.*

Бу даврада туркчадан бебаҳра одамнинг ўзи йўқ
эди. Қунтожихон оиласи билан қирғиз лафзига, қай
бирлари эса қозоқ ва ё Кошғар лафзига мойил эди-
лар. «Гадо қаландар» дея беписанд ўтирган валиаҳд
Галдан Бакошту жаноби олийлари ҳам муаллақ бир
ҳолатда эди, чунки санъатнинг қудрати шундаки, у
тошни ҳам эритади. Шаҳзода тунд ва важоҳатли
қиёфаси билан ҳофиз кўшигини ёқтирмаётгандек ту-
юлса ҳам, соз рафтида ўйнаб турган оёғи унинг дил
ўтини ошкор этиб қўймоқда эди.

— Сўзлерингиз артук тушунбесем-де, санъатингиз
шейда этти, капиз! — дея танбур торидан ўпиб олқади
ёши улуғ қалмоқ ҳофиз.

— Ай-ай-ай!! — деб суюна чапак чалди малика.

— Бир ҳудойпарастга бунча илтифот нечун, хо-

ним! — дея кўзлари ўйнаб, қўлини шоп эта қичқирди ҳайдар кокилли аён.

— Худойпарастлиги анин дини, — деб тавозеланди ҳофиз. — Нақши эрсе динидин аъло!

— Шаҳду ширу шакар! — деб тантанавор эълон этди бу олқишлардан ҳаволанган Сеторий. Гувва қизарган Оппоқойим акасига бир қараб олдида бош эгди.

— Нақшон не дейир дея қизи томон энгашиб сўради хон. Таржимонсиз ҳам уни тушуниб ўтирган Сеторий қўл боғлади.

— Улуф хон! Шоир гўзал маликам мадҳинда қурма тил бирла айтибдурлар.

Маликанинг нозли имоси билан турк, қалмоқ ва форс тилларида битилган муламмаъ ижросини бошладилар.

*Қалмоқ бачаро гудам, гўфтам: чаканай бий,
Гўфто: яганожи, шураножи ямонай бий.*

Базм охирида Қунтожихон мажзубларнинг юртга қайтмоқ истагини қаноатлангирди.

Тиғи шамшир

Иладан савдо карвонида йўлга чиққан биродарлар икки қишлоқ ошмай бир-биридан хунук хабарларни эшита бошладилар. От суриб ўтишган қуроли суворийлар важоҳати тунд, одамлар кўзида қандайдир ваҳима, бир-бирлари билан шивирлаб гаплашар эдилар.

Карвонни қозоқ қўрғонларидан бирида уч ойга яқин сақладилар. Қўрғон дарвозалари тақа-тақ ёпиқ, ҳар бир чикувчи ва кирувчи қаттиқ текширилар эди. Биродарлар бу қўрғонда кекса Қунтожихоннинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитиб, Галдан Бакуштанинг ота ўрнига хон кўтарилишини шарафловчи тантаналар шохиди бўлдилар. Ёш тананинг ҳаракати тез бўлгани каби, ёш подшоҳ қаламравидаги мамлакатда воқеалар янада шитоб кеча бошлади. Дастлабки бир-икки ҳафта ичида деярли ҳар куни қўрғоннинг қатл майдонида икки ёки уч кишининг боши кесилар, одамларнинг дамлари ичига тушиб кетган эди. Жазога мустаҳиқ этилгувчилар орасида қозоқ, қирғиз ё уйғур кишилари бўлгани каби, онда-сонда қалмоқ йигитлари ҳам учраб турар, уларни буюк хоннинг шавкатли юришларига ишонч-

сизликда ва қўшинга ёзилмоқдан бош тортишда айб-лашар эдилар.

Машрабнинг Бакуштахон қаерга юриш қилмоқчи эканлигини била олмай боши ғовлаган, унинг сарсари кўнгли қўрғондаги биқик ҳаётдан тезроқ қутулиб чиқмоқни тилар эди. Шоирнинг бир кўнгли тезроқ Кошғар бориб, Тўтийизорининг ҳолини билмоққа ошиқса, яна бир дили Оппоқойим тақдирини ўйлаб ачишар эди. Ота тириклигида бировнинг этагини тута олмаган ул маъсума қизнинг ҳоли не кечди экан? Ўз салтанатини қилич яланғочламоқ билан бошлаган дажжол ака ул мажзуба бошига не кунларни солмади экан?

Қўрғондин қутулиб, хатарли йўллар билан шаҳри Кошғар дарвозасига етиб келдилар. Дарвозанинг ўнг қанотидаги майдонда туялар чўқтирилиб, икки биродар карвонбоши билан хушлашмоқ учун юрдилар. Қозоқ карвонбоши дасторнишин сўфи ҳамроҳлигида шаҳар томон отланган эди. Бу сўфи Машрабга узоқ таниш кўринар, ўз навбатида сўфи ҳам икки биродарга синчков назар солмоқда эди.

— Шоқаландар ҳазратлари! — силтанган от жиловини тортиб деди у. — Хўжам подшоҳ қабулларига боргаймиз!

— Маъзур! — дея қўлини кўксига қўйди оташла-ниб гувва қизарган Машраб.

— Андоқ эрса, — қамчисини махси сағрисига шарт-шарт уриб, бақалоқ киши томон ишора этиб деди сўфи, — рухсати олий бўлгунга қадар карвон била тақсирим ихтиёрида турурсиз!

Биродарлар итоаткорона эшакларидан тушдилар. Кошғарда ҳам қозоқ қўрғонида бўлгани каби эҳтиёт бир ҳолат ҳукмрон эди. Шаҳар бўйлаб дасторнишин сўфилар ҳукм юритар, авом халқ учун то улар ўтиб кетгунга қадар таъзимда турмоқ одат этилган эди. Кўчани тўлдириб юрадиган Исмоилшоҳ навкарлари кўринмас, Офоқхўжага итоатда бўлган ярим сўфи навкарлар аро важоҳатли қалмоқ сарбозлари ҳам ўтиб қолар эди. Шаҳарга кириш учун рухсати олий билан бирга икки биродарга Кошғар валийси Хўжам подшоҳ — Офоқхўжа саломига бормоқлари лозимлиги таъкид этилди.

1090 ҳижрий, милод ҳисоби билан 1678 йил ёз ойларида Исмоилшоҳ томонидан Кошғардан қувилиб, Ила йўлида тиш қайраб турган Офоқхўжанинг сўфи

навкарлари етагида шаҳарга кирган қалмоқ қўшини ўлкани истило этди. Хўжа Яҳё Исмоилшоҳ кишисини ўлдириб, Хўтан ва Ёрканд шаҳарлари жиловини қўлга олган эди. Галдан Бакошту Офоқхўжани Кошғар тахтига ўтқазиб, ўзига ноиб тайин қилди.

Эшакларини ниқтаган икки биродар қаландарлар такяси томон бормоқда эдилар. Оташланган Сеторий сукутни бузиб гап бошлади.

— Бугунги хону беклар жайнамоз устида ўтирмоқдин ўзгага ярамайдурлар! Нечук Темурхондек оламгирлар майдонга келмайди, шоир?

— Салладор палидлар то омон эркан, Кошғар осмонига эрк қуёшидин офтоб тегмагай! Халқ бошини бир қозонда қайнаттувчи қудрат шамшир эрса, анинг тифидин сув ўтириб ичур эрдим, биродари азиз!

Совқотиб борурмен

Сеторий тоғойисига зимдан назар ташлар экан, унинг анча чўкканини кўрди. Соч-соқоли қордай оқарган, паҳлавон келбат машшоқ елкалари чиқиб хўқрайган, ўз ёшига номуносиб бир тарзда бемавруд қариган эди. Жияни нигоҳининг маъносини сезган каби, Муҳаммад Сиддиқ жилмайди.

— Умр оқар дарё эрмиш, жиян! Анча улғайибсиз. Шоирнинг ҳам кўкси тўлиб, ҳаракатлари вазмин тортибдур. Энди кўним ҳаёт топмоқ фурсати етган кўри-нур.

Танбурий аввал ҳам жиянига неча бор «уй-эшик қилиб бермоқ» ваъдасидан гап очиб кўрган, аммо Сеторий биродаридан айру яшамоққа унамагани сабаб, унинг қайсарлигидан дилида иштибоҳлар уйғонган эди. Машшоқ гапни ортиқ чуватмай, жиянига умидвор қаради. Ҳар гал Кошғар келганида Танбурий хонадо-нида меҳмон бўлмай кетмайдиган мулла Вали Хўжандий унинг сўзини энлаб тушди.

— Бир кўп эллар удуми гарчи кўчиб яшамоқ бўлса ҳам, — Танбурий томон тавозе билан қўлини кўксига қўйиб деди у, — дарахт бир ерда камол топур. Пайтики, волидайн даъватига қулоқ тутмоқ ва юртга қайтмоқ лозим! — «Не дейсиз?» деган каби Машрабга қадалди Хўжандий, аммо ундан садо чиқмагач, машшоққа юзланди. — Ёдингиздадур, ҳазратим, бундин уч йил бурун шоирни Кошғарда топа билмай, онаизори

илтижоларини сиз азизга омонат топшириб кетган эрдим.

— Албат, албат! — дея бош ирғади Танбурий. — Анони яратмасун! Фарзанд йўлида интизор ўтказган анинг ҳар куни азоб.

— Биз юртга қайтурмиз! — деб ниҳоят тилга кирди Машраб. — Иладин ўтсак ҳам бўлув эрди, илло дийдор... — дея қизариб бошларини эгди у. Шоир дардини тушунган Танбурий надомат билан бошларини чайқади: тоғойисининг унсиз жавдираган кўзларидан «эсиз тақдир, эсиз умр» илтижоларини ўқиган Сеторий у кўзларга қайта боқа олмади. Машраб сўзини ўзича фаҳм этган Хўжандий гап бошлади.

— Эртан тонг бирла биз олий қабулга боргаймиз. Ҳамроҳ бўлув эрсангиз...

Хўжандий сўзи билан Машраб ялт этиб Танбурийга қаради: машшоқ шоирнинг дард тўла кўзларига дуч кела олмас, бошларини эгган эди. Бу ўнғайсизликдан ўсал бўлган Хўжандий алвондай қизариб кетди. Офоқхўжанинг Чодак ҳукуматидаги хешлари, қолаверса, Намангон ақобирларидан катта салом олиб келган, ўзининг эшонга ихлоси баланд бўлган Хўжандий ё Машраб бошидан кечмиш ҳодисаларни эшитмаган ва ё ҳали ҳам уни итоатда деб ўйлар эди. Орада мавҳумот қолиши Машрабга маъқул бўлмай, ошқора мулоқотга ўтди.

— Устоз! — деб Танбурийни ўзига қаратди у. — Нечук машқингиз паст, қаддингиз эгик?

— Йўқ, недин?.. Масрурмен! — дея қаддини ростлади Танбурий, аммо шоир кўзларига боқа олмай, нигоҳини қочирди. Орага оғир сукунат чўккан, ҳеч ким юрак ютиб сўз бошлай олмас эди.

— Дийдор талаби бирла бот-бот... — дея Хўжандийга теккизиб шама этди Машраб.

— Йўқласалар, — деб «Одатимни билурсен-ку» дегандай жилмайди машшоқ ва Хўжандийга бир дам тикланиб турди-да, недандир ҳуркиган каби овозини пасайтирди. — Фақир Исоқия эрдим... ул фараҳли кунлар ортда қолган кўринур, шоир! Замона зайли андоққим, кимнинг карвонига тушар бўлсанг, анинг созини чалурсен!

«Э воҳ! — дея устоз ҳолатига ич-ичидан ачинди Машраб. — Эгик бош ва қисик тил бирла яшамоқ... тобакай?» Шоир умрида илк бора дилидагини тилига

чиқара олмади, чунки истиқболда юрт соғинчи ва она дийдори бир умр интилган манзил каби ўзига тортиб турмоқда эди.

— Биз эшон ҳазратларидин бирон мушкулот тортган эрмасмиз, — деб аросатда қолган Хўжандий томон тавозе билан гап бошлади Танбурий. — Бугун юрт сўрамоқ уҳдаси ул ҳазрат илкига ўтган эркан, бир фақир фуқаро сифатинда ҳукмларига тобе турмоқ қароримиздур!

Мезбоннинг бу иқрори билан Хўжандийнинг чеҳраси очилди. Машраб назарида фаҳми нуктадон бу калом «деворнинг ҳам қулоғи бор» андишасида айтилган бўлиб, «овозаси етган ергача етсин» қабилидаги нишон эди.

— Ҳазратимнинг қувваи қудратлари эллар тилида овозадур! — деб мамнун эълон этди Хўжандий. Танбурий «албатта» деган каби қўлини кўксига қўйди. Тоқатсизланган Машраб ва Сеторий созга қўл чўздилар.

— Афу этгайсизлар! — дея ўрнидан турган Танбурий даҳлиз эшигини ёпиб қайтди. Этларим жўнжикиб, совқотиб борурмен!

Хонадон соҳибининг бу бемаврид ҳаракатидан дили ўксиган Машраб овозини эркин қўя олмаса ҳам, сурур билан куйлай бошлади. Хўжандий ва бир неча наманганлик савдо аҳли билан бўлган дил тортар суҳбатлар равишида туғилган бу ғазал соғинч изҳори эди.

*Намангон шахридун, дўстлар, мани ёронларим келди,
Ато бирла аномни билгучи меҳмонларим келди.*

Ҳофизни тиламайгина олқадилар. Ҳарчанд қисташмасин, тоби йўқлиги маъзурини айтган мезбон созини қўлга олмади. Шусиз ҳам қовушмаётган суҳбат узоққа чўзилмай, юзларга фотиҳа тортдилар.

— Қачон йўлга чиқурсизлар? — деб хушлашар экан сўради Танбурий.

— Индин тонг билан, — дея жавоб берди Сеторий.

— Маъқул! — деб чекинди мезбон.

Анча юришиб, такяйи қаландарон бурилишига етганда Хўжандий Машрабни қўлидан олиб тўхтатди.

— Уззу кун кайфиятингизни бузмай дея сукут этдим, шоир. Онангиз бетоблар, балким бул фурсат йўлингизга илҳақ кўз тутарлар!

— Сўровларимга тик кела билмай, кўз қочиришла-

рингиздин сезиб эрдим, устоз! — Хўжандий кўлини каттиқ сиқиб деди Машраб.

Кўнгила дарди

Бомдод намозига азон айтилган чоғ, минг бир андиша билан хонақоҳ дарвозасидан кириб келган Машраб дарахтларни паналаб, ошхона томон юрди. У шу тобда бирон таниш кишини учратиб қолишдан ҳайиқар, юраги бесаранжом дукурлаб, ҳали ҳануз ичкаридан чиқиб келган Тўтинисо соғинч билан бағрига отилаётган каби, уни қандай сўзлар билан юпатмоқни ўйлаб энтикар эди. Шоирнинг озурда кўнгли ўз дардакашини унутмаган, тақдир тақозо этиб, уни соғ-омон топса-ю, олиб кетмоқ насиб этса, жиянларидан бир ёки иккисининг бошини силаб, шаҳри Намангоннинг хилват гўшаларидан бирида у билан сокин яшамоқ ниятини ҳам кўнглига туккан эди.

Машраб шаҳарда Тўтинисони киши билмас суриштирди. Унинг хонақоҳ емакхонасида хизмат этари даргани топгач, кўнгли тинчиб, сабр билан тонг отишини кутди. Ҳар нени дўсти ҳамдами Сеторийдан бекитмаган шоир бутун илдамроқ таҳорат олди-да, биродарини огоҳ этмай, қаландарлар орасидан суғурилиб чиқди. Шоир ёлғиз қолган чоғларида қиз билан ўтказган фараҳли кунларини эслаб оҳу нолалар чекса ҳам, Сеторий олдида у ҳақда сўз очмас, назарида бундай суҳбат биродари дилига озор етказаётгандек бўлар эди.

Хонақоҳ ҳовлиси четидан оқиб ўтадиган ариқ бўйига чиқиб борган Машраб шохлари осилиб турган олма дарахтини паналаб чўнқайди. Ариқнинг нариги бети гулзор, гулзор оралаб ўтган ёлғизоёқ йўл ошхонанинг ичкари хонаси супасига элтар эди. Бу хона идиш-оёқларни ювиш хонаси бўлиб, унда аёллар, асосан, эшон қудратидан шифо топмоқ учун юрган ожизалар хизмат адосида бўлғуси эди.

Ариққа интилиб, зилол сувда ўз аксини кўрган Машраб сесканиб тушди. Сувда қалқиб турган қаландар сиймоси шу тобда ўз соҳибига ёқмай қолган эди. У ўзига оро бериб юришга одатланган бўлса ҳам, кulloҳи остидан ғушпириб чиқиб турган патила-патила гайир сочлар, интизор жавдираб боқувчи дард билан чўккан кўзлар унга бегонадек туюлиб кетди. Зеро, уни бу қиёфада кўрмаган Тўтинисо чўчимасмикин?

Машраб энди ариқ ҳатлаб ўтмоққа чоғланган ҳам эди, баркашда бир даста чойнакларни кўтарган қиз шу томон кела бошлади. У йўлига бошларини эгиб тикилар, оёқлари билан ерни пайпаслаб, эҳтиёт қадам ташлаб келар эди. Эниш илмаклардан бирига тушиб чўнқайган қиз йўлакка бир қараб олди-да, чойнакларга қум сола бошлади. Қиз орқага беҳуда қарамаган экан. Супада барваста қомат, аммо этлари бориб устихонига ёпишган бир аёл кўринди. Эғнида эскигина чит кўйлак, оёғида чориг кавуш, туриши юпун, ҳаракатлари пароканда аёлнинг лаблари беором қимтинган, аммо юз-кўзи тўла ажинлар орасидан ҳам унинг гўзал ҳусн эгаси бўлгани сезилади. Бу аёл Тўтинисо эди. Энтиккан Машраб ўзини секин шохлар панасига тортиди.

— Келдингизме, апе? — ўздан юқорида шақур-шуқур қилаётган Тўтинисо томон қулоқ тутиб деди қиз. — Сув ўлгур бирам ваҳм соладу! — дея ўзига гапирган каби яна ишига тутинди у. Қизга жавоб айтиш хаёлига ҳам келмаган Тўтинисо паришонлик билан баркашдан битта сопол пиёла олди-да, сувга ботирди. Унинг кўзлари қўлидаги ишида тўхтамас, йўл кетган каби қайларгадир тикилиб қолар эди. Тўтинисони ҳамон бу ҳолатда кўрган Машрабнинг юраги орқага тортиб кетди. У олма шохини четга суриб, шохлар орасидан чиқди. Барглар шитири билан сергакланган қиз атрофга аланглади, аммо Машрабни кўрмади. Тўтинисо эса шоирга тикилиб турар эди. Унинг катта-катта кўзлари ҳайрат билан жавдираб, бир қўлида қум тўла пиёла, иккинчи қўлини ерга тираганича учмоққа шай қуш каби пирпираб турар эди.

«Хуркима жоним, хуркима! Бу — менмен! — дея ич-ичидан нидо чиқмоқда эди шоирнинг. — Танияпсенму? Мен — Машрабингмен, шоирингмен! Кел, бағримга босайин, Тўтийизорим!» — деб қиз томон икки одим юрди у. Гўё шоир дилидагини англаган каби, Тўтинисо жилмайди. Бундан дадилланган Машраб қўлларини чўзиб яна бир одим ташлаган эди, пиёлани отиб урган Тўтинисо қўлларини пахса эта чинқириб юборди ва тура ичкари томон қочди. Сирғалиб кетган пиёлалар шақура-шуқур этиб, ариққа ағдарилди.

— Тўти, Тўтинисо, тўхтангиз! — дея ариқдан ҳатлаб ўтган шоир у томон интилиб хитоб қилди, аммо Тўтинисо ичкарига кириб йўқолган эди. Машраб ки-

риб борганда, идиш-оёқлар териладиган токча пардаси орасига яширинган Тўтинисо қалт-қалт титрар, чўп бўлиб қолган қўлларини илтижо билан чўзиб, «яқинлашма» ишорасини берар эди.

— Тўтинисо, бу — менмен! Машрабингизмен! Раҳимингизмен! Қочманг, жоним! Сизни соғиниб келдим! — дея қиз томон юриб, бошидан қулоқини олди шоир. Бир дам тўхталгандай бўлиб жилмайган Тўтинисо шоир сочлари тўзғиб силкиниши билан яна дод сола ён эшиқдан ташқарига чиқиб қочди. Капалақдай пирпираб бораётган қиз шовқини билан икки ёш сўфи қуршовида бир киши ичкаридан шитоб чиқиб келди. Ғоят етилиб тўлишган бу одам хонақоҳ ошпази Лазиз шоир эди. Ташқи эшиқда қўрқувдан дир-дир титраган қиз, хона ўртасида эса пароканда шоирни кўрган ошпаз воқеани тушунди. У бошларини афсус билан чайқаб, шоир томон юрди.

— Саломатмисиз, Машрабхон!

— Шукр! — дея жавдираган кўзларида ёш қалқиган Машраб ноилож кучоқ очди.

— Кўнгул дардига даво йўқ эркан-да, шоир! — уни дарахтлар остидаги курсига бошлаб деди Лазиз шоир. Ҳорғин ўтирган Машраб унсиз бош эгди. Икки ёш сўфи тепаларида бир дақиқа жим қолдилар. — Сизлар бораверинг, мен ҳозир, — деб сўфиларга жавоб берди Лазиз шоир ва йигитлар узоқлашгач, Машраб томон энгашиб, овозини пасайтирди. — Ожиза бирла қайта мулоқот этмакка уриниб овора бўласиз, шоир! Ул муниса аңдоқ бир қулф дардга йўлиқмишким, эмди очилмас бўлиб кўринур! Шоҳим ани кишига узатмак ниятига ҳам бориб эрдилар, илло ожиза эр зотини ўзига яқин йўлатмакни тиламайдур! — дея шоир томон қадалди ошпаз, аммо Машрабнинг нигоҳлари ер чизган эди. Ҳамсуҳбатининг сўнгги сўзлари шоир юрагини ўқдай тешиб ўтди. Буткул вужудига зилзила тушган Машраб ўз титроғини сездирмаслик учун қўлида ғижим бўлган қулоҳи устига унсиз бош қўйди.

Забти дил

1098 йил ҳижрий ёки 1686 йил санаи милодий ёзила мавсум чаҳоршанба кунларининг бири. Мажзублар хонақоҳи калонга оқиб келмоқдалар. Бу пайт мажзублар шоҳи Машраб биродари Сеторий ва бир-

неча қаландар ҳамроҳлигида довондан ошиб, Фарғона ерларига қадам қўймоқда эди.

Эшон Ҳидоятullo Офоқхўжа кошғарийлар тилида «Хўжам подшоҳ» атала бошлагандан сўнг базми хонақоҳ яна ҳам кучайди. Базми хонақоҳ майдони бир кўп ихлосмаңдлар учун Хўжам подшоҳ дийдорига мушарраф бўлмоқнинг энг қулай ўрнига айланди. Офоқхўжа учун ҳам авваллари ташвиқот майдони бўлган хонақоҳ базмлари бугун йўриқлар ва фатволарни эл кўзида эълон этувчи бир саҳна мақомини олмоқда эди.

Офоқхўжа супа тўрида лўлаболишли тахт узра ястанган, унинг атрофида Соқий охунд, Гумном Хирқатий ва давлатда олий мартабаларга минган Нозали Чобук қаландар каби хос кишилари. Қуйироқда эса Мухаммад Сиддиқ Танбурий бошлиқ бир гуруҳ созанда-лар хизматга шай турадилар. Йиллар силсиласи бизга таниш бу одамларнинг ҳаммасида ўз изларини қолдиргани каби, Офоқхўжа бу таъсириятдан холи эмас эди. У важоҳатидаги кибр ва улўфворликни сақлашга тиришса ҳам, қарилик ўз кучини кўрсатмай қолмаган эди. Унинг соч ва соқоллари гувва оқарган, қомати эгилиб, чуваккина чолга айланган эди. У тахт курси устида лўлаболишга сингибгина ўтирар эди.

Хонақоҳ дарвозасидан беш-олти қаландар қуршовада кекса бир қаландар талқин айтиб кирди. Эътибор бериб қаралса, у така сардори Бобойи Занги қаландар эканлиги кўринади. Қаландар кексайган, соч ва соқоллари қордай оқариб, қадди ҳам эгилган эди. Фақат унинг ҳали жарангдор ўктам овози кишилар эътиборини тортар эди.

Одат этилган янги тартибга кўра базми хонақоҳ тилаган ҳар бир қаландар дарвозадан талқин айтиб кирмоғи ва Хўжам подшоҳ кўнглини овлаб, ундан ҳадылар ундирмоғи керак эди.

*Тонимоқ тангрини тонмоқ ҳаводин,
Кейин турмоқ фаоли нораводин.*

Сўфи Оллоёрнинг шариат ва тариқат ҳукмларини васф этувчи байтларини айтиб кирган Бобо қаландарни ҳамроҳлари оҳангга мос бош ва гавда ҳаракатлари билан қўллаб келар эдилар. Улар Офоқхўжа рўпарасига етганда, сўнгги байтларни хониш этиб, Хўжам подшоҳга таъзимда эгилдилар.

*Ишонма отага, қолма талабдин,
Сўралмасгур қиёматга насабдин.
Ҳасаб фавқи насабгур, эй нақу ҳол,
Ипак тўндин ўтар хўб ишлаган шол!*

— Боракалло! — деб олқади Офоқхўжа. Соқий охунд Бобо қаландарни улуғлар орасига чорлаб ишора этди.

— Ҳазрат подшоҳим Бобойи Занги қаландарни бир тилло бирла сийладилар-ов! — дея чолга тангани тугтар экан эълон этди у.

— Куллуқ, валинеъмат! — дея қўл боғлаб, таъзимга эгилди Бобо қаландар.

*Ишқ ичра қадам қўйдиму то тарки сар эттим,
Сийнамни маломат ўқиға ҳам сипар эттим.*

Ҳамма бу жарангдор ширали овоз билан ялт этиб дарвоза томон қаради. Офоқхўжага гўё Машраб қайтиб келаётгандек туюлиб, кўзлари сергак тортган эди. Ўн беш-ўн олти ёшлардаги бўйчан қаландар йигит ўзидек уч ёш қаландар қуршовида талқин айтиб келар эди. Офоқхўжа унинг талқинида Машрабона жилвани, ҳаракатларида эса ўша таниш ўтли гурурни кўриб, беихтиёр сўз сеҳри оқимида бошларини тўлмамоққа бошлади. Созандалар ҳам талқин оҳангига жўр чалмоққа тушдилар. Қаландарлар ҳар банднинг сўнгги мисрасини такрор этиб, асосиз қўлларини баланд кўтарганларича чарх ура ошкора рақсга тушиб келар эдилар. Уларнинг табиий ҳаракатлари талқин сўзларига жуда мос ва ўзларига ғоятда ярашганлиги билан аҳли томошани ўз сеҳрига тортган эди. Талқин маромида ҳамма рақсга тушар эди. Фақат Соқий охундининг рақси бошларини енгил тебращдан нарига ўта олмаган эса, ўзгалар бор гавдаси билан тебранмоққа тушган эди. Мижжаларига дувва ёш қуйилиб келган Гумном рўмолча учи билан кўзларини артар, Чобук қаландар қўллари бир маромда кўкрагига бориб қайтмоқда, беҳуд Бобойи Занги қаландар эса алақачон бир одим олға, икки одим орқага юрмоқни бошлаган эди. Бу хилдаги таъсирни супа пастида давра олган ўзга кишиларда ҳам кўрмоқ мумкин эди.

Қаландарлар улкан ҳовлини айланиб, даврага кириб келган сари, бу таъсир ошиб, ҳаракат кучайиб борди.

— Ё Оллоҳ! — дея ниҳоят қўлларини баланд кўтариб, ўрнидан турди Хўжам подшоҳ. Уни қуршаб келган улуғлар ошкора рақс билан қаландарларга пешвоз юрдилар. Хонақоҳнинг улкан ҳовлиси рақс майдонига айланди.

— Боракалло бўталарим! — дея талқинни тугатиб, энгил таъзим этган қаландарларни олқади жойига қайтар экан Офоқхўжа. Унинг ишораси билан Соқий охунд йигитга юзланди.

— Исминг недур, қаландар?

— Қурбон Залил, — деб жавоб берди у.

— Хўжам подшоҳ ҳазратлари Қурбон Залил қаландарни икки тилло бирла сийладилар-ҳой! — дея эълон қила тангаларни унинг қўлига тутди Соқий охунд. Қаландарга ҳар ёндан ҳадялар оқиб туша бошлади.

— Қурбон Залил Ёркандий! — дея жилмайди Офоқхўжа.

— Шундоқ, ҳазратим! — дея қўл боғлаб тасдиқ билдирди қаландар.

— Қоратоғли исоқиясен!

— Афу этинг!

— Дийдор тортиб келибсен? — дея қаландар кўзларига қаттиқ тикилиб сўради Офоқхўжа. Унинг ишорасини илғамаган қаландар эшон сўзларини «Менинг дийдорим тортиб келибсен» маъносида тушуниб, хижолатдан бошларини эгди.

— Қаландар Машрабни шаҳри Кошғарда топа билмадинг!

— Қуллуқ! — дея ялтта бош кўтарган қаландар гувва қизариб, эшон пойига тиз чўқди ва этакларини кўзларига суртди. Сиз подшоҳ ҳазратларини зиёрат этмак муродимиз ҳам бор эрди!

— Тур, бўтам! — дея эркалаб қаландар елкасига қўлини кўйди Офоқхўжа. — Ул мажзуб девона дийдорига етмакнинг манзили кўп узоқ эрур. Шоқаландарга тақлид асосиз юрмак бирла ҳам, оташ каломини булбул янглиғ тилга келтурмак бирла ҳам, ёхуд азиз бошларни паст қила юкунмак бирла ҳам ул манзилга етиб бўлмас!

— Афу этинг, шоҳим! — дея қўлларини кўксига кўйиб хитоб қилди Бобойи Занги қаландар. Ёш қаландарга билдирилаётган ортиқ эътибор уни хижил этмоқда эди. — Сўфи Оллоёр илми афзалму девона Машраб?

Қаландарнинг бу тасодиф мулоқоти-ю тергама са-
волидан мудаасини англаган Офоқхўжа жилмайди.

— Сўфи Оллоёр илми мадрасада олимлар ўқий-
дургон илмдур. Машраби девона илми эрса илми ас-
рордурким, гоҳ-гоҳ муяссар бўлур! Ул илм оламга ва
одамга сиғмас!

Офоқхўжанинг бу жавоби билан чехралари ёри-
шиб, қадлари кўтарилган Танбурий ва Чобук қалан-
дарлар бош ирғаб пир сўзларини маъқуллар, Гумном
кўзлари ер чизиб қолган, Занги қаландар эса қаноат
топмаган эди. У ҳам бошқалар қатори Машрабнинг
ўтлиғ ашъори асири, аммо шоир бошига балолар
ёғдирган Офоқхўжанинг ҳозирги мулоқотини у дафъ-
атан ҳазм эта олмаётган эди.

— Сиз Машрабни рад...

— Қаландар! — дея уни силтаб тўхтатди Офоқхў-
жа.— Биз девона шаккоклигини рад этиб эрдик,
илло...— «ашъорни эрмас» демоқчи бўлди-ю, аммо айта
олмай, сўз қидириңди у. Хўжа кўз олдида шоирнинг
ўктам қомати намоён бўлди-ю, «Машраб бул оламдин
беному нишон кетмагай!» дея қайта-қайта такрорлай
бошлади. Кекса вужуди титраган Офоқхўжа пешона-
сини қўлларига қўйди. «Недур ул? — деб дилдан оқ
тортарди эшон. — Худ ул бақоунносму?»

— Ашъорни рад этиб бўлурму, тақсирим! — ўлган-
нинг устига тепган қабилида мулойимлик билан деди
Танбурий.

— Дуруст, деб машшоққа қадалди Занги қаландар,
илло ул шаккок ашъорга рақс этмак нечун?!

Офоқхўжа бу хитоб билан бошларини илкис кўтар-
ди. Чамаси, Бобойи Занги ўз чўнтагидаги бир тилло
билан Ёрқандий қаландарга тушган пул орасидаги
фарқни унута олмаётган эди.

— Ҳазратим аҳли дил эрурлар, — дея Офоқхўжага
ишора бериб гап бошлади Гумном Хирқатий. — Ул
тоифа улуғлар дилида ғубор бўлмагай!

— Айнан, тақсирим! Каромат этдингиз! — деб ҳар
икки томонга бошларини эгиб маъқуллади Нозали Чо-
бук қаландар.

— Сўфи Оллоёр тариқи забти ақл эрса, — деб
давом этди Гумном, — Машраби мажзуб тариқлари
забти дил эрур! Оина каби пок диллар ул манзилда
тажалли этмай тура олмаслар!

Ҳаммалари бош тебраб, шоир сўзларини маъқул-

лаб чиқдилар. Занги қаландар бошларини эгиб қолган эди.

— Бобойи Занги! — дея оғир бош кўтарган қаландар кўзларига кўз тикиб жилмайди Офоқхўжа. — Бежо қарибсиз!..

Афв қилғил

Машраб тоғойиси Тоҳиржон билан бошлашиб дарвозадан кирди. Супада уй ишлари билан куймаланиб юрган жувон — Гулзебо уларни кўрган заҳоти суратдай қотиб қолган эди. Қаландар ўзи томон юра бошлагач эса, Гулзебо уни таниб қолди ва каловлана чопди.

— Ака, акажон! — деб бақирмоқчи бўларди у, аммо ҳаяжондан хириллаб овози чиқмас эди. Тиз чўкиб Машрабнинг этакларига осилган Гулзебо йиғлаб юборди.

— Тур! Тур, Зебо! Тур, синглим! Мана, мен келдим-ку! — дея Машраб сингисининг қўлларидан олиб тургазди. Акасининг кўзларига бир дам тикилиб қолган Гулзебо «оҳ» деб яна унинг бағрига отилди, кўксига юзларини босди.

— Йўлингизга қарай-қарай онажоним кўзларидин айрилди, — акасини ичкарига етаклаб деди Гулзебо. — Шундоқ ҳам бадар кетурму киши?

Бу пайт ичкаридан чиқиб келган ўн-ўн икки ёшлар чамасидаги буйчангина, қорамағиз бола қаландарга тикилиб тўхтаган эди. Болани кўриб ўз ёшлигини эслаган Машраб бир Тоҳиржонга, бир сингисига ҳайрон қарайди. Кўзёшларини артиб жилмайган Гулзебо болани чақирди, — Кел, Бобораҳим! Тоғойинг била кўриш!

— У-ҳу! Тоғойиси била адаш бўлибдур-да бу жиян! — дея қулочларини ёзиб, жиянини бағрига олди Машраб. Уни бир айлангириб ерга қўяр экан, бошларини силади.

— «Болагинамни эслаб юрайин» деб бувиси от қўйганлар! — акасига таънавор қараб деди Гулзебо. Унинг кўзларидаги дард таъсир қилган Машраб кўзларини қочирди.

— Йигит бўлиб қолибдур! — дея Бобораҳимнинг митти қўлларини сиқиб Тоҳиржонга қаради Машраб.

— Каттамиз! — дея ўғлининг елкаларига қоқиб эркалади Тоҳиржон. — Бувинг қалай, ўғлим?

— Ётибдилар! — деб маъюс ерга қаради бола. Бо-

ланинг сўзи билан ичкари ҳовлига юрдилар. Эшиқдан энгашиб кириб борган Машраб пойгақда онасига тикилиб тўхтади. Унинг вужуди титрар, кўзларида ёш ҳалқаланар эди. Етмишлардан ошиб қолган Биби Салима тўшақда бир тутамгина бўлиб ётар, унинг сочлари оппоқ, буришган этлари суягига бориб ёпишган, беором қидиринган кўзлари эса очиқ эди. У хонага киши кирганини, балким бегона киши кирганини ҳам сезиб, қўллари билан ҳавони пайпаслар эди.

— Ким? — деб заиф товуш билан сўради у. Чидай олмаган Машраб оёқ учида бориб, онасининг пешонасидан ўпди ва кўксига бош қўйди. Унинг ҳалқумига нимадир келиб тикилган, гапира олмас эди.

— Ассалому алайкум! — дея ниҳоят хирқироқ товуш билан салом бериб, онасининг сочларини силади Машраб. У тўсатдан ўзини танита олмас, унга шундай тайинлашган эдилар. Биби Салима чўп бўлиб қолган титроқ қўлларини чўзди. Кулоҳини қўлга олган Машраб бошларини эгди. Онаизор унинг сочларини таради, юзларини пайпаслади ва қаттиқ ўзига тортиб, пешонасидан ўпди.

— Зебо! — дея ўғлини қўйиб юборган Биби Салима қаттиқ чақирди. Тахтадай қотиб турган Гулзебо бир ёндан келиб унинг пешонасига қўлини қўйгач, қизи қўлини ушлаб кўрди-да, бўшашиб деди. — Бобо-раҳимнинг ҳиди келаду!

Акасини танимагани дард қилиб, ҳулқаси тўлган Гулзебо онасини кучоқлаб олди ва юз-кўзларидан ўпди.

— Акамнинг дўстлари, онажон! Раҳим акам келаётган эрмишлар!

Йиллар ўғлини кута-кута умид иплари узилган Биби Салиманинг илтижо билан узатилган қўллари бу ногаҳон севинч хабар юки билан шилқ этиб ёстикқа тушди.

— Она, онажон! Кўзингизни очинг! — дея кўрқув билан унинг елкаларидан тутиб, пешонасига юзларини босди Гулзебо. Анчадан сўнг чуқур бир энтиккан Биби Салима мажолсиз кўзларини очди.

— Сув! — деб тамшанди унинг лаблари. Машраб онасининг елкасидан олиб, бошларини кўтарди. Гулзебо унга сув тутди. Бир пиёла сувни ичиб тугатган Биби Салима ўзини кўтариб тургувчи қўлга юзларини босди. Уни секин ётқиздилар. У Машраб қўлларидан маҳкам тутди.

— Кимсиз, болам? Биродарингиз қанилар?

Онасининг бир оз дадиллашганидан севинган Машраб синглисига қараб жилмайди.

— Биродарим келсалар, овозидан танийсизму, онажон? — деб онасининг қўлларини силади у.

— Бобо, Бобораҳим, болагинам! — дея бирдан ўғлининг қўлларига осилиб энтиқди Биби Салима. Акасингил иккаласи уни шоша қучоқлаб тургаздилар. Набира Бобораҳим отасининг ишораси билан бувисининг елкасига қават-қават ёстиклар қўйди. Ёстикқа таяниб олган Биби Салима ўғли томон қўлларини чўзди.

— Бобораҳим! «Онажон!» деган тилларингиздан айланай!

— Онажон! — деб унинг бағрига кирди Машраб. Биби Салима ўғли сочларига юзини босиб йиғлаб юборди. У энтикиб йиғлар, Машрабни қўйиб юбормас, Гулзебо эса онасининг сочларини силар эди.

— Она, онажон! Тинчланинг! Ана, акам соғ-омон келдилар-ку!

Толиқдими ёки қизининг илтижолари таъсир этдими, ҳарҳолда Биби Салима йиғидан тўхтади. Ўғлини қўйиб юбориб, енгига кўзёшларини артди.

— Худога минг қатла шукрлар бўлғай, оҳимга етди! Сизни кўрмай ўлиб кетарман деб эрдим, болам! Тошмехрлик ҳам шунчалар бўладурму, Бобораҳим?! — дея бармоқларини букиб ненидир ҳисоблай бошлади Биби Салима. — Ўн саккиз йил бўлибдур-а, ўн саккиз йил! Бир йигит умрига тенг, ўғлим!

Машраб она таъналарига жавоб айта олмас, лаблари унсиз пичирлар эди.

— Онангиз сўзини олмай кетдингиз, яхши! Таҳсил ўлгур ҳам шунчалик бўладурму? Ёт элларда бул ғариба онангизни бир бора ёдингизга олмадингизму?

— Онажон! — дея онаси юз-кўзларидан ўпди Машраб. — Бул ғофил болангизни кечиргайсиз!

Машраб онасининг сочларини силаб, қўлларидан тутиб ўқий бошлади. Зеро, у ўз бошидан кечмиш жабру жафолар ҳақида онаизорига шеъриятдан ўзга қайси тил билан сўзласин!

*Жамолинг кўргали келдим, аё эй меҳрибон онам,
Мани учун адо бўлгон юроки, бағри қон онам!*

Машраб тўлганиб ўқийди, кўзларидан шашқатор ёш оққан Биби Салима бошларини ҳар ён тебрайди.

Ўзгалар тош қотиб турадилар. Сўнгги байтни қироат этган Машраб она кўксига бошларини қўйди.

*Илоҳи афв қилғил Машрабинг қилғон гуноҳини,
Туфайли онаизорим, ғарибу нотавон онам!*

— Розимен! — ўғли сочларини силаб, қулоқларига деди Биби Салима. — То абад сиздин розимен, менинг Бобораҳим болам, Машрабжон ўғлим, шоири жаҳоним! Байт ўқиган тилларингиздин онангиз айлансин! Эмди бемалол оёқларимни узатурмен, кўзларим очиқ кетмагай! Эгам келди, Зебо қизим, эшит, устуворим келди!

Она-бола бир-бирларининг юзига юзларини босдилар.

Синиқ шиша

Дарвозадан кириб келган Гулзебо дастгоҳда иш тўхтаганини кўриб, ўғли Бобораҳимни қидирди. Дўконхона эшиги ланг очиқ, аммо тийиқсиз бола бу яқин орада кўринмас эди. Отаси бўлса баҳарнав. Ота эшикдан чиқдими, ҳунар кўрсатади. Ичкарига йўл олган Гулзебо акаси яшаб турган меҳмонхонадан тинғиртинғир танбур овозини эшитди. Бу — Бобораҳимнинг иши. Аёл юрагига шу тобда соз сизмас эди.

Ўғли дийдорига етганига бир ой ҳам бўлмасдан, Биби Салима бандаликни бажо келтирди. Хасталик тўшагида неча йиллаб азиз жигаргўшасини зор-интизор кутган мушгипар аёлнинг бардоши ортиқ чидамаган эди. Яқинда унинг қирқини ўтказадилар: бунга яна чиқим керак. Бу бебош бола эса ўйиндан бошқани билмайди. «Жиян келган кундан буён ўғлингнинг хаёли қочган: бир ишда қўним топмайду!» — дея эрининг қайси куни қилган таъналарини эслаб, гувранди Гулзебо. «Маҳмадана!» — дея дилдан койиб, оташ ичра даҳлизга қадам қўйди у.

— Отам кўнмайду-да! — деб недандир зорланар эди Бобораҳим.

— Отанга ўзим айтурмен! — салмоқ билан дер эди Машраб. — Дастгоҳ чўпини ҳар кимса ҳам айлантира олур, жиян! Ул иш бир парча нон гаровидур, илло инсон зоти дунёга яккаш емак-ичмак учун келмас! Дунёда илм аталмиш, зиё аталмиш ҳикматлар, сўз ва санъат аталмиш сиру синоатлар ҳам бордурким,

аларга ошно бўлмоқ кишига бахт келтирур! Эшакнинг меҳнати ҳалол, илло гўшти ҳаромдур. Бул ҳикматнинг мағзини чақ, жиян! Эшак мисоли қора терлик бўла ишлаб, беҳаловат ётиб-турган минг-минг бандалар дунёдан ному нишонсиз кетдилар.

Абётни равон ва жозиб ўқурсен, созга ҳам илкинг тушар. Сенда хуруш бор, Бобораҳим! Агарчандким, сен созга ошно, сўзга ошуфта бўлур эрсанг, ўзим илкингдин туттаймен! Сенга эллар ҳавас этиб, шуҳрату овозанг бирла олам кезурсен!

Машраб сўзлаган сари яйраб бормоқда эди: унинг жавоб кутган кўзлари жиянига чақнаб тикилар, агар истиҳола этмаса, шу тобда Бобораҳимни кучиб, юз-кўзларидан ўпгиси, бир фарзанд сифатида эркалаб, умбалоқ оша ёқалашиб кетгиси келар эди. На илож? Қўним топиб, қолган умри ғаниматни ота хонадониде кечиришни ният қилган ожиз банда ўзига бир ҳамдард ва ҳамфикр овунчоқ топган каби суюнмоқда эди.

Акасининг ҳар бир кароматига чидаши мумкин бўлган Гулзебо унинг «олам кезурсен» каломига чидай олмади. Ўзининг фақат оналарга хос калта назари билан бадтар оташланиб, эшикни шитоб очди.

— Бобораҳим! — дея лаблари пирпираб гап бошлади у. — Ишинга чиқ, болам!

— Нима бўлди, Зебо? — сингисининг важоҳатидан ҳайрон бўлиб деди Машраб. Гулзебо акасига қарамас, ўғлига кўзларини тиккан эди. Онасининг тоғойиси саволига жавобсиз қимтиниб туришидан ҳуркиган Бобораҳим танбурини тоғойиси қўлига тутди-да, гуноҳкорларча бош эгиб эшикка чиқди. Ўғли кетидан эшикни қарс ёпган Гулзебо хаёлпаршон ўтирган Машрабнинг ногаҳон чўчиб тушганини сезмади.

— Сиз Бобораҳимни не қилмоқчисиз? — деб акасига кўзларини тикди Гулзебо. Сингисидан бундай мулоқот кутмаган Машраб кечирим назари билан унга қараб жилмайди. — Кулманг! Кулгу ҳам ўлсун! — дея кўзларига ёш олиб қичқирди Гулзебо. — Ахир онажоним фироқингизда куя-куя кул бўлгани етмасмиди?! — дея эғнидаги аза қўйлагини пешкаш кўрсатиб, енгига кўзёшларини артди у. — Энди менинг бошимга ҳам ул айрилиқ кунларини солмоқчимисиз?

— Ул не деганинг, синглим? — илтижо билан қараб деди Машраб. Жунбиш ичра титраётган шоир қўлидаги танбурни деворнинг у еридан олиб, бу ерига суяр, аммо тўхтата олмас эди.

— Бобораҳимни ўз ҳолига қўйинг! Ул бўзчи бўладур! Ани сизнинг йўлингизга қўймағаймен! — дея қўлларини пахса этиб ҳайқирди Гулзебо. — Шоир бўлиб, юртма-юрт кезиб нени орттирдингиз? На қариндош ичида борсиз, на қўни-қўшни орасида ҳамкор! Гуноҳкор бадалар каби қаландар жомасини кийиб, нуқул элдин чиқурсиз! — деб эшик томон юрди у. — Боламни чалғитманг, ака! Ҳа, яна, — дея эшикка қадам қўйган жойида орқага ўтирилди Гулзебо, — тоғойингизнинг ҳам раъйлари шул! Ани сизга бермасмиз! — деб эшикни қарс ёпди у.

Акасига аччиқ устида бу гапларни айтган Гулзебо дастгоҳда ўтирган ўғли тепасига бориб, ҳайкалдек қотди. Унинг қулоғига на тепкининг ғарт-ғурти-ю, на мокиларнинг ғув-ғуви кирар эди. У ўғлининг гуноҳкорларча ўтирилиб қараганига ҳам эътиборсиз, хаёлан ўз ўзини койимокда эди: «Бола ўстирмай ўл сен! Кўнгли ярим акагинамнинг дардига малҳам бўлмоқ ўрнига, юзига оёқ босиб, ярасини тирнадим! Ул шўрликнинг мендин ўзга қай суянчи-ю, жиянларидин ўзга қай овунчоғи бор? Қариндошлар бўлса, гўё акагинам уларнинг тўла косасини сила қиладигандай, йироқдан-йироққа қочурлар».

Дунёда энг яқин кишисининг бу хил мулоқотда юзига эшик ёпиши билан шоирнинг кўзларига олам қоронғу бўлган эди. «Э воҳ, эсиз умр! — дея чуқур энтикиб, деворга суянди Машраб. — Ўз туққанинг-ку сенга инонмас эркан, дунёда вафо қолмабдур!»

Сеторий эшикдан кириб келганда, бошини қўллари орасига олган Машраб кўзларида ёш айланар эди.

— Кел, дўстим! — деб ўрнидан туриб, биродарига бўшашиб қўл тутди Машраб. — Тузукмисен?

— Шукр!

— Тўрга ўт!

— Қайтурмен! — деб пойгақдан кўтарилмади Сеторий. Биби Салима мотами кунлари кеча-ю кундуз биродари ёнидан жилмаган Сеторий кунларнинг бирида шоир илтижоларига ҳам қулоқ тутмай, дабдурустан такаяга кўчадурган бўлиб қолди. Шундан буён у биродарини йўқлаб тез-тез келиб турар эди. Сеторийнинг Анджон қайтмоқчи бўлиб юрганини эшитган Машраб уни бир кўра олмай хижил эди.

— Нечук маъюссиз, ҳазрат? — деб Машраб кўзларига кўз тикди Сеторий.

— Ота уйи букун мени исканжа янглиқ сиқиб ке-

ладур! — дея ёқа тугмаларини ечиб, энтика зорланди Машраб. — Ўзганинг тиғи ўтмас, ўзлигинг ниши қайтмас эркан, биродар! — деб Сеторийга кўзда ёши билан воқеани сўзлаб берди Машраб. — Тукқан уйимдин ҳам нон-насиба кўтарилган кўринур, Сеторий!

— Мени маъзур тутинг, биродар! — дея эшикни маҳкам тортиб, овозини пасайтирди Сеторий. — Тоғойингиз бад киши! Анга одам иси ёқмайду!

Биродарининг бу сўзи билан Машрабнинг бошлари эгилди. «Не қилай? — деб хаёлан тўлғанар эди у. Ёлғиз бошима ҳовли тикиб чиқмоқ андин ҳам бадтар! Ота уйи эрса жиянлар мулки! Эй нотавон банда! — дея томоғига бир нима келиб тиқилди шоирнинг. — Сен уй гадоси эрмас, одам гадосисен, меҳр гадосисен, бир ҳамдарду ҳамсуҳбат гадосисен!»

Биродарининг дил дардини сезиб турган Сеторий унинг қўлларидан тутди.

— Зиёуддин Исҳоқ келиб эрди, такяда сизни тилайдилар.

— Борурмен, биродар, ҳозироқ борурмен! — деб шитоб кийина бошлади шоир. Улар эшикка чиққанда, Бобораҳимга ош кўтартирган Гулзебо қўлида бир чойнак чой билан келар эди.

— Қаёққа? — дея ҳайрон бўлиб тўхтади у. — Мен сизларга ...

Машраб «не қилурмиз» деган каби тўхталган биродари қўлидан танбурни олиб, дарвоза томон юрди. Улар анча сўзсиз бордилар.

— Кўнгиш шиша эрмиш! — деб фулт этиб ютинди Машраб. — Сина-сина, чега туша-туша калнинг боши янглиғ қўтир бўлган ул шиша букун чил-чил ушолди, биродар! — дея Сеторий қўлидан тутиб, фарёд чекди шоир.

Кишим борму?

— Машрабхон! — дея шоир томон бурилди Хўжандий. — Аҳли Намангонки бор сизга ихлоси баландуур. Нечун устоз ўғитларига қулоқ тутиб, мадраса таълимин қўлга олмакни тиламайсиз?

— Фақир таъбда қўнимсиз бир бандамен, мадрасада чўкиб дарс айтмоққа тобу тоқатим етмас.

— Андоқ деманг, шоир! — деб гап бошлади сочларига оқ оралаб қолган Маймоқ сўфи. — Сизнинг эл

оғзидаги шуҳрату овозангиз аҳли ихлос бандаларни ортингиздин эргаштиргай!

— Яккаш шуҳрату овоза толиби илмга не бера олур, тақсирим? — сўфига чойдан бўшаган пиёлани узата деди Машраб. — Ашъор айтмоқ илмини эрса, фақирни маъзур тутқайсиз, таҳсил бирла киши бола-сига ўргатиб бўлмас!

— Машшоқ! — дея Сеторийга қараб жилмайди Хўжандий. — Биродарингиз ҳали ҳануз қайсарлик ода-тин тарк этмабдур. Шоир Машраб шаҳри Намангон шуҳрати эрур. Анга уқтиринг, бул шаҳр овозасига овоза қўшмак анинг фарзандлик бурчи эрканин фаромуш айламасун! Бирингиз сўз илмидин, бирингиз соз илмидин дарс айтсангиз, нур устига аъло нур бўлур! Навоий ҳазратларининг таълим борасинда чекмиш заҳ-матларини эсланг, азизлар! Илм бирла эл кўзини оч-мак йўлида риёзат чеккан банданинг ул дунё-ю бул дунёси обода бўлғай!

— Албатта, устоз! — Хўжандийга тасдиқ бериб, «не дейсиз» деган каби биродарига юзланди Сеторий. Хўжандий сўзларидаги силтов оҳанги Машрабнинг эн-сасини қотирган эди. Шундай бўлса ҳам меҳмонлик ҳурмати мулоийм гап бошлади.

— Навоий ҳазратлари эл саромади бир инсон бўла яшаб ўтганлар. Фақир эрса, тақсирим, яккаш ўз кунимни жуфтлаб кўра билмасмен! Сўнграси, ул замон-ларни бутунги зулматли кунларга тенглаб бўлмас! Ул замонлар эл бошига офтоб теккан, хону беклар маъ-рифатли бир замонлар эди. Шайх Саъдий айтганин эсланг.

*Агар замон офатлари балодур,
Анга ногшоҳ ағолати гаводур.*

Сизнинг ниятингиз пок, илло жаҳду жадалингиз бесамар қолғай дея кўрқамен, устоз! Бутунги хону беклар жаҳолат ботқоғига ботқон, бурнидин нарини кўра билмас кўрдурлар. Алар адолат қиличини чопмак бирла эрмас, бошларига дастори гуногун цирмамак бир-ла довруқ солурлар. Токим қадим музофот узра Чодак хўжалари аталмиш диний ҳукумат эл бошида турар эркан, лойқа оққан сув тинимагай!

Ўтирган кишиларнинг дамлари ичларига тушиб кет-ган, ҳеч ким юрак ютиб шоирга жавоб айтишга боти-на олмас эди.

— Хўжагони олийшон бизни ўз эркимизга қўймиш, шоир! Боз не тадбир бирла мадраса юрутсак ихтиёр ўзимиздадур. Андоқ эркан, замонадин ранжурингиз беўрин. «Олма пиш, оғзимга туш» деб ўлтирмак бирла иш битмас. Ортуқ андиша ичра ҳар недин қўл совутмак фаолиятсиз бандалар коридур. Устози аввал Бозор охунди вали ҳазратлари бошламиш мадрасаи Намангон шухратини сақламак сиз бирла бизнинг гарданимизга тушиб турадур Машрабхон иним!

— Дуруст! — дея Хўжандийга тикланди Машраб. — Боз ихтиёр сизда эрса, мадрасага Сино тиббини, Мусо алжабрини, Беруний ҳандасаси-ю Улуғбек нужум илмини киритинг: эл ўғлининг кўзи очилиб, ўзлигини идрок этсун! Қуръону тафсир, ақоиду таҳлил, фикҳу фароизлар ҳомиласини бадар кўтарган араб туяси янглиф эл бадиға урмишдур. Алар юкидин кўзлар очилмоқ ўрнига бошлар эгилиб, беллар букилур! — деди у. Хўжандий ер чизиб қолган эди. — Боз ихтиёр сизда эрмас, устоз! Бул борада пешвойи аҳли ислом икки дунёда ҳам сизни ўз эркингизга қўймағай! Оқибат не бўлди? — «тўғрими» дегандек биродарларига қаради Машраб. Мум тишлаб ўтирган Зиёуддин Исҳоқ шоирнинг ўзи билмагандан бери не чоғлиқ пешрав кетганини кўриб, ҳайратда турар эди. — Жаҳолат ботқоғи ичра йўл топа олмаган яқин аждодларимиз дин ва тасаввуф аро тентираб юрдилар, зикру самоъ жангида оғиз кўпиртирмоқдин нарига ўта билмадилар! Подшолар — мурид, китобдин нарини кўра билмас қосир уламо муршид бўла, ягона юртни пароканда этиб, эрк ва адолатни бўғмақдалар! Кўтарилган не-не бошлар «шаккоқ» дея қирқилиб, не-не елкалар пир қамчисидин яғир бўлди! Бас, бул ҳолат бирла мадраса тошидин азиз боши ёрилган фақирдек бир бандани боз нечун ул тор гўшага тортасиз?!

— Яхши, — дея бир неча фурсатдан сўнг эгилган бошларини оғир кўтарди Хўжандий, — кўнглингиз мадрасада дарс айтмакни тиламас эркан, на илож! Ҳеч йўқса, аҳли таъб ёшларни жам этиб, аларга раҳнамолик қилинг! «Устоз — отангдек улуғ», — демишлар. Биз сизни мадраса вақфига олайлук!

— Инсонга аввало меҳру оқибат керак, устоз! — дея ниҳоят гапга аралашди Зиёуддин Исҳоқ. — Шоир Намангонда ёлғизланурлар. Мен ул ҳазратни ўзим бирла олиб кетурмен!

— Фақир ано шаҳримга сизмадим. Сиз биз вариб-ларга дастурхон ёздингиз, қуллуқ! — дея қўлларини кўксига қўйди Машраб. — Қариндошлар ҳимматда сиз устозчалик ҳам бўлмадилар. На қишлоқда ато уруғи, на шаҳристонда тоғойилар йўқламадилар. Хешу ақра-бо мен дарди бедаводин ҳазар этди. Бул ҳолат бирла Намангонда қолиб бўлмас!

Қўлларини иягига тиргак қилган Сеторий гўё биродарини илк бора кўраётгандай, унга ҳайрат тўла нигоҳларини тиккан ва «яна саргардонликми» деган каби, бошларини оғир-оғир чайқамокда эди.

Хўжаңдий ҳар неча амсолу ақидалардан даромад келтириб жаҳду жадал этмасин, Машрабни Намангонда қолмоққа уната олмади. Эшак устида борар эканлар, у шоирни зимдан кузатиб келар эди. Ҳали қирқ ёшга ҳам бормаган Машрабнинг озғин танаси беўхшов ҳўкрайган, яноқлари туртиб чиқиб, кўзлари ичига ботган эди. Хўжаңдийнинг кўз олдига шоирнинг Кошғардаги тўлишган қомати келди.

«Шоирга Намангон ҳавоси ёқмабдур, — дея хаёлидан кечириб борарди у. — Ё тақдир лавҳига дарбадар ҳаёт ёзилган Худонинг бул беқўним бандаси юрттин-юрт ошмоқдин ҳаловат топуруму?»

Саримозор қабристонида устози аввал Бозор охунд хилхонасидан чиқиб, Биби Салима бошига юрдилар. Бепарво кечган йиллар ичида ота қабри унутилгани Машраб юрагини ўртар, у гўё болалик хотираларида қолган Валибобонинг маъёус нигоҳи изларини топмоқчи бўлган каби, ҳар бир унгулга олазарақ кўз солиб келар эди.

Ҳали совумаган тупроққа белги сифатида омонатгина қайроқтош қўйилган, унинг атрофида хазон бўлган гул буталари учиб юрар эди. Хўжаңдий ширали овоз билан тиловат қилиб, дуога қўл очдилар.

— Ё парвардигори олам, ўтган барча марҳумлар руҳига осойиш ато этиб, бул табаррук тупроқда ётган муниса аноҳон жойини жаннатда қилгайсен, омин, Оллоҳу акбар!

Кўзғалмоққа тараддудланган биродарлар шоир кўзларида шашқатор ёш кўриб тўхтадилар. Машраб она тупроғини қучиб, бош қўйди: унинг озғин елкалари хунук титрар эди.

Қабристон ўз номи билан қабристон: балаңд-паст тўпшайган мозорлар, илвираган қоришиқ тупроқ. Худ-

ди тириклар боғида бўлгани каби, бу ерда ҳам икки хил манзара: атрофи супуриб-сидирилган обод манзиллар орасида хашак босиб чўккан ташландиқ қабрлар кўринади. Бу ерда ҳамма нарса юракни эзувчи абадий сукунат бағрида. Кутилмаганда шоир ҳазин куйлай бошлади:

*Эй сафо бахши баҳори бўстаним, қайдасан,
Нури гуйдам, мушфиқим, ороми жоним қайдасан?*

Машрабнинг хирқироқ овози борган сари очила борди. Унинг узун ва озгин танаси қирқилган терак каби тўлғанар, ўзгалар вужуди эса тош қотган эди. Туғилиш ва ўлим ораси лаҳзалик ҳаёт армонларидан арз этувчи изтироб тўла бу марсия шоир дилида қачон пайдо бўлганини била олмай Сеторий ҳайрон, Машраб эса дард билан фиғон тортарди.

Волидам, Маккам, Магинам, меҳрибоним, қайдасан?

Зиёуддин Исҳоқ назарида шоир овозига эш бўлиб қайлардангир мунгли танбур садоси эшитилар эди.

Шаҳар четига чиқиб борган эшаклилар Хўжанд йўли устидаги чойхоналардан бирига тушдилар. Улуғлар орасидан ўтиб, шоир қўлини олган ўрта ёш, миқти гавдали чойхоначи шинаванда одам эди. У партипаймона бўлиб, дастурхон ёзди. Очиққан эдилар: неча фурсат сўзсиз-суҳбатсиз дастурхонга қарадилар.

— Шоир «Ҳарза юрдим, бир шаҳарда истиқомат қилмадим», дея тавба айлаб, ано тупроғинга бош қўйдингиз! — Машрабга чой узата деди Маймоқ сўфи. — Боз сафарни ихтиёр этасиз! Муқим ҳаёт сизга нечук ёқмайду?

Сўфи беўхшов қариган эди. Унинг кўзларига қараган шоир ёшлик хотираларини эслаб кетди.

— Кўрнинг нияти икки кўзи бўлгани каби, фақир банданинг армоним ҳам бир хилватда гўшанишин яшамоқ эрди, илло, нетай? Фалакнинг тескари гардиши менинг жисми зоримга аңдоқ бир дукча урмишким, бир ерда муқим ўлтирар бўлсам, ул келиб аччиқ гирибонимга қадалур! Ул сабаб ҳар ён чопамен! Аввал ўзлигимни топа билмай чопар эрдим, эмди эрса ҳеч ерга сизмас ул нотавон бандадин қутулмоқ қасдинда қочамен! — дея беихтиёр танбурини қўлга олиб, биродарига ишора этди шоир. Сетор жўрлигида мунгли алвидо қўшиғи бошланди.

Намангон шахридин кетсам, мени йўқлар кишим
борму,
Ғариблик шахрида ўлсам, мени йўқлар кишим борму?

Ўтиргувчилар шоирнинг бу аламли сўзларини бош тебраб эшитар эдилар.

— Кимсасизлик қурсин, шоир, — бошларини чайқаб деди чойхоначи, — ғарибу нотавонлик қурсин!

Шу пайт биродарини туртган Зиёуддин Исҳоқ шаҳар томонга ишора этди. Олдинда капалақдай пирпираб ёш бола, орқада эса ҳаллос урган аёл киши келар эди. Машраб шитоб билан улар истиқболига юрди. У кўпдан буён ота уйига бормаи қўйган, қайтиш ҳақидаги синглиси илтижоларини эса оқибатсиз қолдириб келар эди.

— Акажон! — дея неча одим нарида тош қотиб турган Гулзебо Машраб бағрига отилди. — Онаси этакларидан тутган Бобораҳим ҳиқ-ҳиқ йиғлар эди.

Бардош эт, Султон!

Тошкентдан чиққан Машраб Сайрам ва Арслонбоб орқали Туркистонга келди. Унинг қадимий Яссига йўл олгани хабари ўзидан бир неча манзил олдин юрар, шоирнинг оташ каломини эшитмоққа ва жунунвор камолини кўрмоққа ошуфта бандалар шаҳри хилватгоҳ сари оқиб келмоққа эдилар. «Шоқаландар Машраб ташрифига Хуми ишқ очилармиш, хилват бўлармиш» деган овозалар шоирнинг ўзидан анча илгари шаҳарга кириб келган эди.

Эшакларини Ясси карвонсаройида қолдириб, улуғ мақбара томон яқинлашиб борар эканлар, аччиқ бир изтироб Машраб юрагини эзиб келарди. Нақшинкор кошинлар жимжимаси, нилий гумбаз қуббасида ўйнаган нур, ҳаммасидан ҳам кўра, улкан маҳобат шоирнинг ошиқ кўзларига сурур бағишлар, аммо бу сурур остидан аламли бир нидо сизиб чиқмоққа эди. «Бу нима? — деб хаёлан ўз-ўзига савол бериб келар эди. Машраб.— Шухрату овозаму ё сидқу садоқат учун тухфа? Хоки туробга айланган чиркин устихон устинда бунчалар тантана нечун?

«Бу турк ўғли хотирасинга сийлов! — деб садо келди қайлардандир. — Бу тариқат пиринга насиб этган шоҳона қисмат! У ҳар икки дунё султони эрди, сен бори бир гадо қаландарсен!»

Мақбара остонасида шоир ва ҳамроҳларини қуршовга олдилар. Одамлар кўзида бир ҳайрат чакна, баъзи мажзуб бундалар қўйиб берсалар, доврӯғи оламни тутган бу мажнун қаландарни қучоқлаб олмоққа ҳам тайёр, аммо опшоқ соқоллари кўксига тушган са-лобатли икки қариядан ҳайқиқиб турар эдилар.

— Яссига хилват илинжида келдингиз?

Машраб салом йўқ, алик йўқ, томдан тараша тушгандай савол ташлаган бўйдор кекса кўзларига қада-либ тўхтади. Симобий салласи ўтоғали бу сўфи «Азлар»¹ аталиб, айни пайтда шаҳри қадамжо ҳокими ҳам эди.

— Шундоқ тақсир!

— «Анал ҳақ!» дея оламга эълон бериб-а?! — деб тундлашди Азлар. — Мансур мақоми бирла нечук Султон пойинға келдингиз?

— Сизни ким Азлар кўтарди?! — оташланиб деди шоир. Бу саволни кутмаган Азлар ялт этиб Машраб кўзларига қаради.

— Бул поя бизга меросдур.

— Мерос — хазина, илло сиз ул махзанул асрор тубига тушпа билмабдурсиз! — дея бош чайқади Машраб. — Сиз хоҳ тиланг, хоҳ тиламанг, фақир Султон марқадингға минурмен!

Шоирнинг бу исёнкор овози билан бош эгиб қолган қаландарлар қарияларнинг жилмайган нигоҳларига қараб, ҳайрон турмоқда эдилар. Машраб Азларнинг нур сочиб турган юзларидан аҳли дил инсон эканлигини аллақачон англаган ва шу сабабли ҳам ўктам сўзлар эди. «Кўнгул—сокин уммон», деб хаёлидан кечирмоқда эди шоир. У бу тинч сувга ложувард тош отиб, қаърида не сир борлигини кўрмоқчи бўлди.

— Мақоми Мансур сувда эрурму ўтда?

— Ўтдадур, ҳам ўтда куймакка мустаҳиқ! — биродарига маъноли қараб олиб силтаб деди Азлар. Унинг ҳар бир сўзини бош қимирлатмоқ билан тасдиқлаб келаётган қария ер чизиб қолган эди. У дўсти жаҳонгашта шоирнинг шухрату овоза юкини кўтара олмаётганидан хижолат чекарди. — Ўт тушса, тупроқ ҳам ёнар қаландар!

— Хилватдин мақсад не?

— Илоҳ нури бирла дилни пок этмак!

¹ Азизлар.

— Дили пок инсон ким?

— Дили поклик бирла инсони комил бўлурлар!

— Бисмиллоҳи аййи бил инсани камил!

Ҳамон жилмайган Азлар бош этди.

— Шоҳ Мансурнинг «Анал ҳақ»и бежо эмас.

Йўлни топқон, бизга ўхшаш гумро эмас! — деб Яссавийдан ўқиди Машраб.

— Бас! — дея энди ошкора жилмайди Азлар.

— *«Анал ҳақ»ни маъносини билмас ногон,
Доно керак бу йўлларга поку маргон!* —

деб давом этди Азлар кўзига тикилган Машраб.

— Бас! — дея қўлини пахса этиб, «тўхтанг» ишорасини берди Азлар. — Ё тангрим! — деб қўлини дуога очди у. — Бир ошиқ банданг дилини билмак учун имтиҳон этдук. Тажоҳулона ҳар не деган эрсак, сенинг ишванг тажаллисидур. Сен ўзинг ҳар нени билгувчи ва мағфиратлисен! Кўзларимизни нури ҳидоятингдин пурзиё этгайсен, Оллоҳу акбар!

Юзларга гуруллаб фотиҳа тортдилар.

— Марҳабо, шоир! — дея даврани ҳайратда қолдириб, Машраб томон қучоқ оча юрди Азлар. — Довруғи оламини тутган ҳазрати Султон юртига хуш келибсиз, Машраби даврон! — дея икки дил соҳиби бир-бирларининг бағрига кирдилар. — Маъзур! — деб қўлларини кўксига қўя жилмайди Азлар. — Кўп назм аҳлини кўрдик, илло алар эътиқодларинда собит қола билмай, бир ишора бирла айтмиш сўзларидин тониб турурлар! Сизга зиёратгоҳнинг ҳамма эшиклари очилур, иншооллоҳ!

Даврага илиқ бир нур югуриб, анча пайтгача соз ва сўз суҳбати давом этди.

Сағана елкасига чиққан Машраб узалиб қизил туғни олгани замон мункиб кетди ва даҳма устига миниб қолди. Бу ҳолат унга завқ берди чоғи, тош қотган одамларга қараб илжайди, аммо шу пайт бир пинҳона куч кўтариб ташлаган каби, сакраб-сакраб тушди.

— Бардош эт, Султон! — дея икки қўлини маҳкам тиради у. — Мен меҳмонмен!

Бунга жавоб бўлгани каби, тошлар ораси чуқур ер қаъридан инграган садо эшитилди. Чивин учса билинар даражадаги жимликда буни ҳамма эшитган эди.

— Эй турки зўравон! Эй мақомати анбиё тутган

зот! Фоний дунё боғларида эл тинчини олганинг ет-масмиди? Нечук ҳамон гўрингда тинч ётмайсен? Нечук басир бандаларни ҳамон ўзингга чорлайсен?

*Ҳиммат кўрин боғлағон, юрак-бағрин доғлағон,
Фарёғ уриб йиғлағон гирён бўлғон ошиқлар, —*

деб нола-ю ҳаракат билан ўқиди Машраб ва тўхтаб яна қулоқ тутди.

Ҳамон пинҳона овоз келар эди.

— Бас, эй Султон! Йиғламоқ ошиққа манзил эрмасдур! Сен дилларни бузиб, тариқат туздинг, мен эрса барча роҳу тариқатларни вайрон этиб, дил овлагувчимен! Сабр эт!

Бу сўзларни айтган Машраб гўё қабр уни отиб урган каби сапчиб тушди ва суриниб бориб, Сеторийни тутиб тўхтади.

— Аламни тириклар бошлари узра кўтарурлар! — дея силтаб, қарахт турган қори қўлига туғни тутди у. — Мурда ани не қилсун?!

Машраб хилхонадан чиқиб, эшикка ўтирилди.

— Сидқи садоқатинг бирла соҳибқирон марҳаматин топибсен! — дея бор мақбарага ишора бериб, хитоб қилди шоир. — Алвидо, эй қулар шоҳи!

Машраб буюк жаҳонгир ҳиммати билан бино бўлган улкан иморат хоналарини бир-бир айланди. Бетакрор кутубхона, катта ва кичик оқсаройлар, қозонлиқдаги ошиқларга оби новвот тарқатиладиган улкан қозон ҳам унинг эътиборидан четда қолмади. Қудуқхона эшигида ишора билан ҳамроҳларини қолдирдида, қудуққа бош тикиб, ўз шаккок тилидан тавбалар айтди. Азлар шоир кетидан бир соя каби эргашиб юрар, аммо унга не дея мулоқот айтмоқни билмас эди.

Хуми ишқ усти гумбаз шаклида ёпилган айлана деворли улкан ер ости уйи бўлиб, унинг қибла томонида кўтарилган меҳроб токчали супа бор эди. Меҳробда қўлида тасбеҳ, бўйнига оқ ридо ташлаган Азлар чордана қурди. Азларнинг ўнг қўлида Сўфидонишманд, чап қўлида эса ҳофизлар ўтирдилар. Элик чоғли зокирлар Сўфичироғчи тайин этган жойларга икки қатор доира бўлиб ўрнашдилар. Қори улуғ султон руҳи покига икки пора Қуръон ўқиб, юзларга фотиҳа тортдилар.

— Азизлар! — деб, гап бошлади Сўфидонишманд. — Эмди навбатни ҳофизларга берурмиз. Сиз талабда ке-

либсиз! Ул азизлар талаб васфига кириб, фақру фано бирла чиқурлар. Ҳар водий тариқи етти мақом бирла ўтилар. Ороми дам чоғи лафзи таъйин айтилиб, мувоҳҳиса бўлмай. Ҳар нечук ҳаракатки бор. Фақирга сомеъ турғайсиз! — дея қўли билан «бошланг» ишорасини берди у.

Биродарлар соз қулоғини бураб, Машраб меҳробга қаради. Азлар бош тебраб рухсат этгач, зокирлар томон юзланди.

— Аё зикруллоҳ нияти бирла келмиш зокирлар! Ҳар биримиз олий пояларга талабдамиз, илло не тонгким, хом сут эмган бандалармиз! Фақирнинг тилим аччиғдур! Бирон ишора ёхуд каломингиз бирла куйримга тегмагайсиз, — дея боядан бери ёнидаги киши қулоғига недир шивирлаб, ўзи томон имо қила жиламайиб қўяётган Фуломиддин махсумга кўзларини тикди у, — токим ҳазрати Султон руҳи озор топмай! —

— Шоир! — кутилганидай ёқут кўзли қўша узуклар таққан қўлини олдинга чўзиб тантана билан деди Махсум. — Фақирни маъзур тутқайсиз! — деб кишилар эътиборини тортгач, қўлини кўксига қўйди у. — Аҳли мўслимда куйрим не қилур?

— Бармоқларингиз зарнигор, тасбеҳингиз шодаи марварид, кўзлар сурмасо-ю қошлар ўсмали. Ажаб! — дея қўлларини шоп этиб кесатди Машраб. — Сиз беклар базмига эрмас, қуллар хилватига келаётганингизни фаромуш этибсиз, Фуломиддин махсум! Сиз эрка нисо янглиғ худписанд ўлтиурсиз! Менинг куйрим сизнинг шаҳватингиздин аъло! Тингланг, эй ғофил банд, ҳазрат Яссавий айнан сиз ҳақингизда айтмишлар!

Биродарлар бир-бирларига маъноли қараб олдилар ва Зиёуддин Исҳоқ доирани баланд кўтариб, залворли мақом бошланди.

*Эй кўнгул, қилдинг гуноҳ, ҳаргиз пушаймон бўлмадинг,
Сўфимен деб лоф уриб, толиби жонон бўлмадинг.*

Зокирлар бош тўлаб, соз мақомига тебранар, ёлғиз Фуломиддин махсум бошларини кўтара олмас ва тош қотган эди. Унинг бошлари борган сари куйи эгилар, «Сўфиё, беғам юурсен донаи тасбеҳ олиб» тергови қалбини тиф мисоли ўртаб, ҳар банд сўнггида такрор келувчи «Сўфинақш бўлдинг вале ҳаргиз мусулмон бўлмадинг» таънаси эса бошига маҳшар гурзиси каби бир маромда келиб тушмоқда эди.

Зарб борган сари тезлашиб, мақомдан мақомга ал-
машиб бормоқда эди. Талаб водийси васфи Яссавий
ҳикматлари билан бўлмоғи шарт эди, шу сабаб ҳофиз-
лар хониш қиларди.

*Ит нафсини ўлдирур, қизил юзин сўлдирур,
Хожа Аҳмад қул эрур, сотиб есин дарвишлар.*

Кичик хилват чоғи зокирга қиём йўқ эди. У кеча-
кундузнинг тўртдан бир бўлағи қадар бир ўринда му-
қим ўтирмоғи талаб қилинарди. Шу сабаб жазавадор
зокирлар беихтиёр ирғишлаб, ўзга томонга силжиб
қолмоқда эдилар. Зикр эса тезлашгандан тезлашиб,
еттинчи мақом — сўнгги манзил томон ўтмоқда эди.

*Ғарибликда ғариб бўлган ғариблар,
Ғариблар ҳолини билган ғариблар.*

Сўз охирига етиб, Сўфидонишманд «сўфисуннат»
дея қўл кўтармоқ билан ҳофизларни тўхтатди. Буткул
мақомат давомида ҳофизлардан кўз олмай, тинимсиз
тасбеҳ ўгириб турган Азлар бўйнидаги оқ ридога
кўзёшларини артди. Барча зокирларда ҳам бу ҳолат
кечди.

— Азизим! — дея Азлар томон қўл чўзди ўрта
яшар бир киши. — Биз кўзда ёшимизни тия билмас
эрсак, жунбиш ичра қолиб, беҳуд бўлсак, таҳорат син-
масму?

— Зикру самоъ базминда тўкилмиш кўзёш Оллоҳ
соғинчидин нишона, анинг нури тажаллисидин иш-
роқдур, тақсирим! — деб жавоб берди Азлар. — Дий-
даси қотмиш банданинг олган таҳорати харом, мажзуб
ошиқнинг эрса ҳақ йўлида тўкмиш ҳар қатра ёши
оби таҳоратдур!

— Оҳ, оҳ, оҳ! — дея бошларини тўлғар эди Азлар
сўзи билан зокирлар. Иккинчи қаторда хонанинг узоқ
бурчидан бир ёш зокир қўл чўзди.

— Ҳазрати шоир! «Сўфинақш» истилоҳини баён
этсангиз? Яссавий ҳазратлари ул ном бирла кимни
кўзда тутурлар?

— Тариқат йўлига кирмиш солик сўфидур, тақси-
рим! — йигитга юзланиб деди Машраб. — Тилинда
Оллоҳ, илло дилинда дунё бўлган сўфи эрса сўфинақш-
дур, инчунин анинг сурати сўфидуру сийрати ўзга-
дур! — деб Ғуломиддин махсум томон қадалди шоир.

Махсум бармоғида узуклару қўлида тасбеҳ кўринмас эди. Ер остидан ўғринча қараб олган махсумга кўзи тушган Машраб кечирим бир оҳангда жилмайди. Суҳбат яна чўзилмоғи мумкин эди, аммо Сўфидонишманда эълон этди.

— Эмди, азизлар, ишқ тариқи васфинда хониш эшитурмиз.

Сеторийга маъноли қараб олган Машрабнинг чиройи очилиб кетди, чунки бу унинг кўнгил йўли — ўз йўли эди. Ҳофизларнинг гўё эгик қадлари кўтарилгандек бўлди. Масрур бир оҳанг билан хониш бошладилар, чунки энди соз ўша бўлса ҳам, сўз ўзга эди.

*Агар ошиқлигим айтсам, куюб жону жаҳон ўртар,
Бу ишқ сиррин баён этсам, тақи ул хонумон ўртар.*

Зокирларда ўзгача ҳолат эди. Гарчи улар кўзига ҳам бир ёрқин нур тушган каби эса-да, аммо бу нурдан кўзлари қамашиб, аросатда турардилар. Ҳар не бўлса ҳам, соз ва сўз сеҳри пароканда дилларни аста-секин ўз забтига олиб, оҳангига ўйната бошлади. Тек қотган гавдалар тўлғаниб, бошлар тебранмоққа кирди. Машраб йўли Ҳофиз учун оғир эди, шу сабабли вазал сўнггида бир дақиқа тўхталиб, томоқ хўллаган машшоқлар мақомда тезлашдилар.

*Ишқинг ўтиға, дилбар, ҳар дам чу куйяй герман,
Қоним билан, эй жонон, оламни бўйяй герман.*

Вазал рафтига эргашган зикрчилар толиқмоқда эдилар. Мақом эса тезлашиб, ишва билан жон олар даражасига бормоқда эди.

*Эй моҳ, нетай, ишқинг ўти айлади расво,
Девона бўлибман,
Ишқинг ўти сийнам узадур, санга на парво,
Парвона бўлибман.*

Мустазод оҳангида бошларини икки ёнга тўлған зокирлар унинг овоз мисрачаси мақоми билан олдга ва орқага ташланар эдилар. Ҳофизлар зокирларни ўз эрklarига қўймай, жазаванинг чуқур-чуқур денгизлари томон судраб кетар эдилар. Улар ўзларини билмас, кимлардир пешонага пешона уриб тебранса, кимлардир орқалари билан бир-бирларига бош қўйган, саллалар паришон, ёқалар вайрон эди. Зикр

мақоми эса тезлашгандан тезлашиб, жазава яна кучайиб борарди.

— Сўфисуннат! — дея зокирлар роса толиққан бир пайтда қўлини кўтариб тўхташга буйруқ берди Сўфидонишманд. — Тиниқурмиз, азизлар!

Кишилар ҳансирар, от чопиб чарчаган чавандозлар каби ҳофизлардан ҳам бадтар энтикиб нафас олар эдилар. Аввалига салқин бўлган Хуми ишқ борган сари тафт бериб бормоқда эди. Анчагача сассиз-садосиз гимирладилар.

— Улуғ шоир! — деб ниҳоят тилга кирди елпинган Азлар. — Абётингиздин кибру ҳаво иси келадур! Ҳазрати Султон марқадида «Йиғламак ошиққа манзил эрмас» дея эълон бердингиз. Манзил эрса қайдадур?

— Маъшуканинг касбу кори истиғно эрса, ошиққа не илож? Ошиқи шўр ҳар нечаки зор йиғлаюр, ул бути хунрез гиносин оширур. Бас, манзил қайдадур? Манзилки андин мурод висол эрур, йиғламоқ бирла етиб бўлмас! Ошиққим қаддини ғоз тутиб, ўзлигин эълон этди, ул дам муродига етди!

— Сиз ишқи илоҳийдин келиб, ишқи мажоз васфин қилурсиз!

— Кўзларимиз мажоз жилваси бирлан мунаввар эрса, қай тахлит ўзга лоф урурмиз, ҳазрат!

Бул мубоҳаса яна давом этмоғи мумкин эди, аммо Сўфидонишманд навбатни эълон этди. Шу тахлит то тонгга қадар соз сўзга, сўз созга уланиб борди. Тонг оқара бошлаганда, дилларига оппоқ нур энган хилватчилар бошларида ҳажж асғардан¹ нишона оқ дўппи, оға-инилар каби меҳр билан бир-бирларининг қўлларида тутиб, Хуми ишқдан чиқиб келмоқда эдилар.

Вайронаи Нақши жаҳон

Карвон Кўҳак дарёсидан ўтиб, Обираҳмат ариғига етганда, бир неча эшақли қаландарлар ундан ажралиб тўхтадилар. Нақши жаҳон тепалигида улуғ расадхона, гарчи хароб бир ҳолатда бўлса ҳам, кўр тўкиб турар эди. Дарё бўйидаги ном-нишонасиз бу тепалик султон Улуғбек ҳиммати билан «Толеъи расад» номин олиб, бор оламга донғи кетган эди. Бутун эса расадхонанинг учинчи ошиёнаси йўқ, иккинчи ошиёна ҳам қулаб би-

¹ Кичик ҳаж.

тиш ҳолатига келибди. Машраб бундан кўп йиллар бурун — Кошгар сафари олдидан Самарқандга келганда, авлиёларни зиёрат этиш билан бўлиб, бу илм маскани томон йўли тушмаганига ҳозир ич-ичидан ўкинмоқда эди.

Эшаклар ипини буталарга иддирган қаландарлар тепа томон юрдилар. Тепа этагига қарғалар ҳоким эди. Уларнинг бир галаси осмонда чарх урар, бир нечаси эса ҳар-ҳар жойда кўниб-учиб турмоқда эдилар. Ариқ ёқдан учиб чиққан бир қарға япасқи тош устига қўнди. Унинг тумшугида қандайдир жонивор типирчилайди. Бошқа бир қарға эса Машрабдан шундоққина нарида ниманингдир ўлакчасини чўзиб тортмоқда. «Отнинг ўлими — итнинг байрами» деган халқ мақоли шоир хаёлидан лоп этиб ўтди. «Ё халлоқи олам! — деб оғир энтикди у. — Бир махлуқингни бошқа бирига емиш яратибсен! Бул не адолатинг? Шул ўлаксахўр қушга ато этганинг умри дарозни Улуғбек каби бандаларингга берсанг бўлмасми эрди, қодир эгам!»

Бир ароба оғир нижирлаб тепадан тушиб келар эди. Машраб ишораси билан аробакаш жиловни тортди. Аробага силлиқ тарошланган мармар тахталар юкланган эди. Юзадаги оппоқ тахтага тирноқ эни чуқурлигида бир-бирига ёндош икки чизиқ тортилиб, чизиқлар чети майда чизиқчалар билан даражаланган ва ҳар-ҳар жойида абжад тартиби билан рақам билдирувчи ҳарфлар битилган эди. Тахта ўртасига турли ҳандасавий кесмалар тортилиб, бурчаклари ҳарфлар билан тайин этилган. Қалин тоштахта куч билан қўпорилагани учун, бир чети учиб тушган эди.

— Тошни қаёққа олиб борасиз? — дея аравакашга тикилиб тожикчалади Машраб.

— Масжид қурилишига, тақсир! — деб қамчи тутган қўлини кўксига қўйиб жавоб берди у.

— Ким буюрғон?

— Ман одами майда ҳастам, тақсир! — деб таъзим билан тепалик томон ишора берди аравакаш. — Саркору медонанд!

Тепалиқдан от чоптириб келаётган важоҳатли киши аравакашга «жўна» ишорасини берди ва қаландарлар рўпарасида от жиловини тортди.

— Кимнинг фармони бирла муқаддас обидани бузурсиз? — деб унга ўшқирди Машраб.

— Сизга қай каснинг фармони керак, меҳмон? —

дея тавозеланди отлиқ. Унинг бу саволидан шошиб қолган Машраб мадад истаб ҳамроҳларига қаради. Улар қайси бир ҳукмфармонинг номини тутишларини билмас эдилар.

— Бул иморат илму тафаккур кўркидур, — деб гапга аралашди Сеторий. — Ани вайрон этмак телбалик эрмасму?!

Қаландарларнинг бу тахлит бенишон сўзлашлари отлиқнинг энсасини қотирди.

— Кори хайрингиз бирла бўлинг! — деб отга қамчи тортди у, аммо шитоб борган Машраб от жиловидан тутди. От депсиниб тўхтади.

— Ушбу сўзларим қулофингизда бўлсун! — дея қўл ишоралари билан заҳарханда ўқиди у.—

*Тириклар қурдилар айвон,
Ўликлар этдилар вайрон!
Басирлар турдилар ҳайрон,
Қосирлар урдилар жавлон!*

Чамаси, отлиқ шоир сўзларидаги ишоранинг фаҳмига ҳам етмади. У бу байтларни қаландар талқини деб ўйлади чоғи, деди:

— Гадоликни бозорда қилурлар, қаландар!

Бу сўзларни айтган отлиқ, от жиловини силтади. Тепа томондан устида бир тўп одамлар ўтирган иккинчи ароба тушиб келар эди. Улар «Ассалому алайкум, бандаҳойи олло» дея қаландарларга таъзим этиб ўтдилар.

— Бечора жоҳилу рофиллар! — дея ароба ортидан қараб қолган Машраб биродарларига ўтирилди. — Масрурлар, не иш қилаётганларининг маънисига ҳам етмайдулар.

Иккинчи ошиён марказида катта хонага кирдилар. Чамаси, бу илмий анжуманлар ўтказиладиган хона эди. Хона деворлари мармар тахта билан қопланган. Деворга тиф уриб кўрганлар, аммо тахталар юпқа бўлгани учун кўпормаганлар. Эшик томон деворда бир неча илми нужум жадвали акс эттирилган эди. Машраб риёзиёт ва фалакиёт белгилари билан битилган рақамлар тўла жадвалга ишора этиб, қаландар ҳамроҳларидан бирига деди:

— Бул битикларни фаҳм этурсизму, биродар?

Қаландар «йўқ» маъносида бош чайқади. Улар эътиборини эшик рўпарасидаги улкан ер курраси тасвири

тортди. Тасвирдан сувлиқ ва қуруқлик манзилларни ажратиб олмоқ мумкин эди. Тасвирнинг гир атрофига жимжимадор гуллар чизилган, гуллар орасида эса сирли кўфий ёзуви билан битик битилган эди. Машраб бир неча жойи кўчирилган форсий каломни қийналиб бўлса ҳам ўқиди. Битиқда буюк мунажжим «Дин туман янглиғ тўзғиб кетур, салтанатлар ҳам емрилу, илло олимларнинг ишлари то абад қолвай!» дея башорат этар эди.

— Ё фалак! — дея курраи заминни қучиб, яхдек тошга бошларини кўйди Машраб. — Кўзлари бино аждодлар кетидин биз янглиғ сўқир бандаларни не мурод бирла яратдинг?! Илму тафаккур манзили маконда қолиб, ани ломакондин изладингму, азиз бошингни жоҳил остона тошларига уриб ёрдингму, ё Машраби девона!

Расадхонанинг ер ости асосий олатига тушган қаландарлар у ердаги ваҳшиёна вайронагарчиликни кўриб, ҳайратдан ёқа ушладилар. Осмон туйнугига ростланган улкан суқстантнинг даржли мрамор деворлари синдириб ушотилган ва ярмидан ошиқ еригача тупроқ билан кўмиб ташланган эди.

— Бул тахлит қабоҳат одамизот қўли бирла қилинганига инониб бўлмас! Вайрона йўлинда садди роҳ чекмакка аҳли Самарқанд аро бир кўзи очиқ мард топилмабдур, Сеторий, қадим салтанат пойтахтида эга қолмабдур! Тубанликка бул даража тушмиш юрт улўларини қачонлардур Худо уриб, пайғамбар асоси бирла туртган кўринур! Бул янглиғ кори бадлар қиёмат кунлари яқинлигинин даракдур, биродари азиз! — дея Сеторий қўлларидан тортиб, орқага юрди Машраб.

Шернинг ўлиги

«Кўп йиллик сафар машаққатлари шоирни қаритибдур», — деб хаёлидан кечирди Машраб ўрта бўй, тўла қомат, соч ва соқолларига оқ оралаган Бадеъ Малиҳо Самарқандийга зимдан назар ташлаб. Унинг кўз олдида шоирнинг илк учрашув йилларидаги навниҳол қомати жонланди. Бугунги кунда у йирик мударрис бўлиб, Шайбонийхон мадрасасида дарс айтар эди. Қаландарлар олдига тушиб илдам бораётган Малиҳо Машраб дилидагини сезгандек, унга юзланди.

— Умр шитоб ўтмакдадур, тақсир! — соқолларини

силаб деди у. — Ани тўхтатиб турмак кори бандалар кўлига берилмабдур. — Машрабдан садо чиқмагач, жилмайиб кўшимча қилди. — Бир пайтлар сиз ҳам қаландар жомасини киймамиш эрдингиз!

— Афу этинг, ҳазратим! — дея бошларини эгди Машраб.

— Илло умр ўтмиш йиллар бирла эрмас, этилмиш кори хайр бирла ўлчанур бўлса, анинг ўтмагидин хавф йўқдур!

— Биз фақирлар бир манзилда тўхтай билмай, кори хайрдин бенасибмиз! — кўлларини кўксига кўйиб деди Машраб.

— Андоқ деманг, шоир! — дея шарт тўхтаб, Машраб кўзларига қадалди Малиҳо. — Сиз яратмиш абёт эл баҳри дилини очадур, инчунин одамлар бир кори хайр этсалар, сиз минг этурсиз ҳам то абад этурсиз!

Улар мадрасага кириб бордилар. Бир неча дарсоналарда дарс борар, айрим ҳужралар эшиги қия очик эди.

— Бизни илми фалакиёт дарсига элтсангиз! — илтижо қилиб деди Машраб. Икки одим илгарилаб, катта танобий хона эшигидан мўралаган Малиҳо шоирга ўтирилди.

— Сизни фалакиётда, хусусан, не қизиқтирадур?

— Замин, нур ва олам таносибати бизнинг фаҳмимиздин хориждур. Алаҳусус, султон Улуғбек зижини ўқий билмасмиз.

Малиҳо чет ҳужрада кўринган толиби илмни имлади. Бирпасда мадраса саҳни одам билан гавжум бўла бошлади. Қаландарларга курси кўйиб бердилар. Гурас-гурас чиқиб даврага кўшилаётган толиби илмлар алақачон шаҳар халқи ичра ташрифиди овоза бўлган икки биродар томон кўлларини кўксига кўйиб, таъзим бажо этар, турли ёшдаги салладор ва вазмин юришли мударрислар эса тавозе билан ўтиб, шоирга кўл тутар эдилар. Давра ўртасига само тасвири туширилиб, сайёралар акси ўрнатилган катта тахта ойна келтириб суялди.

— Азизлар, — деб сўз бошлади Малиҳо, — улуғ шоир ва ҳофиз Машраб бин Валибобо Намангоний ўз биродарлари машшотаи пўрнағма Пирмуҳаммад Сеторий тақсирим бирла букун мадрасамиз меҳмонидурлар. Биз ул азизларга: «Улуғ ҳукмдор ва шоир Шайбонийхон бино этмиш илм даргоҳига хуш келиб-

сиз», — деюрмиз! — деб кўллари кўксига қўйди у. Ўрнидан турган икки биродар ҳам тавозе билан қулук билдирдилар. — Аввало, тақсир шоиримиз тилаги бирла илми фалакиётдин бир неча калима тафтиш этурмиз, сўнгра ҳазратларимиздин базми ашъор тилармиз, — дея қаландарлар ёнига ўтирган Малиҳо ишораси билан балаңд бўйли, соқол мўйлаблари ўзига ярашган талаба йигит ўртага чиқиб борди.

— Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм! — деб гап бошлади у. — Ҳамду сано ул халлоқи оламғаки, заминни курра яратибдур ва бор мавжудотни анга тобе этибдур. Нур таратувчи қуёш ҳам, тун малаклари ойу юлдузлар ҳам курра тортиб, замин теграсинда айланурлар, — дея талаба турли шаклларни қўзғалмас ер шакли атрофида ҳаракатга келтирди. Бу ҳаракатдан ҳайратланарли бир манзара ҳосил бўлар эди.

— Қуёш ҳаракатидин кеча ва кундуз зоҳир бўлур, — деб давом этди талаба. — Қуёш бул нуқтада турар бўлса, арзнинг ушбул ярим куррасинда кун ва бул тарафинда тун кечур. Қуёш ҳаракатда бул нуқтага ўтгач эрса, анинг акси зоҳир бўлур. Тонг отмоғи ва кун ботмоғи қуёш ҳаракати бирладур.

Қуёшга таносибатда ой тез ҳаракатланур ва олдинга кетур. Қуёш бул нуқтага етгунча, ой илдам ҳаракат бирла бул нуқтага ўтмоғи ва алар замин бирла бул тахлит бир чизикқа тизилмоқлари мумкин. Қуёш нур сочадур, ой эрса анинг нурлари аксинда кўзларимизга анвор кўринур. Замин қуёш нурин тўсар ва ой анинг соясинда қолур. Бул бизнинг кўзларимизга ой хусуфининг зоҳиридур. Ҳаракат давом этар ва ой бул ёндин тутилган эрса, дақиқалар ўтмоғи бирла бул ёндин очила келар.

Толиби илм «тутатдим» деган каби, Малиҳо томон хиёл таъзим этди. Шоирга бир қараб, ишора билан ундан рухсат олган Машраб талабага юзланди.

— Боракалло, йигит! — дея олқаб, чўзилган қўлини кўксига қўйди у. — Илм нури бирла кўзларимизни мунаввар этдингиз! Замин узра инсонлар ҳаракатидин кўра, сайёралар садоқати кўзларимизга гўзал кўринди.

Сиз ой хусуфидин сўзладингиз. Эмди марҳамат қилиб айтсангиз, хусуфиш шамс недур ҳам йил фасллари қай тахлит зоҳир бўлур?

Малиҳо сўзламоққа оғиз жуфтлаган толиби илмга

«ўтиринг» ишорасини қилди ва ўзи ўртага чиқиб борди.

— Сиз фалакиёт илмини ишкалидин тутдингиз, шоир! — деб гап бошлади у. — Қадим грек фалакиётчиси Афтолмей яратмиш заминни олам васатинда деб билмак илми ислом тариқат илмига рост келур, илло у илм бирла сиз айтмиш муждаларни ёритиб бўлмас. Анинг учун кўнгул риштасини Оллоҳ ҳамдига боғлаб, тафаккур тулпори бўйнидин жиловни олмак даркор. Ул фурсатда кўзларимиз ўзга бир илмга тушар. Қадим қадимлардин баҳоли қудрат қавл этилиб келмиш бул илм курраи арзни ҳаракатда деб билмак илмидур. Бул илм бирла ўзга бор илмларимиз остин-устун бўлмай! Беруний ҳазратлари бул илм тадбиқинда даядил сўзлаган эрсалар-да, анинг амалинда сустлик этмишлар. Алломаи расад султон Улуғбек ҳазратлари ҳам ул илм зикринда қавл этибдурлар, илло амалиётга олмабдурлар. Ул улуғлар яратгувчи илм устозлари эрдилар. Густохлигим учун фақирни бахшида этгайсиз, тақсир! — дея қўлини кўксига қўйди Малиҳо. — Букун ўзини аҳли илм билгувчи биз даъвогарлар эрса алар илми мағзини тугал уқмакка ҳам баъзан ожиз қолурмиз. Боз устига биз бугунда башар яратмиш илмлардин ҳам мунфаридмиз.

Бу сўзларни айтган Малиҳо эшитгувчиларга бир-бир қараб чиқди. У ўйлаганидек, қаландарлардан ўзга ҳар бир аҳли илмга бош мударриснинг бу тахлит қуюшқонидин чиққан сўзлари ажаб таъсир кўрсатмоқда ва улар ҳадикли бир назар билан қараб турмоқда эдилар. Малиҳони фақат илми калом ва тарихдан устоз деб билгувчи аҳли толиб учун унинг бутунги маърузаси чиндан-да ажаб эди.

— Курраи арзни мутаҳаррик деб билгувчи илм, — деб сукутда бир дақиқа солинган бошларини кўтариб давом этди Малиҳо, — ойни теграи заминда қолдириб, олам марказига шамсул анворни чиқарур, — дея у тахтадаги шаклар ўрнини алмаштирди ва уларни ҳаракатга келтира бошлади. — Ой ушбул тахлит замин бирла шамс оралиғинда қолиб, нур йўлинда садди роҳ чекар ва андин хусуфиш шамс зоҳир бўладур. Жафокаш султон Улуғбек ҳазратлари битмиш «Зижи Кўрагоний» китоби эрса, азизлар, — дея ханиқда турган китобни ўпиб, кўзларига суртди Малиҳо, — расад боғламоқдин ҳамда пурмашаққат ҳисобу таҳдилардин юза-

га келмиш кашфиётлар ҳосиласидур. Анда фалакиётнинг неча бир масалалари ечилиб, нужум илмидин кузатишлар баён этиладур.

Султон тадқиқотларидин ул бири бир градус ёй жайбасидур. Доирада бурчак ватар жайбасининг ҳисобланмаги сайёраларнинг фазодаги ўрнини топмакка калитдур. Султон шамснинг фазо текислигига қия ҳаракатини ўлчамашлар. Ҳазрат ҳисобларинда анинг бурчаги $23^{\circ}30'17''$ бўлиб, ул аслинда курраи арзнинг ўз ўқи тиклиги бирла шамсга қия турмаги аксидур. Фаҳми ожизимча, тақсир, — деб Машраб томон кўзларини тикди Малиҳо. Унга жон қулоғини тутган шоир ҳам кўзғалиб олди. — Замин ўз тобеъуни ой бирла шамс теграсинда анга бул тарз қия ҳолати бирла ҳаракатланур. Анинг доирадин тугал бир айланиб ўтмаги, — дея Малиҳо қўллари ой ва ер шаклларини баробар ҳаракатга келтириб борар эди, — фурсатда бир йилдур. Бул ҳаракатда курраи заминнинг қай бир ўрнига нур тик ё ётиқ тушмаги ул қияликка Марбутдур. Йил фасларининг алмашинмоғи, валлоҳи аълам, ул ҳаракатдин келиб чиқар, яъни иссиқ иқлим нурнинг тик тушмагининг, совуқ эрса қиялиқдин ҳосилдур. Ҳазрати султон зижи ҳақинда сўз юритар бўлсак, тақсир, аларни тугал идрок этмакка биз кўп ожиз қолурмиз, инчунин биз юдузларни кузатмак амалиётининг бебаҳра китоб бандалари эрурмиз. Зоҳир юзасидин олайлиқ, — дея китобнинг хатчўп ташланган саҳифасини очиб, тахтага ёзмакка бошлади Малиҳо, — Дубби акбар тумшуғиндаги юдуз ўрнини Улуғбек ҳазратлари аризда $40^{\circ} 15'$, тавилда эрса $14^{\circ}55'$ тайин этмишлар. Биз кўз била Дубби акбарни топа билсак-да, ул юдузни ўлчамлари бирла бир нуқтада тутмагимиз учун, даржли суқстант пойидин кузатмагимиз керак бўлур эрди. Ҳазрати султон хонаи расаднинг аҳволи эрса сиз тақсиримга аёндур ва биз ул сабабдин ҳам амалиётдин маҳрумимиз.

Бу сўзларни айтиб, қаландарлар томон юрган Малиҳо узатилган Машраб қўлига китобни тутди.

— Раҳмат, ҳазратим! — дея китобни олар экан тавозеланди Машраб. — Дастордин ўзга курраи салтанатни тасаввур эта билмаган ғофил дилларимизга олам илмидин шуъла киритдингиз, — деб тик турган кўйи китобни варақлаган шоир уни ўпиб, кўзларига суртди ва қўллари билан толиби илмларга ишора бе-

риб, Малиҳога юзланди. — Бул даража аҳли илми бирла нечун уламои Самарқанд ул вайрона йўлинда садди роҳ чекмайдур, ҳазратим?

— Биз аҳли уламо ва фузало неча бор жаҳду жадал бирла чиқдик, илло юрт улуғларидин имдоод бўлмагач, дастимиз калталиқ қилди.

— Ҳазрат, — Малиҳога ўкинч билан қараб илтижода деди Машраб, — сиз дунё кезган одамсиз. Оламга улуғ инсонлар ҳадя этган қадим Турон юрти нечун парокандалик томон бормақда, нечун ҳар ёнда зулм ва фисқу фужур авжига минган?

— Ялангтўш баҳодир фавти бирла Самарқанд боз чўқди, — деб вазмин сўзлай бошлади Малиҳо. — Маорифдин бошланмиш фаторат, шаксиз, юртни ўз қаърига тортадур! Салтанат ришталари чок-чокидан сўкилиб, юрт тобора эгасиз қолмақда, — дея бошларини чайқаб хитоб қилди у. — Мамлакатнинг шавкати салтанат соҳибининг қудратига боғлиқдур, Машрабхон. Қай юртнинг султони забардаст эрса, ул юрт мустаҳкам ва осойиштадур. Темурбек даврини эсланг! Бугунги хону беклар, — деб атрофга алангламоқ билан овозини пасайтирди мударрис, — фаолиятда сушт бандалардур. Алар юрт улуғлари бошини қовуштирмак ҳунаринда ожизлик қилиб, яккаш қон ва қилич йўлини тутадурлар. Осмондин на ёғмағай, бандаси кўтармағай, азизлар! — дея эгилган бошларини кўтарди Малиҳо. — Оллоҳдин нури ҳидоят ёғилғон кун, иншооллоҳ, юрт кори кушойиш топқай! Оташ каломингиз бирла кўнгулларни хушнуд айланг, Машраби даврон!

Даврада енгил бир кайфият ҳосил бўлиб, одамлар ғимирлаб қолдилар. Машраб ва Сеторий ўзларига илҳақ қараб турган давра нигоҳидан мамнун, қўлларига соз олдилар.

— Нени куйлаймиз, биродар? — дея устоз имтиҳонида қолган толиби илм каби Сеторийга юзланиб сўради шоир.

— Шоқаландар ҳазратлари! — деб тавозеланди Сеторий. — Шаҳри Самарқанд шоиру фозиллар юрти эркани қадимдин овоза. Бул қадар аҳли илм, — қўли билан даврага ишора бериб сурурланди у, — эл олдида авж пардадин ўзгаси ожиз!

Фақат ўзларига маълум қошу кўз имолари билан келишиб олган биродарлар илм ва асрордан омухта абёт билан вазмин куйлай бошладилар.

*Анал ҳақ гӯи эжодам, тажаллипарварари ишқам,
Мудом аз хўни Мансурам зи гурғи соғари ишқам.*

Шинавандалар ҳофизларни ўз эркига қўймас, уларни гоҳ турки, гоҳ форси калом билан қайта-қайта хониш этмоққа мажбур қилар эдилар. Орада талабалар ўз устозлари — форсийзабон шоирлар саромади Бадеш Малиҳо Самарқандийни ҳам ашғор ўқимоққа қистар, Малиҳо эрса ўз навбатида толиблар ва мударрислар орасидан иқтидори назм зоҳир этган жозибларни даврага тортар эди. Учрашув ўзига хос назмгўйлар кўригига айланиб, базм қизигандан қизиб борар эди.

Кўеш тик кўтарилиб, мадраса саҳни исиб кетгач, базм тарқалди. Аҳли мадраса қаландарларни тавозе билан кузатиб чиқдилар.

— Бизни Гўри Мир мақбарасига олиб борсангиз, ҳазратим!

— Бош устига, илло, — сарбоз кийимидаги йигитга ишора этиб деди Малиҳо, — сизни ҳокими Самарқанд дийдорига чорлабдур.

Йигитга қараган шоир кўз олдида нураб бораётган расадхона-ю, мрамар тахта ортган аробалар жонланиб ўтди.

— Узр! — дея муштлари тугилди унинг. — Биз сарой қазноғига кўна олмасмиз!

Лаблари қимтинган чопар қамчин дастаси билан чеккасини қашлаганича бўзариб қолди.

— Биз фақирларнинг сарой ошидин оғзимиз куйган. — Анча юришгач, жилмайиб деди Машраб. — Оқбўтабей ҳукми бирла Хўжанд суви балиқларинга ем бўлурумизга оз қолиб эрди. Боз устига, итнинг тиригидин шернинг ўлигини афзал ҳам билурмиз!

«Хўжа, саййид, бегу хон»ларга ихлоссиз Машраб зўравон подшоҳ сифатида Темурни ёқтирган-ёқтирмагани бизга қоронғу, аммо замонасининг зукко ҳамда аҳли дил бир шоири тарихни тасаввур эта олмаслиги ҳам мумкин эмас эди. Унинг беқарор кўзларида ўз давридаги пароканда эгасизлик зиддига соҳибқирон боғлари оройиш бир манзил бўлиб жилоланган бўлса, учқур хаёлларида Улуғбек, Навоий каби ёрқин сиймолар шу боғ гуллари орасидан чиқиб келиб қад ростлаган бўлса, не ажаб?! Малиҳо исёнкор қалб эгасининг бу аччиқ каломига не деб жавоб айтарни билмай, бошларини солиб келар эди.

Фаранги Кофиристон

Қаландарлар эрта тонг билан Бухоро даҳаларидан Қасри Орифонга кириб келдилар. Бир фарзанди ша-рофати билан Қасри Хиндувондан Қасри Орифонга айланган бу қутлуғ макон Машраби мажзуб назарида қадим Бухородан устун турар эди. Даҳада Абдулазиз-хон томонидан бунёд этилган мақбара ва масжиддан иборат зиёратгоҳга яқинлашган сари, шоир дилида иштибоҳ кучая борди, чунки унинг хаёлига Баҳоуддин Нақшбанднинг хилхоналарга сизгинмоқни тақиб, этган сўзлари қайта-қайта ёпирилиб келмоқда эди.

«Ё тавба! — дея хаёлан оташланар эди Машраб. — Авлиёки бор, барчаси жузби овозаси бирла ўзига юкунмоққа даъват этадур! Бул не мақомат? Набиюллоҳ Муҳаммад пайравликму?»

Зиёратгоҳ аллақачон одамлар билан гавжум бўлган эди. Гир атрофда қўйлар сўйилиб, қозонлар осилган, мақбарага кириб-чиқувчиларнинг эса кети узилмас эди. Қаландарлар мақбара сахнига яқинлашган онда, одамларнинг эътибори шаҳар томондан талқин айта садақа йиғиб келаётган ерли қаландарларга кўчди. Ўн чоғли қаландар гуруҳи олдида навниҳол бир қаландар байт ўқиб келар эди.

*Дил ба ёри, орифон,
Даст ба кори, орифон.
Бо касби хуғ зиндаги
Беғубори орифон.
Дар хилвате анжуман,
Сафар кунам гар ватан.
Хуши ақлам гар гами,
Сафарам бар қадами.
Баҳоуддин, аё пир,
Магадкор тў, балогир.
Аз поят ҳар ташнаи
Об менушаг чашмаи,
То он рўзи қиёмат,
Зинда бошаг саломат!*

Ирмоқлар каби икки ёнга таралган қаландарлар қўлларидаги шашқолни талқин оҳангига мос шақирлатиб, ҳар байтдан сўнг нақорат айтар ва жазави билан зикрга тушиб келар эдилар.

Ё олло, дўст, ё олло,
Ҳақ дўст, ё олло!
Ё олло-олло, дўст, ё олло,
Ҳақ ман дўст, ё олло!

Узлуксиз оқиб чиқаётган зиёратчилар ташлаётган тангалар қаландарлар кашкулида силкиниб, ўзгача шарақлар эди. Бор майдонни айланиб чиққан талқинчилар мақбара эшиги рўпарасида қайта-қайта байт ўқиб, Нақшбанд номини тилга олдилар ва бошлари ерга етгунча таъзимга эгилдилар. Улар давра олиб айланган, энди зикри жаҳрия базми тузмоқлари керак эди, аммо талқинчи йигит супачада ўтирган бегона қаландарлар томон рақибини кўриб хурпайган шунқор каби тикланиб қолди. Унинг кўтарилган қўл ишораси билан қаландарлар ғовурдан тўхтаган эдилар. Бу эътибордан дадилланган Машраб ўзини танитмоқ фурсати келганини билиб, қаландарлар томон хиёл таъзим этди ва икки биродар созларини филофдан олдилар. Бу тараддуддан ажабланган қаландарлар тўдаси ва шу атрофдаги кишилар меҳмонларни ўраб келмоқда эдилар. Вазмин куй билан танишув ғазали бошланди.

*На ҳолатдур, аё дўстлар, ажаб ҳайрона Машрабман,
Кўролмай гулузоримни баса гирёна Машрабман!*

Сомелар кўпайиб, давра кенгайган сари, ҳофизлар жузби ошиб борар, бу эса майдонда бор одамни у томон тортар эди. Ҳар тўда қозонлар бошида бир ёки иккита паранжили аёл қолган, мақбара олдида эса икки қаландарлар гуруҳини ўраб келган улкан издиҳом ҳосил бўлган эди. Қўшиқни қулоқ қоқмай эшитган одамлар «офарин», «боракалло» овозлари билан олқишлар эдилар. Машраб қўлларини кўксига қўйиб, атрофга қуллук билдириши билан даврага одамлар оқиб чиқа бошладилар. Симобий саллали бўйдор бир киши ҳофизлар олдида шоҳи қийиқча ёзиб, устига олтин танга ташлади. Жарақлаб тушаётган тангалар борган сари кўпайиб борар, Сеторий ҳайрон, Машраб эса ҳаяжонда эди.

— Бас! — дея наъра тортди ўрнидан даст турган шоир қўлларини балаңд кўтариб. Чиқувчилар турган ерларида ҳайкал каби қотдилар. Улкан даврадан яшин оралаб ўтган каби бўлиб, одамлар гуврандилар. — Бизга

садақа даркор эрмас! — деб қўллари ни туширди Машраб ва ёнидаги ёш қаландарга недир деди. У қийиқчани шитоб ўраб олди-да, талқинчи қаландарлар томон юрди. Бу ҳолатдан ҳайиққан қаландарлар орқага тисарилиб кета бошладилар. Қаландар қўлидаги қийиқчани кимга узатса у бир сесканиш билан қўллари ни орқага яширар эди. Навбат талқинчи йигитга етганда, у қийиқчани қўли билан нари суриб, қаландар қўлидан тутди ва мақбара томон юрган ҳофизларга пешвоз чиқди.

— Қаландар ҳазратлари! — дея ҳамон қаландар қўли ни қўйиб юбормай гап бошлади у. — Сиз шоир Машрабнинг худ ўзи эрурмусиз ва ё анинг гўяндаси? Бизга ўзингизни танитинг, бас, андин сўнг бул ҳадянгизни қабул этайлик!

— Сиз ёш йигит кўринурсиз, — деб гап бошлади Сеторий, — ул сабабдин ҳам Шоҳ қаландарни нишонасидин таний олмадингиз, — деб биродарининг хирқа ёқаси ва кулоҳ тожига ишора этди у. Йигит қаландар қўли ни қўйиб юборди.

— Тариқати нақшбандияни зикр этибсиз, илло анинг амалидин фофил кўринасиз!

Шоирнинг бу сўзи билан дувва қизарган қаландар бир одим чекинди.

— Ҳазрати Баҳоуддин демишларин билурмисиз? — деб сўради Машраб.

— Билурмен! — дея қўли ни кўксига қўйди қаландар ва ўқиди.

*Ҳечи мо нею, ҳеч мо кам не,
Аз пайи ҳеч ҳечи мо ғам не.
Жанга дар пўшту пўшт гўристон,
Гар мирем мо ҳеч мотам не!*

— Боракалло, йигит! — деб олқади Машраб. — Айтмишин билурсиз, илло анда суйланмиш «қаноат» муждасига амал этмай, эл чўнтагига кўз тикасиз! «Даст бакор» тилда қолиб, садақа йиғасиз! Қани сизда диёнат?!

Аллақачон тараддудга тушган қаландарлар халқ орасига бир-бир сингиб кетмоқда эдилар. Бир дам уятдан бош эгиб қолган талқинчи йигит ҳам шарт бурилди-ю, улар ортидан юрди. Қийиқчани мақбара тоқчасига қўйган қаландар биродарлари ёнига қайтди. Орқа-

орқаларда одамлар тарқала бошлаган, аммо кўплар ҳали аросатда эдилар.

— Аё ғофил бандалар! — дея қўлини кўтариб қичқирди Машраб. — Нақшбанд ҳазратлари «Улуғлар қабрига сиғингунча, алар ўғитларига амал қилғил!» — деганлар. Сажда бирдур, ул ҳам эрса Оллоҳгадур! Авлиёларга топинмак шомонлардин қолмиш!

*Бухороро Муғоро метавон гўфт,
Баҳораш аз зимистон метавон гўфт.
Баҳоуддин набошаг гар Бухоро,
Фаранги кофиристон метавон гўфт!*

Қўлидаги созини баланд кўтарган шоир мақбара томон юрди. Қаландарлар унинг ортидан эргашдилар. Халойиқ иккига ёрилиб, таъзим билан уларга йўл очар эди. То Баҳоуддин қабри бошига етгунга қадар бу ҳолат эди.

Қаландарлар қабр бошига чўқдилар. Хилхона қориси дуойи оят ўқиб, юзларга фотиҳа тортилгач, одатига кўра Машраб ўрнидан турди ва Нақшбанд сўзи билан ўқиди.

*На маро мафраш, на мафрашкаш,
На ғуломони турку туркашкаш,
Ҳама шаб чун сағони қаҳдони,
Сар ба дум оварам ба хасми хуш!*

— Эй хўжаи одил! — дея қабр томон қўлларини юбориб, сўз бошлади у. — Овозанг етти иқлимни тутибдуру ётар жойинг бул эрканму? Тур, пойингга фақир турк келибмен, илло ғулом бўлмакка эрмас! Сен ақлу тафаккур ипагидин зилча нақш этиб, шарият бирла тариқат аро тушабсен ва бандалар исёнин ул зилча бирла ёпибсен! Огоҳ бўл, эй зўравони мадора, нақшонинг бурчига ўт тушибдур!

Шариат ҳам, тариқат ҳам, ҳақиқат мандагур

мавжуд,

Чунон султони азмдурман арши аълога сиғмамдур.

Титрамоқ бир жўш ичра бу сўзларни айтган Машраб, шарт бурилиб орқага юрди ва ноҳос бўсағага суриниб, мункиб кетди, аммо Сеторий ва бир қаландар уни тутиб қолдилар. Аҳли томоша «ух» дея гувраниб олди.

Каъбатулло

Маҳаллаи Жўйбордан ўтаётган қаландарлар зийрак тортган, чунки бу маҳалла хўжаларининг овозаси узоқ-узоқларга етган эди. Жўйбор хўжаларидан ўтган улуғ кишиларни эслашга уриниб бораётган Машраб ёдига нуқул улар ҳақидаги афсоналар келиб тушар ва оташланар эди. Абдуллахоннинг тарихларда нақл бўлган арз билан келган қора халққа «Жўйбор хўжалари икки қошим орасидин ариқ қазисалар ҳам, аларга тегмас эрдим!» қабилидаги жавобини эслаб, шоир бадтар гувранди.

— Ё халлоқи олам! — дея Сеторий елкасига қўллари кўйиб қичқирди у. — Ул не адолатингки, меҳнат аҳлини қора яратиб, хўжаларингга муте этибсен!

Машраб гўё каромат қилган эди. Нақшинкор дарвоза олдида одам жам, орада ёш бир хўжа йигит кекса чолни судрақларди.

— Оллоҳ бирдур, калтак бир! Сен имонсизни калтак бирла мулло қилурмен! — дея кўпирар эди хўжа.

Баланд бўй, офтобда қорайиб кетган этлари устихонига ёпишган дармонсиз чол инграр, хўжанинг ҳар калтагига мажолсиз қўллари тугар, калтак эса ёғочга теккан каби қарсилаб бориб тушар эди. Аҳли томошабин — юзини ним тўсган аёллар ва болалар — хўжанинг қавми бўлиб, чол томон ҳар ёндан таъна тошларини отмоқда эдилар. Бу аянчли ҳолат ёдига турк қуллар ҳақидаги Нақшбанд сўзларини туширган Машраб «Ё пирингни урай!» дея ҳайқариб, ўртага чиқиб борди. Хўжа қўлидаги калтакни тортиб олиб улоқтирди-да, ўзини бир мушт билан ерга қоқди ва оғзибурни қон чолнинг қўлтиғидан олди.

— Шаҳарликмисиз, ота?

Чол «йўқ» маъносида бош чайқади.

— Кишингиз борму?

Изтироб ичра бош эгган чолнинг елкалари титрар эди. Томошабинлар ўз эшиклари олдига қочиб, олисдан ёвқараш қилиб турар эдилар. Қаландарлар ариқчадан сув олиб, чолнинг юз-қўллари ювдира бошладилар. Машраб уст-бошини қоқиб, ичкарига юрмоқчи бўлган хўжа йигит йўлини тўсди.

— Нечук отанг тенги кексани азобларсен, ноинсоф?!

— Ул менинг қулимдур. Қулнинг айби бўлурки,

жазоларлар! — дея ўғринча қараш қилди хўжа йигит.

— Арпангни хом ўрдиларму? — лаблари қимтиниб деди Машраб. Қаландарлар жилмайдилар.

— Бул бадраг отимга ем бирла қўшиб товукнинг нажосини едирибдур, юз тиллолик жонивор ҳаром қотди!

Хўжа йигитнинг тожик талаффузида «отимга» сўзи «отамга» тарзида эшитилиб, шоирнинг қувлиги тутди.

— Бай-бай-бай! Отангиз бормилар, тақсир? — деб кутилмаганда сизлашга ўтди у.

— Падари бузрукворимиз оламдин ўтганлар.

— Ё қазойи муаллаққа қойим турмаган баъда! — дея чўк тушиб, қўлларини кўкка юбориб ҳайқирди Машраб. — Отангиз ажали бирла эрмас, товукнинг нажосини еб ўлган эрса, отангиз кимнинг нажосини еб ўлганлар?

Гулдурак келган каби қаҳ-қаҳа отилди.

— Тавба! Девонаму бул одам?! — деб чекина бошлади хўжа йигит. Шу пайт ўрта бўй, қоятда қориндор бир сўфи ёш йигит ҳамроҳлигида ҳарсилаб келди-да, йўл четигаги тўнкага ўтириб, елпина бошлади. Хўжа йигит шитоб борди ва унга қўл боғлаб таъзим этди.

— Имом ҳазратлари! Бул банги қаландар, — дея Машраб томон қўлларини шоп этиб бўғриқди у, — падари бузрукворимиз руҳи покларини ҳақорат этди!

Имом ташрифи билан аҳли қавм яқинлашиб келган эди. Имомнинг ўрнидан турмоққа оғир тараддудини кўрган Машраб у томон юрди.

— Турманг, асло безовта бўлманг! — деб жилмайди Машраб. — Сиз қўзғалгандан кўра, Асқартоғнинг чўққиси қўзғалсун!

— Фақирни бахшида этгайсиз, Шоқаландар ҳазратлари! Адашмасам, Машраби мажзуб девонасиз!

Имомнинг бу каромати билан хўжа йигит орқага тисарилиб, аҳли қавм гувранди.

— Сизни фақир эрмас, қорнингизни тош мисоли босмоқда бўлган таомлар кечирсунлар! — қўл ишораси билан деди Машраб. Қаландарлар оғизларини тўсиб жилмаймоқда эдилар.

— Тилингиз аччиқ. Кошғардин шаҳри Бухоро қадар неча тош йўл эрканин билурмусиз, шоир?

— Фақир тожир эрмасменки, йўлни тош бирла тортсам. — Чамаси, имом сўзидаги мажозга эътибор

этмай деди Машраб. — Мендек сабуқвор бандаларга икки дунё бир қадам эрур, илло сиздек...

— Бас! — дея бақриб тўлғанди имом. Андишанинг отини кўрқоқ қўйманг, қаландар! Пешоб тута билмас банда дарбадар бўлур! — деб заҳарханда жилмайди у. — Муқим намоз ўқимаслигингиз ҳам таҳорат сақлай билмаслигингиз оқибатидур, валлоҳи аълам!

— Таҳорат сақламоқ ҳунаринда сиз фақир бирла баҳс боғлаша билмассиз, имом ҳазратлари! — дея ошкора ҳужумга ўтди Машраб. — Менинг бул киши билмас қорнимда сув он қадар оздуким, ортиқча безовта этмас, илло сизнинг ул меш қорнингизда эрса сув он қадар мўлдуким, заҳр танг этур бўлса, тошқинга учраб, масжиддин чиқа билмай қолурсиз!

— Астаффирулло, астаффирулло! — дея фарёд билан қўлларини ёқасига қўйди имом. — «Девонанинг тўрт томони қибла» деб бежиз айтишмас эрканлар!

— Сизнинг қиблангиз қаёнда? — дея имомга тикланиб ўшқирди Машраб.

— Тавба! — деб терс ўтирилди имом.

— Аввал қиблани билинг, имоми бузрук! Хўжабачаларингизга тарбият беринг! — дея чолни етаклаб олдинга ўтказди Машраб. — Алар кекса чолни калтак заволига олмасунлар! Хизматкор ҳам инсон! Дунё анинг қадоқ қўллари бирла бордур! Қибла бул табаррук қариянинг оёқлари остидадур!!

— Отадин неча ёш кичиксен? — бўзариб қолган хўжа йигитга хезланиб деди Сеторий.

— Тавба қилдим! — деб ғулдуради у.

— Падарини катта қилиб эрдим! — деб бошларини эгди чол.

— Тиз чўк, имонсиз! Каъбатуллога бош ур! — дея чол пойига ишора этиб ҳайқирди Машраб ва оташ ичра ўқиди.

*Тавофи олами гил қил жаҳонда ҳар башардин сен,
Агар бир гилни сен бузсанг, юзар Каъба бузилмасму!*

Ҳабдираб қолган хўжа йигит чол оёғига бош уриб, этагини кўзларига суртмоқда эди. Ўрнидан туриб, чол энгидаги чангларни қоқди у.

— Бул ғофилни кечиринг!

Жўшга келган чол силкиниб йиғлай бошлади.

— Нега йиғлайсиз, ота? — чолнинг қўлларидан тутиб деди Сеторий.

— Хўжам ёшлик била гапга кирдилар-да, тақси-

рим! — деб хўжа йигитнинг этакларини қоқа бошлади хўрсинган чол. — Асли феъллари бад эрмас!

Машраб иложсизлик бандаси ва содиқлик рамзи бўлган чолга ўкинч билан қараб турар эди. Шоир кўзларига кўзи тушган чол унинг оёғига ўзини ташлади.

— Ё авлиё Машраб! Ўзинг мадад бер!

— О инсони бузрук! — дея илтижода чол қўлларидадан тутиб зорланди Машраб. — Бунчалар сен беҳабарсен!

— Оҳимизни Худо эшитмаса, додимиз кимга етадур, болам!

— Осмондин мадад келмас! — чол қўллари силаб деди шоир. — Мадад ўзингизда! Сиз ўзингиз табарруксиз, ани унутманг!

Машраб қаландарларга «кетдик» дея ишора этди. Имом олдидан ўтар экан, унга тикланди.

— Сиз ҳаром этни кўп парвариш этманг, токим курту қумурсақаларга озроқ ем бўлурсиз! Инсонлар аро меҳру оқибатни парвариш айланг, тақсир!

Қаландарлар Жўйбордан шитоб узоқлашиб, Таштгирон маҳалласи томон юрдилар.

Йўлнинг боши

Машраб ва Сеторий егги қаландар ҳамроҳлигида Қабадиён шаҳрига кириб келди. Жайхун сувининг юқори оқимида унга келиб қўшилувчи Кофирнихон дарёси бўлиб, дарё этагидаги Қабадиён воҳаси қадимдан обод эди. Қабадиён — қадамжо бир маскан. Нақл қилинишича, улуғ алома Носир Хисрав бу маконда таваллуд топгандир.

Такаяга қўнган қаландарлар овозаси тезда эл аро тарқалиб, Машрабни кўрмоққа ихлосмандлар сони кўпайгандан кўпая борди. Ҳар куни бу ерда гавжум базму мушоиралар тузилиб, эшитгувчилар шоир байтларидан дардли дилларига малҳам олгандек бўлар эдилар. Ҳар шаҳарда бўлгани каби, Қабадиёнда ҳам шоир зиёратига келгувчилар аксари дили дардли, кўзи намли бечоралар бўлиб, уларнинг нола-ю афғонларига чек йўқ эди. Шоирга ҳамма жойда хўроз бир хил қичқириши алам қилар, пок бандалар афтодаҳол, устамонлар эса давлат устида эканлиги унинг жунбишини кўзгатиб, куфрини оширар эди.

Кунларнинг бирида такаяга икки муриди келиб, эшо-

ни Сўфи Оллоёр шоирни меҳмонга чорлаётганини билдирди. Машраб шоир ва шайх билан учрашмоқ ниятини кўнглига тутиб қўйган эди, бу таклифни мамнуният билан қабул этди. Эртаниси намози жумадан сўнг қаландарлар ҳамроҳлигида Сўфи Оллоёр қароргоҳига йўл олдилар. Бутун йўл давомида Машраб эшон қиёфасини ўзича тасаввур этиб, ижодда муҳолиф бўлган бу шоир билан хаёлан олишиб борди.

Асли Зарафшон воҳасидан бўлган Сўфи Оллоёр бутун хонлиқда эгаллаган мансабу мартабалардан истеъфо бериб, эшонлик кори билан машхур эди. Каттақўрғон шаҳрида олий пояларни эгаллаган Оллоёрбек ёшлигидан илми асрор ҳисобланмиш шеърят билан ҳам ошно эди. Эшон Ҳабибулло Бухорий илкани тутган Оллоёр тўра кибру ҳаводан тушиб, Сўфи Оллоёрга айланди.

Назм иқтидори Сўфи Оллоёрни элга шоир этиб танитди. Унинг эшонлиги тўраликдан тавба бўлса, Ясавий ва Боқирғонийлар йўлини тутган шоирлиги эса бу тавбанинг изҳори эди. Ҳа, Сўфи Оллоёр шеърятни Оллоҳ олдида тавба ва садоқат васфи, Машраб назарида эса мутеликка ошкора даъват эди. Бу назм гарчи шарият ва тариқат йўлида фидойилиги билан, туркона равон тили билан, тасвир қудрати-ю, тимсоллар кучи билан эл назарига тушган бўлса ҳам, аммо у маҳдуд эди. У дилларни ўзига ром эта олмас, фақат ақлни пешлар эди.

Машраб ёдига Кошғардан етиб келган овоза тушиб жилмайди. Офокхўжа Сўфи Оллоёр илмини «мадраса илми» атаб, Машраб илмига «илми асрор» дея баҳо берганда ҳақ эди. «Ниҳоят тан берибдур ул эшони зўравон! — деб хўрсинди Машраб. — Шунисига ҳам шукр!»

Сўфи Оллоёрнинг ланг очиқ ўйма гулли, оғир қўш-табақа дарвозасига икки ёндан қаландарлар яқинлашиб келмоқда эдилар. Кийиниши ва лаҳжасидан хоразмлик қаландарлар эканлиги кўриниб турган нариги тўда Сўфи Оллоёр сўзи билан талқин айтиб келар эди.

*Худованде, ки бирдур бешаку райб,
Раво йўқтур анга ўртоқ ила ғайб.*

Ҳовлида одам гавжум эди. Қаландарларни ҳовуз бўйидаги салқин супага бошладилар. Қават-қават адрас кўрпачалар усти тўрда фаришталардек оппоқ ки-

йинган бўйдор, тўла, ёши олтамишлардан ошган, дасторни хушбичим ўраган, нурли юзига бир кўзининг ним юмуқлиги озроқ соя ташлаб турган эшон Сўфи Оллоёр, ғоят башанг либосда гўштдор Қабадиён қозикалони ва ёшроқ, хипча оқсоқол кўр тўкиб ўтиришар, ўзгалар улар атрофини ўраган эди.

Нурсизгина якка кўзи билан Машрабга бир қараб олган эшон у гуруҳ сардорига юзланди.

— Мулки Хоразмда омонликму, Ҳожи қаландар ҳазратлари? Қай томон асо чалмоқдасиз?

— Ҳовва, худойима шукр! Байтуллоҳ, азиматин тутқонмиз!

— Иккинчи бора-я?

— Ҳовва-ҳовва!

— Боракалло! Бир ҳажнинг савоби етти кофирни мусулмон этмак бирла баробар!

Эшоннинг бу тахлит айирма муносабати Машраб энсасини қотирган эди.

— Балки етмишдур!

Ҳамма ялт этиб шоирга қаради.

— Ё Машраби мажзуб! — қўл юбориб деди Сўфи Оллоёр. — Шоирлик овозангиз оламни тутибдур! Сиз бирла мулоқатга орзуманд эрдик, Тангри таоло бул орзумизга еткарди. Хуш келибсиз, сафо келибсиз! — дея қўлларини кўксига қўйди у. Шайх шоир киноясини эшитмаганга олди. У Машрабнинг иззатгалаб, дангалчи ва бетгачопар эканлигини кўп бора эшитган, аммо ҳозир эшигидан бош солиб келишини итоат дея тушуниб, эл кўзида уни тобе этмоқни истар эди. Бизнинг йўлимиз Оллоҳ ҳукминга қойим турмақдур! — деб ўзи томон имлаб ўқий бошлади у. —

*Кел, эй банда, ўзингни сол худоға,
Қазоға рози бўл, сабр эт балаға!*

Бу сифинмоққа ошкора даъват эди.

— Бизнинг йўлимиз эрса ҳар не мутеликка исендур! — дея қўлларини баланд кўтариб, оташ билан ўқий бошлади Машраб.

*Этагимни елпишидин юз хидо пайдо бўлур,
Бу дилимни кавламанг, оташкаго пайдо бўлур!*

— Астағфурулло, астағфурулло! — дея биродарлари томон бош чайқаб, қўлларини кўксига қўйиб фарёд чекди Сўфи Оллоёр.

— Мен ўзни худоға солмак маснадидин ўтгонмен, Сўфим!

— Ани эшитуб эрдук! — Оллоёрга бир қараб олмақ билан шоирга қадалиб деди қозикалон. — Маслагингиз «Анал ҳақ!» тариқи бирла Ҳаллож каби дорға тортилмак эрканини ҳам билурмиз, илло сиз «юз худо пайдо қилмак»ни даъво этиб, Оллоҳдин ҳам устиворлик эълон этурсиз. Ул худосизлик эрмасму, шоир?

— Мен сизнинг қулофингиз ботин эрса ачинмас эрдим, илло фикрингиз ботиллигинга ачинурмен! Фақир худодин эрмас, сиз каби сўқир пирлардин қайтқонмен! Этак бари Оллоҳнинг эрмас, тақсир, ўзи каби бандаларни ўзига юкунмакка чорлагувчи муршиди басирлар аламидур!

Тантана қилмоқ учун шайланаётган қозикалоннинг дами ичига тушиб кетди. Шоир билан бу тахлит муносабат хатолигини англаган Сўфи Оллоёр юмшади.

— Марҳабо, шоир! — деб манзират этди у. Қаландарлар супага чиқиб, дастурхонга қараган бўлдилар.

— Машрабхон, ашъор ичра ҳар қадамингизда ношоён сўзларни деб, элга овоза соласиз. Адашган бандаларни имон тариқига тортмак биз шоирлар коримиз эрмасму? Ташбеҳу истилоҳатни-да жиловидин тутмак лозим. Оғзингиздин чиққан ҳар бир калом учун жавоб куни келар. Дўзах ўтида ёнмақдин қўрқинг!

*Жаҳаннам узра бир кўприк эрур, оҳ,
Ўшал кўприк Сирот отлиғ гўзаргоҳ...—*

дея бошларини тўлаб ўқий бошлади у.

— Ё сўфим! — деб қўлларини шоп этди Машраб. — Инсон умри қисқа ва ғаниматдур! Ул қисқа умрда ҳам бунчалар оҳу надомат нечун?! Ҳимматингизни паст тутманг! Ҳузурий беҳиммат ўтибдур, Мункар Накрга хушомад қилибдур, сиз эрса пули Сиротга хушомад этибсиз!

Сеторий билан кўз уриштириб, созларини қўлга олган биродарлар оташин хониш бошладилар.

*Руҳи покини букун суи само қилғучиман,
Ул ғазаблик подшоҳга ошно қилғучиман!*

Ғазалнинг вазмин оҳанги билан бошлар тебраниб, ҳар бир оташ каломи дилларни силкиб уйғотар ва кўнгилларга ғурур ўтини солар эди. Бу таъсирдан қалбан шоир бўлган Сўфи Оллоёр ҳам бенасиб қола ол-

мас эди. У таъсир ва уни сездирмаслик каби икки ўт орасида тўлганарди.

*Ул Сирот остига дўзах деб пушаймон ўлмағил,
Пистани пўчоғига дўзахни жо қилғучиман! —*

дея кўзларини Сўфи Оллоёрдан олмай, жилмайиб куйламоқда эди Машраб. «Оллоҳ бул девонага оташ калом бирла қўшиб савти муножот ҳам берибдур!» — деб хаёлидан ўткарди Сўфи Оллоёр.

Фазал тугаб, ҳофизлар атрофга таъзим этсалар ҳам супадагилар бошлари эгик ва тиллари тугик эди. Ҳамма ер ости билан Сўфи Оллоёрга қарар, аммо у сукутда эди.

— Офарин! — дея ниҳоят жимликни бузиб, Машраб тиззасига қўлини қўйиб олқади Низомиддин. Ялт этиб унга қараган аҳли давра бошлар ишораси билан бу олқишга қўшилди. Сўфи Оллоёр узун бўй, қоқчакка, давраларда дангалчи ва бетгачопар бу олимни ёқтирмас эди. У олим ёзган бир китоб хонга маъқул тушмай, Бухородан қувилганига гувоҳ эди. «Кўр кўрни пайпаслаб топадур», — деб хаёлидан кечирди гоҳ Машрабга, гоҳ Низомиддинга қараб олаётган Сўфи Оллоёр.

— Бул ашъори куфрингиз яратганга исёнду, шоир! — деб «сўзларим тўғрими» деган каби атрофидагиларга қаради Сўфи Оллоёр. — Улар бош ирғаб маъқуллаб эдилар. — Исён эрса ғорати имон эрур!

— Шариат ҳам, салтанат ҳам, ҳазратим, — дея эшонга кўзларини тикиб гап бошлади Низомиддин, — бани башар эркини бўғмакка қадам қўйган чоғ кишанга айланур. Тарих эрса кишанбанд бандалар исёнидур!

— Мулла Низомиддин, — деб гапга қўшилди қозикалон, — тарих қўлингизда бўлур эрса, кўп улуғларни лойу тупроққа булғар эрдингиз!

— Тарих бандаларнинг хоҳиш иродаси бирла эрмас, тақсирим қилмиш кори амаллари бирла битилгай!

— Ҳақ рост! — дея Низомиддин сўзини ёқлаб чиқди Сеторий. — Ҳар ким экканини ўрадур, азизлар!

— Сиз дўзаху жаннат овозаларин оширасиз, — эшонга қадалиб деди Машраб. — Инсоф бирла тафаккур қилинса, дўзаху Сирот шул ёруғ дунёнинг ўзинда мавжуд эрмасму? Фарзанди одам бошига золимлар ёғдирмиш азобу уқубатлар қай дўзах қийноғидин кам?

Оёқларингиз остига қаранг, Сўфим, дўзах анда мавжуддир! — дея ишора этиб хитоб қилди у.

— Ё Машраби мажзуб! — деб қўлларини шоп этди Сўфи Оллоёр. — Гуноҳга ботманг! Олло таоло биҳишт ва дўзахни солиҳ ва кофир бандалари учун яратмиш. Гофил бандаларни бул ҳақиқатдин огоҳ этмак сиз ва биз учун ҳам фарз, ҳам қарздур!

— Ҳақ гап, ҳазратим! — деб маъқуллашди атрофидагилар.

— Ё Сўфим! Ҳақиқат қилинур бўлса, дўзах гуноҳкорларга тўлиб тошар ва анда оёқ босарга жой қолмас, биҳишт эрса тап-тақир бўш қолғуси эрди. Келинг, то танда жон бор эркан, шул ёруғ дунё васфин қилайлик!

— Ҳақ жамоли ўтрусинда бул дунё рангсиз ва нигиндур.

— Адашманг, шоир! — дея қўлини кўксига қўйди Машраб. — Ҳақ жамоли кўзларимизда мажоз жилваси бирла намоён эрмасму? Сиз ломакон мадҳин қўйинг, қавмингиз бўлмиш аҳли Қабадиён аҳволига назар ташланг! — деб супа пастига ишора этди Машраб. — Ул бечоралар сиз ва мен каби аҳли каломдин ҳақ сўз кутарлар!

Созларни қўлга олган биродарлар Қабадиёнда битилган дардли ғазални куйлай бошладилар.

*Қагди меҳнат тоғидин хам бўлган эй бечоралар,
Бағри ваҳшат тиғидин юз пора ҳам юз ёралар.*

Сўзлар ўзига тегиш бўлгани учун, бутун ғазал давомида халойиқ шоир сўзларини «оҳ», «уҳ» нидолари билан бош ирғаб тингладилар. Бу мавзудан хабардор қозикалон эса сичқоннинг инини минг тангага олган каби, қочгани жой топмас эди.

*Машрабо, амри худо нечун бу янглиғдур қаро,
Ё магар амри худони бағ қалам-ла ёзалар?!*

дея ҳайқириб тутатди шоир. Одамлар «ҳақ рост, офарин, тилингиз дард кўрмасин» каби сўзлар билан олқай бошладилар. Бу шоир тантанаси эди. Улар даст ўринларидан туриб, супа пастига таъзимда эгилдилар.

— Ё Машраби замон! — дея шошиб гап бошлади Сўфи Оллоёр. — Тақяда истиқомат қилар эрмишсиз. Анда халқ авомдур, дилингиз озор топар! — деб ичка-

рига манзират этди у. — Фақир кулбаси ихтиёрингизда, муридлари хизматингизда бўлсун!

— Илтифотингиздин масрурмен! — кўлини кўксига қўйиб деди Машраб. — Илло така фақир учун боёнлар касридин ортуғдур. Анда жон роҳатда, кулоқлар фисқу фужурдин холи бўлғай! — деб супадан туша бошлади у.

— Ё Машраб! — дея ўрнидан турди Сўфи Оллоёр. — Меҳмоннинг кетмоғи мезбон ихтиёри бирла.

— Кулук! — дея кўлларини кўксига қўйди Машраб. Дарвоза томон борар эканлар, гурас-гурас эл эргашар эди. — Ё Сўфим! — дея кўлларини пахса этиб гап бошлади у. — Бул кунги мубоҳиса йўлнинг боши эрур. Жисмимиз ўтар, илло сўзимиз боқий қолур! То рўзи қиёмат сиз бирла жангу жадал этурмен!

Порлаган шоир нигоҳларига дош бера олмаган Сўфи Оллоёр бошларини эгди.

Уясиз қуш

Бир неча мuddатдин буён Машраб Қабадиён қалан-дархонасидан чекиниб, шаҳар четида Низомиддиннинг мана шу хилват боғида истиқомат қилади. Низомиддин Қабадиён серфарзанд киши бўлиб, деҳқончилик ортидан кун кўрар эди. Шаҳарнинг аҳли дил кишилари Сўфи Оллоёр каби казо бир шайх марҳаматини рад этиб, такяни аъло билган мажзуб шоирнинг бугунги кунда бир аёлманд олим хонадонида кўним топганидан ажабланар эдилар. Зоҳиран камсукум кўринган хонадон соҳиби теран фикри ва чуқур илми билан шоир эътиборини тортди. Низомиддин тарихчи бўлиб, ҳар бир мозий хабарига китобларда қайд этилмаган бир даражада зукко муносабат билдирар ва ҳар ерда инсон шаънин байроқ каби боши узра кўтариб чиқар эди. Унинг кўрар кўзга шаккоклик бўлиб туюлувчи дангал намойишлари Машрабнинг «қайсар» дилига ёғдек ёқиб тушар эди.

Ўз умрида создан ўзга юпанчу дарбадарликдан ўзга юмуш билмаган Машраб бу гўшада бир овунчоқ топган каби эди. У гоҳо узоқдан Низомиддиннинг болаларини севиб эркалашларини армон билан кузатар, боғда ёлғиз қолган чоғларида эса, улар билан бир бола мисоли тўйгунча ўйнар, уларга соз ва турли ўйинчоқлар ясаб берар, ҳам уларни, ҳам ўзини овулар эди.

Кетмон чопаётган Машраб қуш болаларининг чу-
гуридан чалғиди. Олуца дарахти айрисига уя қурган
она мусича оғзида овқат келтирган эди. У бир неча
дақиқа мусичанинг меҳри-ю, икки полопоннинг бири
қўйиб, иккинчиси оғизларини каппа-каппа очишлари-
ни томоша қилди.

— Шул тилсиз жонивор ҳам бола очибдур, — деб
ўз-ўзига сўзлана бошлади у. — Бул ўткинчи дунё
ғаминда уя қайғусини чекибдур!

Мусича болалари тепасида бирпас куймаланди-да,
учиб кетди.

— Яна хўрак излаб кетди. Балким узоқларга кетар,
илло уясини адашмай топиб келадур. Она қуш била-
дурки, ошиёнида ани болалари кутар! — дея Машраб
чуқур уҳ тортди. Қалби «армон» деб аталмиш оғир
бир тош зарбидан титради. — Ёлғиз мен кимсасиз-
мен! Ёлғиз мен уясиз қушмен! На мени бирор кимса
кутадур, на мен бирор кимсани қумсармен! — деб
дард тўла шоир қалбининг туб-тубидин аламли мис-
ралар отилиб чиқди:

*Кўҳ ба кўҳ, саҳро ба саҳро, Машрабо, юрмоқ нагур,
Чўғзи бевайронадурман ошиёнимдин жуго!*

— Уч кам олтмишга кирибмен, илло ҳалитдин сун-
гакларим ушолган каби зирқирайдур, вужудим титраб,
юраккинам ўйнайдур! — дея надомат билан кўксига
қўлини босди у. — Қолмиш умримни ўйласам, кўз
олдим қоронғулашиб кетадур. Одамлар фарзанд ўсти-
рарлар, ўлик-тиригимнинг эгаси бўлғай деб! Ё Худо-
нинг қарғиш урган бандаси! — деб пешонасига қўли-
ни қўйди Машраб. — Ўз элинга-ку сигмадинг, ёт
элларда аҳволинг не кечар?!

Шу пайт Машрабнинг ғамли дилига нур ингандай
бўлди. Низомиддиннинг кичкина қақалоқ қизчаси ка-
палақдай пирпираб, у томонга югуриб келар эди.

— Зубча пучуқ! — дея шодон жилмайди у ва кет-
монни қўйиб, чўнқайди-да, қизчага қучоғини очди.
Яқин қолганда иккиланиб тўхтаган қизча, бир кулиб,
шоир бағрига кирди. Қизалоқнинг янгигина ўрилган
сочларига пилта попуқлар тақилган эди. Машраб унинг
бошларини силади. Димоғига қатиқ ҳиди аралаш ин-
сон этининг ёқимли иси урилди. «Гўдак ҳиди! — деган
бир хаёл билан унинг юраги титраб кетди. Ўзи кўзи
билан кўриб, қўли билан тута олмаган бир гумона

хотираси осмонида олис шамдай милтираб турар эди. У оғзидан отилиб чиққан ички бир фарёд билан қизалоқни маҳкам қучди. — Ўғил бўлармидинг, қиз бўлармидинг, дунёга келмай кетган болам-а...»

Шоир соқоли тегиб, безовта бўлган қизча чиқмоққа уринди. Ўзига келган Машраб қизалоқни боши узра балад кўтарди, пешонасидан ўпиб бир айлантирди-да, ерга қўйди. Унинг маъсум кўзларига тикилиб деди.

— Зубаржад қизим кимнинг қизи-а?

— Туро не¹ — дея қутилмаганда шоирни ўзидан итариб ташлаб, қучоғидан озода бўлган қизалоқ уйлари томон ишора этди. — Падарамро духтар!²

«Бола — ростгўй!» Бу қадимий ибора Машраб дилини тиг мисоли тешиб ўтди. Дарахтта ҳолсиз суяниб, ёвқараш қилиб турган қизалоққа армон билан термилиб қолди.

— Эсиз-а, эсиз умр! — ўкинч билан бошларини чайқаб деди у. Алақачон йўлакка келиб тўхтаган Сеторий бу ҳолат шоҳиди бўлиб, суратдай қотиб турар эди. Биродарининг нолакор сўзлари унинг ҳам юрагини ўртаб юборди. «Эй Худо! — деб дилдан оҳ тортиди у. — Мен фақирни-ку беусул машшоқ янглиғ шариат ишига нотавон яратиб эрдинг, боз яна шоир қалбини нечун жароҳатхона этдинг, халлоқи олам!»

— Ана, бобо омад!³ — деб қўлларини чўзди Зубаржад. Машраб ўтирилиб қаради.

— Сеторий!

— Машрабжон!

Бир иккинчисига бир умрлик суянчиқ бўлиб қолган икки биродар соғинч билан бир-бирлари томон интилдилар.

— Аҳволингиз нечук, дўстим?

Сеторийнинг бу ҳол сўраши шоир дилини бадтар ўртади. Дўсти қўлларидан маҳкам тутиб, кўзига мунг тўла кўзларини қадаб, лабларидан дардли мисралар учди.

*Ҳеч кима маълум эмас ҳоли паришоним менинг,
Осмонни пора қилди оҳу афғоним менинг!*

Бу фарёд шамоли билан тўлганган Сеторий Машрабни қаттиқ қучоқлаб, елкаларини силади.

¹ Сенинг эмас!

² Отамнинг қизи!

³ Ана, бобо келди!

— Дунёйи бебақо қурсин, биродар!

Икки ғариб бир-бирларининг кифтларига бош қўя титрадилар.

Уммул инод

Машраб ва етти озода қаландарнинг Жайхун су-видан ўтиб, Балхга равона бўлгани овозаси шаҳарга анча олдин етиб келган эди. Зиёуддин Исҳоқнинг хабар беришича, шаҳар такяхонаси сардори Оғохон қаландар ўн чоғли мажзуб биродарлари ҳамроҳлигида ўн фарсаҳ йўлга шоир истиқболига чиқдилар. Икки гуруҳ бир-бирларига яқин қолганларида тўхтаб, Оғохон сардор олдинга ўтди. Бунга жавобан эшаги жиловини қаландарлардан бирига тутган Машраби мажзуб ҳам дарё бўйи қия пастликдан унга пешвоз юрди. Оғохон қаландар асосиз қўлларини ёзиб, Машрабдан байт ўқиб келар эди.

*Оҳи дилимга зоҳидо, масжиду минбаринг куяр,
Қочмасанг эмди, зоҳидо, тасбеҳу гафтаринг куяр.*

Ҳурматли ўқувчиларимизга Кошғар тақя базми саҳна-насидан таниш бу қаландар бутун анча кексайиб, ҳаракатлари вазмин тортган эди. Ундан кўзларини олмай келаётган Машраб назаридан Оғохон сардорнинг дувва оқарган сочлари, адл тутмакка тиришса ҳам, камалак мисоли эгилган қадди бир-бир ўтмоқда эди. Машраб қаландарга жавобан навбатдаги байтни қироат этди:

*Жаннат ичинда гул юзинг бўлмаса оҳ тортаман,
Туби куюб, фано бўлиб, чашмаи кавсаринг куяр.*

Сардорнинг Машраб байтини айтиб, шоир истиқболига юриши иқрор эди. Овозаси оламини тутган, абёти тиллардан тилларга кўчган, шахсияти қачонлардир ўзига таниш мажзуб шоирни у бор жилваси-ю рафтори, бор шаккоклиги-ю қафорати, бор қайсарлиги-ю жазаваси билан қабул қилганлигига эълон бермоқда эди. Навбат тақозоси билан Машраб ғазалнинг сўнгги байтини қироат этди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкуму ассалом! Ё Машраби замон, ер юзининг сайқали уммул билод Балхга хуш келибсиз!

Оғохон қаландар шоир пойига тиз чўкиб, этагига қўл чўзди, аммо Машраб уни қўлларидан олиб тур-

газди. Иккаласи бир дам тиклашиб, кучоқларини очдилар.

— Саломат бормисиз, сардор?

— Худога шукр! Ўзингиз омонмисиз, шоир?

Машраб бош ирғади. Аҳли издошлар ҳам баъзиси қўл олиб, баъзиси кучоқ очиб, омонлашдилар. Жамоа шаҳар томон йўл олди.

— Ўз инидин чиқмас биздек муқим бандалар учун сиздек жаҳонгашта шоир, Шоқаландари аҳли хирқа авлиё бир зот хоки пойини кўзга суртмак табаррук эрди?

— Узр! — дея қўлини кўксига қўйди Машраб. — Бизнинг тариқатда юкунмак йўқдур!

— *Ху десам анал ҳақ деб, олам бориси ҳақдур,
Лайлига бўлиб шайдо, Мажнунга ўтай герман,*—

дея қўлларини осмонга юбориб ўқиди Оғохон сардор. — Мақоми Мансур роҳингиздур. «Анал ҳақ» инсон шарафини тожи сар қила бошга кўтармоқ эрмасму?

— Қуллук! — қўлларини кўксига қўйиб деди Машраб. — Ул сабабдин ҳам шарафланган инсон инсонга сифина олмас!

— Тождорға-чи? — деб жилмайди Оғохон.

— Тождор ҳам Худонинг бир бандаси.

— Маҳмудбей ўтрусинда тиз чўкмаси қўймас!

— Маҳмудбей янглиғ жаҳолатпарастлар ҳақинда Навоий ҳазратлари топиб айтмишлар, — деб оташ ичра ўқиди Машраб.

*Жоҳилки ҳасаг бўлғай анинг жаҳлига зам,
Нур эл кўзидин англаса ўз кўзига кам,
Кўзларни олишмоққа чекиб тиғи ситам,
Эл кўзини ҳам ўйға-ю, ўз кўзини ҳам!*

Қаландарларнинг дами ичига тушиб кетган эди. Бу тахлит ошқора овозни эшитмаган жуббапўшлар ер ости билан Оғохон сардорга қарайдилар.

— Сиз ҳақсиз, — деб гап бошлади Оғохон, — илло ҳар ким ҳам золим ва қаҳҳор бир ҳукмдор ҳақинда сиз янглиғ дам чиқариб сўзлай олмас!

Очиқ иқроп ва мақтов ҳар кимга ёққани каби, Машраб дилига ҳам ўтириб тушди ва у кўтарила келди:

— Оёқларимиз не-не шаҳру қишлоқлар тупроғини босмади, илло ҳар қаерда меҳнат аҳлини хору зор,

риёкор бандалар ошиғини олчин кўрдик! — дея Сеторийга ишора бериб, созларини қўлга олдилар. Ўтли мухаммас ижроси бошланди. Ҳофизлар овози борган сари шаҳар сарҳадларидан оша жарангламоқда эди. Йўл устидаги бу тахлит намоишларга ўрганиб қолган тилсиз жониворлар бош солиб турар эдилар.

*Дили тиғи ситамдин пора бўлган халқни кўргум,
Тани гарду аламдин ёра бўлган халқни кўргум.*

Ҳофизлар таъзим этишлари билан «офарин», «тилингиз дард кўрмасин», «Машраби даврон омон бўлсин» каби сўзлар билан уларни олқай бошладилар.

— Ё Шоқаландар! — деб хитоб этди қаландар чол. — Зулм тиғи бурро, жароҳат бисёр эрса, шифои малҳам қайдадур?

— Малҳам офтоб янглиғ дилидин ҳақ жой олиб, дастига адолат тиғини тутқон ҳукмдор фармонинда бўлмоғи даркор!

— Ул офтоб қачон чиққай, ё авлиёйи Машраб? — деб хитоб қилди Оғахон сардор.

— Ҳар неки ибтидоси бор, шаксиз, интиҳога келур! — дея эшагини ниқтади Машраб. Орқасидан оломонни эргаштирган қаландарлар така томон юрдилар.

Созга юкунурмен

Қаландарларни шоҳ пойида тиз чўқдирмоқ учун сургадилар, аммо силкиниб ажралган Машраб қаддини ростлади. Сеторий ва Оғахон қаландар тиз чўкканларича аросатда турар эдилар.

Қатағон уруғидан бўлган балаңд бўй, важоҳатли, аммо ёши қайтиб қолган Маҳмудбей Субхонқулихон даврида Бадахшон ҳокими эди. Бундан тўққиз йил бурун хон вафотидан фойдаланиб, унинг набираси Муҳаммад Муқимхонни ўлдирди ва ўзини мустақил Балх подшоси деб эълон қилди. Муқимхон маишатга берилиб кетган ва давлат ишларини заифлаштириб юборган эди.

Маҳмудбейнинг ўнг қўлида турган балаңд бўй, сур ранг, ёшда улуғ вазир Бузрукхўжа Бухорий даргазаб бўлди.

— Юрт подшоҳига юкуниб, оёғига бош урмак вожибдур!

— Мен сиғинмак одатини ташлаганмен!

— Сен Оппоқ эшон каби пирларга сиғинмак ода-

тини ташлаб эрдинг, дарвиш, илло шоҳлар оёғига урилмаган бошларни кесиб, оёқ остига ташларлар!

— Тенгри таоло назаринда шоҳ ила дарвиш бир-аур!

Маҳмудбей қаландарлар ортидан оқ калтак, қора тўқмоқ бўлиб келган аҳли уламо томон нигоҳларини тикиб турар эди.

— Олампаноҳ султоним! — деб бир одим олдинга юрди масжиди жоме имоми ёши олтмишлардан ошган ўрта бўй, тўла қомат, ораста кийинган Қамариддин эшон. — Бул девонаи куффор...

«Тўхтанг» ишорасини берган Маҳмудбей эшон кўзларига тикланиб қолди. «Кишини айбдор қилмак осон, — деб хаёлидан кечирмоқда эди у, — илло бул одамлар мен ҳам Худонинг бир хом сут эмган бандаси эрканлигимни нечук ўйламайдурлар? Менинг дилимдин не кечмақда-ю довруқли ашъори бирла бор оламга Мансур тариқатидин эълон бериб келгувчи шоир кўнглида не муддао? «Авлиёйи Машраб» исми бирла ҳам машхур бул қаландарлар шоҳининг ҳеч недин-да тап тортмай, тик мулоқот этишларинда не сир?»

Муқим султон пароканда этган салтанатни изга туширмоқ осон иш эмас эди. Бу йўлда қаттиқ тартиб ва интизом ўрнатмоқ учун бел боғлаган Маҳмудбей эл кўзига бераҳм подшо сифатида танилган, у бош кўтарган ҳар бир гуноҳкорни аёвсиз дор остига юборар эди. Хазинани тўлдирмоқ учун бу солиқларни ҳаддан зиёда оширди. Эл бошига солган қатлу қиронлар эвазига бу подшо халқ оғзида ва китобларда ўзи мансуб бўлган уруғ номи билан ҳақли тарзда «Маҳмудбей қатафон» деб аталган эди.

Маҳмудбей кейинги йилларда қатлу қатафонлардан ҳам безган, мамлакатни адолат билан бошқариш йўли бу эмаслигини тушунгандай кўринар, унинг кекса руҳи безовта эди. У яқин бир ҳафта ичи — шаҳарга авлиё қаландар келди деб эшитгандан буён — беором. Бейнинг тинчи бир хосиятсиз туш сабаб йўқолган, аммо бу ҳақда ҳеч кимга юрак ютиб сўзлай олмас, бу шумқадам дарвиш не савдоларни бошлаб келганини билолмай аросатда эди.

Қатл майдони эрмиш. Таблу нағоралар гумбури остида жаллод аёвсиз бошларни кесмақда, у ҳар қилич солганда, кесилган бошлар кўкка отилиб, кумуш баркаш каби айланиб учиб кетармиш. Бошлари устида

учиб юрган қонли гардишлардан даҳшатта тушган одамлар нафасларини ичларига ютиб, елка қисган, тахтга ястанган Маҳмудбей эса қаҳ-қаҳ отиб кулармиш. Кутилмаганда кўтарилган тиф жаллод қўлидан чиқиб кетди. У чангалларидан қон томган баҳайбат қушга айланди-да, тахт тепасида чарх уриб уча бошлади. Кўзлари ўт сочиб қийқирган қуш Маҳмудбей бошидан тожини кўтариб кетди. Саросимада қолган бей қараса, қуш чангалида тож эрмас, соқоллари диконлаган боши қон томчилаб борар эрмиш.

Эшонни гапиртирмай тўхтатган Маҳмудбейнинг жим туришидан одамлар гирён эди. Бейнинг бир дақиқа ўзига тикланиб қолганини кўрган Машрабнинг ҳам ҳаёллари пароканда бўлди. Қабадиёндан чиқиб Жайхун сувидан ўтибди ҳамки, шоирнинг руҳи безовта. Унинг кўз оддидан Офокхўжа қиёфаси нари кетмайди. У Машраб билан даҳанаки жанг қилган кунларнинг бирида аччиқ билан: «Менинг кушандим Юсуф Қоратоғий, сенинг кушанданг эрса Балхда Маҳмудбей қатағондур!» — деган эди. «Ё тавба! Эшоннинг вафотига ўн саккиз йил бўлибдур. Ул пайтлар Маҳмудбей ҳали аркони салтанат устинда ҳам эрмас эрди. Эшон башорати келмай қолмас!» — дея титраб кетди шоир вужуди.

— Ширин бир ашъорингиз қулоқларимизга етишди! — деб қўл ишораси билан сарой машшоқлари даврасига мулозамат этди бей.

— Марҳабо, ҳофизи калон! — деб икки машшоқ ўртасида ўтирган ўрта бўй, тўла қомат, элик ёшлар атрофидаги сарой ҳофизи қўл қовуштириб ўз ёнларига манзират этди. Унинг бу илтифотига қаландарлар қўл боғламоқ билан жавоб берган бўлсалар, Бузрукхўжа Бухорий ижирғаниб кетди. Буни сезиб турган бей унга «жим» ишорасини берди. Зиёфат бошланиб, қаландарлар чумқинган бўлдилар.

— Мулоқотда густоҳлик этган биз аҳли салтанатни бахшида этгайсиз, қаландар! — деб ҳамон қўл боғлаб турган мирғазаб ва навқарларга «кетинг» ишорасини берди Маҳмудбей. — Шоир сўзингиз, муғанний нағмангиз, ҳофиз овозингиз бирла дилларимизни хушнуд этурсиз!

Бейнинг афу тилаши билан юмшаган Машраб, тан олиши билан кўтарилди. Маҳмудбейдек кибор бир ҳукмдор шоир, бастакор ва ҳофиз Машрабни тан олмақда эди. Кўзларидан учқун ўйнаб ўтган шоир бей

томон қўл боғлади-да, биродарига юзланди. Улар дилкаш хониш бошладилар. Бей ишораси билан икки ёндан икки раққоса қиз майдонга чиқиб борди.

*Гул-гул сочингни ёзиб кел сайри боға, дилбар,
Нозу карашма бирла келғил кучоға, дилбар.*

Саройнинг катта танобий хонасида саз ва сўздан тажалли этмаган киши қолмади: Маҳмудбей ошкора бошларини тебрар, вазир тош қотиб турса ҳам, дил рақсини сездириб қўймоқда, машшоқлар, айниқса, сарой ҳофизини бор гавдаси билан бориб-келмоқда эди.

— Тасанно! — дея қўшиқ тугаши билан ўрнидан турган ҳофиз тиз чўка бориб, танбур дастасидан ўпиб олқади.

— Бул не қилиқ, мулло Муҳсин?! — деб ўдағайлади Бузрукхўжа Бухорий. — Олампаноҳ пойинда бош урмаган бир дайди ҳофизга сажда нечук?

— Узр, ҳазратим! — дея қўлини кўксига қўйди ҳофиз. — Фақир қаландар Машрабга эрмас, саз ва санъатта юкунурмен!

Ҳофиз кўзи ногаҳон Маҳмудбей нигоҳлари билан тўқнаш келди ва саросима бир ҳолатда ерга қадалди. «Ё фалак! — деб хаёлидан кечирмоқда эди бей. — Ул қандоқ қудратингки, юрт подшоси бўла мен бир девона қаландарни ўз пойимда тиз чўқдирмоққа ожиз қолсаму бул гадо ҳофиз анинг қўлларини ўпса?!»

— Ё қаландари мажзуб! — дея қўл чўзиб хитоб қилди Маҳмудбей. — Ашъорингиз мутолаасидин ҳам бисёр лаззат топиб эрдук, илло уламо-ю фузало ва аркони давлат тавсифинда бир кўп ношоён сўз де-мушсиз. Ул корингиздин андак озурда хотир бўлдук! Аҳли мажлис қотинда ул носазо сўзларингиз борасинда тавба-тазарруъ этсангиз бизни бисёр хушнуд қилурдингиз!

— Оре, ростдурким, мўмин-мусулмон бандаларни эрмас, ришвахўр қозиларни, оқни қора битувчи муфтиларни, икки тиллик уламоларни, шайдойи муллоларни ҳажв этмушмен. Неки битидим, ҳақ турур. Узр айтмоқлик фақирга одат эрмас! Иззат-икром учун бағоят бурчлимен шаксиз, ҳазратларига бўлгон бурчимни узурмен!

Машрабнинг бу сўзлари билан Маҳмудбейнинг муштрали қисилди ва у маслаҳат сўраган каби Бузрукхўжа Бухорийга қаради.

— Қаландар! — дея қўлларини шоп этди вазир. — Қайсар ва шаддод атворингиз бошингизга балодур! Шаҳримизга иззат-икром бирла кирибсиз, шояд иззат-икром бирла чиқиб кетгайсиз, илло ғазабимиз беқиёс эрур!

— Сўзларингиз, биллоҳ, ёдимдин чиқмас! — қўлларини кўксига қўйиб деди Машраб.

Дили дардиларга раҳнамо

*Ажаб мажнундурман, ҳар гашту ҳар саҳроға
сигмамдур,
Дилим гарёйи нурдур, мавж уруб дунёға сигмамдур!*

Машраб ва Сеторий куйлар, чорпоядагилар бош тебраб қулоқ тутардилар. Намози жамоадан сўнг шинавандалар жам бўлган бу чойхона йўл устида эди. Сажадагоҳлар томондан келган йўл шу ердан иккига ажралиб, ғайридинлар ва муслимлар маҳаллалари бўйлаб кетар эди. Машраб ҳаёти, дунёқараши ва ижодининг мантиқий изҳори бўлган бу ғазал унинг умр йўли каби силлиқ ва равон эмас эди, шунинг учун ҳам очиқ ҳавода бир-бирига қамти қўйилган чорпояларда ўтирувчи турли гуруҳ кишилари уни турлича қабул этмоқда эдилар.

Ғазал тугабди ҳамки, одамларнинг тиллари тугик эди. Тобе намозхонлар ўз йўлбошчиларидан ўтиб бир нима дея олмас, пирлар эса даражаи савиялари эътибори билан бу ғазални куйлаган ҳофизни олқишладан тийилиб турар эдилар.

— Топиб айтибсиз, Машраби даврон! — дея шоир тиззасига қўлларини қўйди ҳофиз мулло Муҳсин. — Соз ва сўз бирлашган он киши беҳуд бўлиб, икки оламға сигмай қоладур!

— Қуллуқ, ҳофиз! — қўл боғлаб деди Машраб.

— Шоир! — қўзғалиб деди маъбудийлар орасида ўтирган бўйнига зуннор осган кекса. Машраб руҳоний томон «тўхтанг» ишорасини берди.

— Кимни эшитурмиз, ҳазратим? — дея қўл боғлади шоир. Сеторий ҳайрон эди. Машрабнинг ҳеч бундай одати йўқ, у ким билан мулоқот этмасин, исму насабини суриштирмас, тик жавоб отарди. Шаҳри Балхга қадам қўйди-ю, шоир нечундур маъюс тортди. Машойихларнинг: «Оллоҳ ҳар бир қайсар бандани

ҳам йўл олдидин муслим ва мулойим этадур!» — деган сўзлари тез-тез ёдига тушадиган Сеторийнинг вужудига титроқ кирарди: «Наҳотки эшон сўзлари башорат келса?!»

— Аҳли насора раҳнамози ота Стефан Геворг ўғли! — дея чўқиниб қўл боғлади қария.

— Хурсандмен!

— «Гаҳи урус, гаҳи черкес...» — дея эълон бердингиз. Биз ашъордин олис бандаларга шархин тайин этинг!

— Қуллуқ! Бизнинг тариқимиз Мансур доридин келиб, «Анал ҳақ!» дур, инчунин ҳар коримиз ва сўзимиз учун масъулмиз! Ўзини ҳақ дея билгувчи бандалар учун эрса, ҳазратим, миллатда ҳам, динда ҳам, мазҳабда ҳам фарқ бўлмас!

Шоир сўзларини руҳоний ва унинг қавми ҳайрат ичра бош ирғаб маъқуллар эди.

— Аҳли муслим раҳнамози Қамаруддин эшон бин Жалолуддин эшон! — деб қўл юбора кўзгалди бизга таниш кекса.

— Юрт эгасинга тил тегизибдурсиз. Қаҳридан қўрқмайсизму?

— Қаландарияда қўрқув йўқ!

— Тождор подшоҳдин ҳам-а?

— Ул подшоҳ жоҳил эрса-чи?! — дея ғазаб билан аҳли даврага бир-бир қараб чиқди Машраб. Ҳамма-нинг дами кесилган, руҳоний эса буткул бош эгиб қолган эди. «Э воҳ! — дея биродаридан кўзларини олмай, бошларини тебратмоқда эди Сеторий. — Шоирни Балхга ажал қулаб келган кўринур!»

— Тилга келган ҳар нени демак девоналиқдур, шоир! — дея қўлларини шоп этиб қичқирди Қамаруддин эшон.

— Тилга келганни демаслик козиблик эрмасму, ҳазратим! Бахтли падарингиз Балхда таваллуд топмиш улуф шоирга адаш эрканлар, — деб Румийдан ўқиди Машраб.

*Аҳли ҳақро ҳужжату гаъво якест,
Ҳаймаҳо аз ҳам жудо, дилҳо якест!*

— Нечук масжидга кириб, намозни ихтиёр этмадингиз? — деб баланд келмоқчи бўлди эшон.

— Сиз аҳли муслимга раҳнамо, ҳазратим эрсалар маъбудийларга. Мен дили дардилар раҳнамосимен,

илло масжид ила бутхонада эрмас, кўх ба кўху сахро ба сахромен, кў ба кўйи дарбадармен! Менинг қавмим бори эдур. Менинг саждагоҳим — инсон қалби, дасторим — кулоҳ, жойнамозим — хирқа, тасбеҳи донаи омодаи эрса созимдур!

Машраб ишораси билан Муҳсин ҳофиз ва биродарлари созларини қўлга олдилар. Ўтли ҳажв ижроси бошланди. Қамаруддин эшон атрофга алангламоқда эди. «Масжиддин тўғри кета бермай, бир соз тинғири бирла нечук бул сори юрдунг!» — деб ўзини ўзи койимокда эди имом. У қочиб кетмоққа ҳам тайёр эди, аммо ҳофиз оғзидан отилиб чиқаётган аччиқ сўзлар уни қочмоққа ҳам бемажол этиб, қайта чорпояга михлаган эди. Ҳофиз наъра тортиб, мухаммас охирига этиб келди.

*Мазлум эллар инграшубким парча нонга зор эса,
Куфр элига Машрабидек раҳнамо пайдо бўлур!*

— Мен сиздин эрмас! — дея сачраб турди эшон. — Бир умр сажда-ю тиловат бирла ўтганмен, астаффурулло, наинки аҳли куфр бўлай?!

— Қуръони мажид аҳли башар аро адулиққа буюрурму биродарлиққа, ҳазратим?

— Биродарлиққадур, валлоҳи аълам!

— Менинг куфрим ноҳақлиқдин ғазаб ва нафратимдур. Сизнинг куфрингиз эрса ҳақ олдинда козиблигингиз! Бани башар роҳи биродарлик эрса, ул ҳақ ҳукмини жоҳил бей қулоғига еткармак сиз — аҳли муслим раҳнамоси корингиз эрмасму эрди?! — дея тантана билан ўрнидан турди шоир. Бор давра бошларини чайқар, Қамаруддин эшон этак силкиб қочмоқда эди.

Юртга ўлтирмишсен!

Маҳмудбей тахт кесақисига қўлларини тираб, ғазабнок турар эди.

— Ё қаландар! — деб ҳайдаб келтирилган қаландарлар орасидаги Машрабга хитоб қилди у. — Мен сени дарвиши ҳақ тариқинда иззату икром қилиб эрдим, илло сен ул эҳтиромга ўлтирдинг!

— Жабринг андоқ даражага етмушки, — дея қўлларини шоп этиб қичқирди Машраб. Маҳмудбейнинг сенсираб гап бошлаши уни оташлантирган эди. — Халойиқ ҳама хархаша этмиш гўдақларин «Маҳмудбей

келур» деб кўрқитадур! Иззату икромингни фақирдек дунёдин кечган бир қаландар эътиборинда сариқ чақа қадар қадрни йўқ турур. Аркони давлатинг бирла ё Маҳмудбей, сен юртга ўлтирмишсен!

— Заҳр тилинг қатлингни тезлатур! — дея кўзлари қисилиб айёрона жилмайди Маҳмудбей.

— Ўзга тождорларга одам қонини тўкмоқ суннат эрса, сен учун фарздур, бей! Унутмағил, халойиқда масалдурки, «Ҳар ким эрканини ўрар». То рўзи қиёмат сендин жафокорлик, мендин ҳақ сўз битилмиш китобат қолғуси. Жавобингда ўзга айтар сўзим йўқ! На деб ҳукм этарсен, бисмиллоҳ деб қабул қилурмен!

— Касофат! — дея сесканиб ҳайқирди бей. — Сен бизни «жоҳил» дея атаб, аҳли насора ичра овоза этибсен! Бебош ғайридинларни итоатда тутмак подшоҳнинг кори эрканин унутдингму?

— Дину мазҳаб низоларидин элни баланд тута билган тождоргина чўпон каби халқ бошинда посбондур. Ё қўшни улур Ҳинд элинда жаннатмакон Акбаршоҳ юритган «Сулҳи кулл» сиёсатидин бебахра қолибсен, Маҳмудбей!

— Унутмағил, қаландари девона, Ҳинда эрмас, уммул билод Балхдасен!

— Юрт камоли одил подшоҳ бирладур! — дея бейнинг бу сўзларидан бош чайқади Машраб. — Қай юртдаки, салтанат эл эътиқодинга жилов урмакка жидду жаҳд этар эркан, ул салтанатнинг истиқболи инқироздур!

— Ул бадбин фикринг бирла «Ҳар ибтидонинг интиҳоси бор» дея башорат этган эркансен-да, нобакор!

— Халқ билиб айтадур, — вазирга жавобан унинг кўзларига қадалиб деди Машраб, — «Ўз еринда ялоғ тегмаган ит ўзга ерда гўнг титар!»

— Жаллод! — деб ҳайқирди Маҳмудбей. — Бул бединларни банди зиндон айлаб, муддати бир ой тўхтовсиз азобу уқубатлар қилғайсиз, токи эл кўзинда тавба айтиб, тазарруға келғайлар!

— Хўп бўладур! — дея қўл боғлади жаллодбоши. Навкарлар олдида мағрур бораётган Машрабдан ўзга қаландарларнинг бошлари эгик ва руҳлари синиқ эди.

— Кофири оташдам! — шоирни чиқаришлари билан деди Маҳмудбей. — Беимон кўзларига кўзларим тушган кундин буён руҳимда титроқ, оёқларим остинда ларза. Анда бир балое бор!

— Чамамда, ул девонаи мажзуб Мансури Ҳаллоҷ каби шаҳиди аъло тилайдур, ҳазратим! — Маҳмудбей томон қўл боғлаб деди вазир. — Кимсасиз дарбадар маош анинг жонига теккан кўринур!

— Астафтурулло! — дея қўлларини ёқасига қўйди Маҳмудбей қатағон.

Фарғона заминга ет!

— Илло битикларингиз шоҳим назаридин ўтмаги шарт! — Машрабга қоғоз ва қалам берар экан деди зиндонбон. «Маъқул» маъносида унга бош ирғади Машраб. У қоғозга эгилиб, чуқур тафаккур ичра қолди. Улар, чамаси, бир ой муддат ичида Балхнинг Қароқчиён зиндонида ётар эдилар. Калтақлар зарбидан қаландарларнинг саломат жойи қолмаган, айниқса, кекса Оғохон сардорнинг аҳволи оғир эди. У деворга суйанганича, зўрға бошларини кўтариб туради.

— Мабодо омон қолсанг, — бошларини оғир кўтариб, Сеторийга юзлана деди Машраб, — битикларимни асра! Ҳаялламай Фарғона заминга ет! Аларни бир китобат тартиб бериб, бизни азиз тутгувчи халойиқ назарига еткар!

— Бешак, биродар! — деб қўлини кўксига қўйди Сеторий. Машраб унинг садоқатига жавобан синиқ жилмайди.

— Бори ашъоримиз туркий эл ичра азиз, илло ватан андадур, Сеторий! — дея қўлларини юбориб, бошларини чайқар экан зорланди Машраб. — Қайта тупроғига қадам қўймоқ мен ғарибқа насиб этмас ватан анда қолди!

Биродари сўзларидан жўшга келган Сеторий унинг кўзларида ёш кўриб, кўзларига жиққа ёш олди. Оғир қўзғалиб олган Оғохон сардор Машрабга юзланди.

— Ноумид бўлманг, Машрабжон! Маҳмудбей узрингизни қабул айлар.

— Тик туриб ўлмоқ, учун тани дарозим ғанимат кўринадур, сардор!

— Андоқ деманг, — сардорга қараб олиб деди Сеторий, — ўлим сўнгги илож, балким иложсизлиқдур.

— Эҳ биродари азиз! — деб бошларини чайқади Машраб. — Дунёи бебақода жонсиз тана янглиғ судралиб юрмоқдин ортиқ маъно қолмади. Бундин бу ёғи ёт эллар. Кимсасизлик маломати ҳам дарбадарлик то-

шидин ушолмиш сунгакларим қай бир ўнгурда бекафан қолиб кетур, дея кўрқамен! — дея бошларини эгиб қолди у. Биродарлари ҳам бу аччиқ сўзлар зарбидан бошларини кўтара олмас эдилар. — Инчунин, ҳаракатдин қолмасдан, сен юртга қайтмоғинг керак, Сеторий.

— Баттол бей илкидин омон чиқа олсам.

— Чиқасен, биродар, — кўзлари порлаб деди Машраб, — албатта чиқасен! — дея бир дам бошларини эгиб турди-да, маъюс боққан кўзларини хона шифтига тикиб, ўз-ўзига сўзлаган каби деди. — Дор тагига яккаш ўзимни элтурлар!

Бу сўзларни деган Машраб хаёл оғушида қолди ва оташ сочган кўзлари билан биродари Сеторийга бир қараб олди-да, тез-тез ёза бошлади. У сўнгги варақларни қоралаётганини билар, аммо ним табассум билан тетик ёзар эди. Дақиқалар ичида туғилган шеър бир неча жойини қисқа таҳлил қилиш билан Сеторий қўлига ўтди. Шеърни бир назарда ўқиб чиққан Сеторий ундан нусха кўчирмоққа бошлади. Эшик очилиб, олдинда зиндонбон, орқада эса навниҳол бир надим кўринганда у ғазалнинг сўнгги мисраларини қироат этмоқда эди.

*Девонаи Машрабсан, кўрқиб нега йимлайсан,
Ошиқ кишига ўлмоқ хуш кайфу сафо келди.*

Аросатдаги дилларга шеър таъсир этиб, келгувчиларни эътиборга ҳам олмай, шоирни олқадилар.

— Янги ашъор қутлуғ бўлсин, шоири замон! — дея қўзғалиб олди Оғахон сардор. — Аччиқ жавоб айтиб-сиз.

— Ният — холис, йўл — ойдин, — қўлидаги қалами билан қоғозга тик-тик уриб, зиндонбонга нигоҳларини тика деди Машраб ва сардорга қараб жилмайди. — Бундин ҳам аччиқроғи туғилур.

— Шоир ҳазратлари, — дея Машраб нигоҳини ўзига қаратган зиндонбон йигитга ишора берди, — саройдин хушхабар!

Бандилар кўзига нур югургандай бўлди, аммо Машраб ҳолатида ўзгариш кўринмас, у йигитга нигоҳларини тиккан эди.

— Шоҳ ҳазратлари ҳузуринда уламои фузало ва аркони давлат машваратта тўпланмишлар. Амр бўлди-ким, ҳазратларини ул ерга элтаймен! — қамчин тутган қўлини кўксига қўйиб деди йигит.

— Анда мен не юмуш қилурмен? — деб йигит кўзларига қадалди Машраб.

— Аҳли уламо ҳам аҳли умаро иштирокинда тавба-тазарру айтмагингиз буюрилмиш, токим қонингиз беҳуда тўкилмагай!

Барча Машрабга умидвор кўзларини тиккан эди, аммо тароватида севинч ва ё ваҳм излари кўринмаган шоир совуқ нигоҳларини Сеторийга тикди.

— Абётни бергайсен, биродар!

Сеторий узатган варақни зиндонбон қўлидан олган йигит жавоб кутар эди.

— Бул абёт бизнинг жавобимиздур! — дея нигоҳларини чопар йигитга қадади Машраб. — Ўзга жавобни эрса айтганмиз. Бизнинг лафзда сўз икки бўлмас!

Чопар йигитдан ўзга ҳамма бу сўзлар залвори билан нигоҳларини ерга қадаб қолди. Сеторий титроқ тушган вужудини тутмоққа тиришар, аммо уддасидан чиқа олмас эди. Йигит, чамаси, бу жавобнинг тугал маъносига етмаган эди. У не қиларини билмай, бир зиндонбонга, бир шоирга ва бир қўлидаги қоғозга қараб оларди. Буни англаган Машраб деди.

— Абётни Маҳмудбей ҳукмига элтгайсиз ва бизнинг тавба айтмоқни тиламаганимизни билдиргайсиз!

Қўлидаги қамчин титраб кетган йигит қоғозни найча қилиб ўради ва ёш қалби шоирнинг бу совуқ қарори шамолдан ларзага келиб, бошларини чайқади. У ҳали ҳам шоир томон умидвор қарай-қарай, ташқарига юрмоқда эди.

— Бейдин ёлғуз ўтинчимиз, — деб «тўхтаг» деган каби қўлини чўзди Машраб, — бизни зиндонда ортуқ чирутмасунлар!

Шоир томон тик қарай олмаган йигит «хўп» деган каби бошларини ирғади.

— Тақсирим! — дея йигит орқасидан бурилган зиндонбонни тўхтатди Машраб. — Бизни бул қўсқи ҳолат бирла, — ўсган соч-соқолу пароканда кийимларига ишора этди у, — эл кўзига ташламай, дўстларга кирмоққа ижозат берсунлар!

— Албатта, албатта! — бошларини тебраб ташқарига чиқа деди зиндонбон.

Хонани оғир сукунат қоплади. Бу сукунат ичида ёзаётган шоир қаламининг қитир-қитири ҳам ваҳима касб этарди. Шоир қоғозга нигоҳларини қадаб тўхтади.

— Хаёлимга андоқ келадурки, — деб сурур билан

гап бошлади Машраб. Бандилар безовта кўзларини унга қададилар, — ул нодон бей менинг устихоним бирла ҳам урушур!

Эшиттувчилар шоир сўзлари маъносига етган, аммо унга жавоб айтмоққа мадорсиз каби эдилар. Бошлар такрор эгилди. Яна сукунат, яна шоир қаламининг қитир-қитири ва унга ҳамоҳанг рутубат чивинининг безовта диллар каби у ёқдан-бу ёққа виз-виз учиши хонани эгаллади.

Имоним барҳақ

Кўллари занжирбанд қаландарларни тепаи Рустам этагидаги қатл майдонига ҳайдаб бормоқдалар. Машрабнинг оёқ-кўлларига кишан урилган. Кишан ҳалқаларига маҳкам занжирни икки навкар тутиб боради. Шоирнинг бошлари мағрур кўтарилган. Унинг орқасида келаётган ўзга бандилар ора-сира бош кўтариб атрофга қарайдилар. Икки қаландар ҳолсизланган Оғохон сардорнинг қўлтиғига кирган. Бандилар ортида от жилловини бесабр тортган суворий келади.

Намози жумадан илгари кўчама-кўча жарчи юриб, қатли эълон этган ва ҳаммани тепаи Рустамга даъват қилган эди. Шу сабабли кўча-кўйда бисёр одам йиғилган. Кишилар қаландарларга бош тебраб, салом қиладилар. Кимдир «Баттол Маҳмудбей ҳаддидан ошди» дея қаландарларга ачинса, биров «Қаландар шоирнинг Худо урган қайсарлиги»ни ёнидаги кишига сўзлаб қолар эди. Бандилар ортидан ҳалойиқ эргашган. Бундан хавотирга тушган суворий одамларни кейинроқ юрмоққа огоҳлантирар, от жилловини асабий силтаб, ҳар ён йўрттирар эди.

Шаҳпар гузарида одам ҳаддан зиёда кўп эди. Икки ёнда девор янглиғ тизилган кишилар йўлни яна ҳам тор этган, қўл узатсалар, бандиларга бемалол етар эди. Кун қайтган бўлса ҳам, шаҳар кўчалари иссиқ ва дим. Одамларга деярли туртиниб бораётган навкарлар бепарво, аммо терлаб кетган суворий безовта. Унинг силтов ва ниқтовлардан қийналган оти пишқиради, ўзи эса бақириб сўкинади.

Тўсатдан оломон ёрилиб, беш-олти нафар қаландар отилиб чиқди. Ур-сур, тўполон бошланиб, одамлар аралаш-қуралаш бўлиб кетдилар.

— Қоч, чопамен, лаинлар! — дея бошлар узра қилич

серпаб хайқирди ортада қолиб кетган суворий. Одамлар ҳар ён тумтарақай қочдилар. Майдонда қўллари икки ёнга тортилган мағрур шоиру оғзи-бурни қора қонга тўлган бўлса ҳам, занжир ҳалқаларини қўйиб юбормаган икки навкар қолган эди.

Шоирни қатл майдонига келтирганларида, у ерда одам жам эди. Машраб бепарво дор тагига чиқиб борди. Унинг безовта кўзлари дорни ярим доира шаклида ўраб турган одамлар орасида кезар эди. У ўз яқинларини умидвор қидирар, аммо улардан дарак топмас эди. «Ҳеч йўқса, Сеторийни бир бор кўриб ўлсам, армонсиз кетардим!» — деб хаёлидан кечмоқда эди шоирнинг. Шу пайт одамлар тўдаси бир ўринда секин гимирлаб, икки нотаниш сиймо кўринди. Машраб Оғахон сардор билан Сеторийни дарҳол таниди. Улар қиёфаларини ўзгартирган эдилар. Машраб Сеторийга киши билмас бошларини қимирлатди. «Алвидо, эй бир умрлик дўсти ҳамдамим, алвидо!» — дея фарёд чекмоқда эди унинг қалби.

Майдон устидаги айвонда Маҳмудбей виқор билан ўлтирар, чамаси, у безовта туши сабаб бу қатл оқибатларини ўз кўзи билан кўрмоқ учун келган эди. Шаҳпар гузаригади воқеалар унинг газабини кўзгаб, майдонда қонсираган сарбозлар сонини оширган эди.

Айвонда вазир сўзларига қулоқ тутиб қайтган худайчи шоирга хитоб этди.

— Аё шоир! Тавба айтиб, улуғ хонга қуллуқ қил, токи жонинг омонда қолгай!

— Йўқ! — деб хайқирди Машраб. — Фақир тиз чўккандин кўра, ўлимни афзал билурмен! Маҳмудбей! — деб қўлини кўтарди у. — Сенинг қасринг нажосат устига қурилган равоқдур. Сен нажосатхўр кушсанки, оғзингдин қон ва нажосат ҳиди келаду! Мен эркни куйлаган булбулмен! Булбул нопок нарсага ёндошмагай!

Шоирнинг бу сўзлари билан оломон гувранди, Маҳмудбей тўлғанди. Вазир бесабр ишора этди. Худайчи фармони Маҳмудхонийни ўқимоққа бошлади.

«Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Уламои киром фатвоси бирла шоҳ Маҳмуд қатагон ҳукмим!

Диндин қайтқон, уламои шариф юзига оёқ босқон, куфрона ашъори бирла эл орасида гулу қўзгафон,

Мансури Ҳаллож каби «Анал ҳақ!» каломин тилга олиб, худолик даъво этқон шоири девона Бобораҳим Машраб Намангоний сиёсат дорига тортилсун! Ул беддин тавба қилмакни ихтиёр этмади, инчунин ўз гуноҳи ўзи бирладур! Инналлоҳу воҳидун ва ла шарика лаҳу!

Рамазони шарифнинг ўн етгиси. 1123 соли ҳижрий. Уммул билод Балх».

Худайчи қоғозни ўраб ўпди ва айвон томон таъзим этиб, уни салласи қатига қадади-да, дуога қўл очди.

— Илоҳа, омин, ўзга бир беддин чиқиб, дини ислом сувини лойлатмағай, Оллоҳу акбар!

Гуруллаб фотиҳа қилдилар. Худайчи ишораси билан шоир қўл ва оёғидаги кишанлар ечилди. Унга офтоба тутдилар. Машраб енгил таҳорат олди. Худайчи жойнамозга ишора этди.

— Йўқ! — дея бош чайқади шоир.

— Эй нодон! — дея қўлларини шоп этиб қичқирди худайчи. — Ҳеч йўқса ўлар чоғингда пок имон бирла кет!

— Мен дилидин ҳақ жой олган бандамен, бинобарин ибодатсиз ҳам имоним барҳақдур!

Машрабни дор тагига элтарлар. Навкар шоир бошига қоп кийгизмоққа тутинганда, уни рад этган Машраб оташ ичра ўқий бошлади.

*Чун кўзум бирла қўлимни боғламоқ ҳожат эмас,
Мен ўлумга розимен, бас, тургали тоқат эмас!*

Майдонда сув қуйгандек жимлик ҳукм суради. Шоир қўлларини айвон томон серпаб, ўқимоқда давом этди.

*Тўккуси хунимни охир Балхга Маҳмуд шоҳ,
«Ал қасосул ҳақ!» каломи анга ҳам мугдат эмас!*

Айвонда ғовур кучайиб, ўрнидан туриб кетган Маҳмудбей безовта қўл силтар эди. Шеърни ўқиб бўлган Машраб «ё ҳу» дея бир сакраб, курсига чиқди. Юзини дарё томон ўтириб, кўзларини уфққа тикканича бир дам тек қотди. «Алвидо, ано шаҳрим Намангон! — деб лаблари пичирламоқда эди унинг. — Мен сизмаган ато уйи, алвидо! Садоқатли жиянларим, мунисгина, меҳрибон синглим Гулзебо, мени кечир! Алвидо! Алвидо, эй мен бедавога қўшилиб бахти қаро бўлган Тўтийизорим!» — дея қўлларини мушт қила осмонга кўтарди у.

— Ё фалак! Алвидо!!

Атрофда чивин учса билинар даражада жимлик хукм сураp эди.

— Бисмиллоҳи аййи бил инсани комил! — деб наъра тортди Машраб ва бўйнига сиртмоқни солдида, курсини тепиб юборди. Халойиқ «оҳ» дея гувраниб кетди: дод-фарёд, йиғи-сиғи бошланди. Жон талваса этаётган биродарига қарай олмаган Сеторий юзини қўллари билан яширган эди.

— Бадқирдор уч кун осиглиқ турар, ҳой! — деб эълон этди қўлларини кўтарган ҳудайчи. — Кимки анга ёвуқ келса, бешафқат ўлим топур!

Сеторий бошларини кўтариб қараганда, биродари тинчиб қолган эди. У бир дақиқа ҳамон тебраниб турган бу жафокаш танадан кўзларини ола олмай қолди. Томоғига нимадир тикилиб, нафас олиши қийинлашди, аммо унинг кўз олдида оппоқ нур ўйнар ва шу нур ичида шоирнинг наъра тортган ўтли сиймоси жонланар эди.

— Маҳмудбей!

Ногаҳоний бу хитобдан Сеторий ёш тўла кўзларини очди. Қаландарларга биродар бўлиб қолган руҳоний чол Ота Стефан хоч тутган қўлини бей томон шоп этиб қичқирмоқда эди.

— Улуғ бир инсон жонига зомин бўлдинг! Бир ойдурки, арзи замин титрар! Муқаддас маъбуд ҳақи,— деб чўқинди чол, — шоир башорати каромат бўлғай ва сени ер ютқай! Ал қасосу минал ҳақ!!

— Илоҳа, омин, — деб чуввос солди ўнлаб овозлар, — Оллоҳу акбар!

— Чопинг!! — деб ҳайқирди ўрнидан туриб кетган Маҳмудбей. — Бирини ҳам соғ қўйманг!

Қиличлар қинидан суғурилди. Биринчи зарба билан руҳоний чол ер тишлаб қолган эди. Оломон фаторат қочмоққа тушди. Бир дамда ўнлаб одамлар йиқилиб, атрофни оҳу фарёд қоплади.

Алвидо, дўсти азиз!

Эрта тонг билан Хонабод шаҳри жанубида жойлашган Ишконмиш қишлоғидаги қабристонга дасторнишин бир мулла ҳамроҳлигида тўрт қаландар кириб келдилар. Улар янги қабр тепасида чўқдилар.

— Имом ҳазратлари, — дея тиловат бошламоққа тараддулланган муллани тўхтатди Оғохон сардор, —

зарурат юзасидин ёлгон сўзламакка юз тутган биз мўминларни бахшида этгайсиз!

— Нелар деюрсиз? — Хавотирда сардорга қаради имом.

— Бул тупроқда ётган марди худо тожирмас, шоири девона Бобораҳим Машраб Намангонийдур!

— Неларни сўзлайсиз, сардор?! — дея ўрнидан туриб бақириб юборди имом. Барчалари турдилар. Имом чекина бошлади. — Фақирни қаён судрайсиз? Шоҳ Маҳмуд дорга тортган Машраб! Уч кундин буён осий бир банда тепасинда тиловат этурменму?!

— Тўхтанг! — силтаб деди Сеторий. — Қаттол бей қаҳрига тушган ҳар банда осий бўлаверадуруму?!

— Қўрқмоққа ҳожат қолмади, биродар! — дея уни тинчлантирди Оғахон сардор. — Шоҳ Машраб дуолари мустажоб ўтиб, кеча тонг била зилзилада Маҳмуд-бей том остинда қолиб, қаттол руҳи жаҳаннамга мубаддал бўлди!

— Астаффирулло! Астаффирулло! — қўлларини ёқасига олиб бориб деди чехраси ёришган имом. — Бечоралар оҳини қодир эгам эшитибдур-да! — Сеторий томон гуноҳкорларча таъзим этди-да, тиловат бошлаб, сўнггида дуога қўл очди имом, — эй кароматли эгам, мазлумлар бошида пуштипаноҳ яратмишинг Шоқаландари сарсари, сен ҳақингда эрса фақат адолатинг ва ҳақиқатингни куйлаган, марҳаматинг бирла доврўғи овозаси оламни тутган шоир Бобораҳим Машраби мажзуб бандангинг жойини жаннатда қилгайсен, Олоҳу акбар!

Юзларига фотиҳа тортдилар. Сеторий кўзларида маржон-маржон ёш кўрган имом қўлларини кўксига қўйди:

— Фақирни маъзур тутқайсиз, қаландар! Шоир ҳазратлари ҳақинда кўп яхши овозалар эшитганмиз.

Терс ўгирила кўз ёшларини артаётган Сеторийдан жавоб бўлмагач, имом хижолат тортди.

— Ўзим ҳам андиша этиб эрдим-а, — дея Оғахон сардорга қараб гап бошлади у, — бул банда тожир эрса, нечук бемаҳал пинҳона ерлаюрлар деб.

— Ярим тунда посбонларга чопқин ясаб, дордин олиб қочган эрдик-да, ҳазратим! — деб имом томон тавозеланди ёш қаландарлардан бири. Оғахон сардор бош ирғаб унинг гапини маъқуллади. Сардор ишораси

билан иккинчи қаландар имомга кичик халтача узатди, аммо у олмай, савол назари билан сардорга қаради.

— Олинг, тақсирим! Бул шоир руҳига қилинмиш ҳадялардур. Эртан худойисини бирга ўтказурмиз. Ўзга маросимларини ўзингиз баҳоли қудрат адо этурсиз!

— Албатта! — ҳамённи олиб деди имом.

— Қабрга бир белги қўйғайсиз! — илтижо бир оҳангда деди Сеторий. — Тиловат қилмоқни тарк этмағайсиз! Фарзандларингиздин ҳам тилағайсизки, бул муқаддас тупроқни оёқ ости қилмасунлар!

— Иншооллоҳ, мусулмонмиз! — дея қўлларини кўксига қўйди имом.

Бир дақиқа бошларини эгиб жим қолдилар.

Тиз чўккан Сеторий эса Машраб қабрини кучди ва кўзлари тўла ёш билан тупроғига бош қўйди.

— Алвидо, дўсти азиз, алвидо! — дея ўрнидан туриб, уч бора таъзим этди у. — То рўзи қиёмат қабрингда тинч ётғайсен! Тирикликда ёруғ дунёга сигмадинг, оташ каломинг вофилларни то абад титратиб турғай! Алвидо!!

Ташқарига юрдилар. Юрагининг бир парчаси узилиб қолаётган Сеторий орқасига қарай-қарай ихтиёрсиз борарди.

Сўнгсўз

Пирмат Сеторий Машрабдан саккиз йил кейин олтмиш ёшларида Андижонда вафот этди. Балхдан қайтишда у мактабдор биродари Зиёуддин Исҳоқ хузурида бир неча муддат тўхтаб, Машрабнинг сўнги саргузаштларини ҳикоя қилиб берган. Орадан неча фурсат ўтгач, Боғистоний Сеторийдан бир китоб олади. Сеторий уни ҳам ёзмаққа даъват этган эди. Шу тариқа «Тазкираи қаландарон» ва «Девонаи Машраб» китоблари майдонга келди.

Фафур Фулом «...Бобораҳим Машрабга исноғ бўлиб келган «Мабдаи нур» асари ...» деганда ҳақли эди.

Олимлар қаламидаги «Ёши етмиш бирга кирган бандани радди фалак» мисрасини мен учрата олмадим. Чамаси, у мисра Машраб қаламига мансуб эмас. Шоир ёшини элик саккиз сана деб белгиллаган Зиёуддин Исҳоқ сўзлари ҳақиқатга яқиндир.

Машраб етук шоир эди. Унинг бор бахти ҳам, фожиаси ҳам шу туфайли. Ундан ўзга барчаси, жумлаган, мен хаёлан кезиб чиққан йўллар ҳам шу етуклик атрофидаги бир овозадир, холос.

Нарпай.